

2021

YÜKSEK LİSANS

Darkhan ABISHEV

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AHMED YESEVÎ'NİN DÎVÂN-I HİKMET'İ

VE

MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎ'SİNDE İNSAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Darkhan ABISHEV

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

ANKARA 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**AHMED YESEVÎ'NİN DÎVÂN-I HİKMET'İ
VE
MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎ'SİNDE İNSAN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Darkhan ABISHEV

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sait OKUMUŞ

ANKARA, 2021

ONAY SAYFASI

Darkhan Abishev tarafından hazırlanan “Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet*’i ve Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinde İnsan” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi	
Kabul ☐ Red ☐		
Prof. Dr. Hacı Mustafa ERAVCI	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☐ Red ☐		
Prof. Dr. Sait OKUMUŞ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☐ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 04.03.2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (04-03-2021)

İmza

Darkhan ABISHEV

X X X X

Türk İslâm Âlemine...

TEŞEKKÜR

Evvela Yüce Allah'a sonsuz hamd ve senâlar, sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa'ya (s.a.s.), Ehl-i Beyt'i ve Ashâbına salât ve selâm olsun. Müteakiben çalışmam süresince beni hep destekleyen, bana güvenen, beni bir öğrencisinden ziyade bir meslektaşısı olarak gören saygıdeğer hocam Prof. Dr. Sait OKUMUŞ'a teşekkürü bir borç bilirim. Her türlü desteği esirgemediği için Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hacı Mustafa ERAVCI hocama teşekkür ederim. Ayrıca değerli tavsiyeleri için Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU, Prof. Dr. Dosay KENZHETAY ve Prof. Dr. Necdet TOSUN hocalarıma, derslerine katılarak kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU, Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK ve diğer mühterem hocalarıma, bizlere sağlamış olduğu burs desteğinden ötürü T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na, bu süreçte daima yanımda bana destek olan aileme ve diğer dostlarıma da en kalbi duygularıyla şükran ve teşekkürlerimi arz ediyorum. Dedeleri Yesevîyye tarikat önderlerinden olan, Mevlânâ ve *Mesnevî* âşığı ve bizi bu konuya sevk eden Kurbanali AHMED Şeyh Efendi'ye en kalbi şükranlarımı sunarım. Çalışma dili konusunda yaptıkları katkılarından dolayı Dr. Emine ÇAKIR, Oğuzhan ORHAN ve Ömer Faruk GÜLER hocalarıma teşekkür ederim. Destek ve katkılarından dolayı İbrahim KAYADEMİR, Gökhan ORDU ve Şenel GÜNDÜZ'e teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i ve Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde İnsan

ABISHEV, Darkhan

Yüksek Lisans, Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Sait OKUMUŞ

Mart 2021, 237 sayfa

Türk kültür ve edebiyat tarihinde karşılaştırmalı çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Türklerin tarih boyunca farklı coğrafyalarda devlet kurduğu düşünüldüğünde gerek şahsiyet gerek eser odaklı karşılaştırmalı çalışmaların zorunluluğu anlaşılabacaktır. Türklerin farklı asırlar ve mekânlarda hüküm sürmüş olsalar bile yaşayış tarzı ve eserleri arasındaki benzerlikler, aynı kültürel köklerden beslenildiği ve etkilenildiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın konusu bu bağlamda farklı asırlarda ve coğrafyalarda yaşayan ve ürün veren iki önemli Türk mutasavvıfı olan Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasındaki benzerlik ve farklılıklardır. Böylece iki bilgenin yetiştiği çevre, gördüğü eğitim, hocaları ve önceden belirlenmiş bazı konulardaki görüşleri dikkate alınarak iki mutasavvıf arasında ortak bir bağın kurulması amaçlanmaktadır.

Çalışmada, Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın hayatı, yetiştiği ortam, ilim tahsili ve eserleri üzerinde kısa bilgiler verildikten sonra ikisi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Her iki mutasavvıfın en çok bilinen eserleri olması açısından Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i ile Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si de metin inceleme yöntemiyle ele alınarak 'insan' konusuyla ilgili tespitler yapılmıştır. Özellikle insana ait bazı olumlu ve olumsuz ahlâkî özellikler, insanın mahiyeti ve tasnifi üzerinde durulmuştur.

Karşılaştırma neticesinde bu iki tasavvuf ehlinin hayatı, düşüncesi ve eserlerinde birçok ortak noktanın ve benzerliğin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'nin; farklı dil, zaman ve coğrafyalarda kaleme alınmasına rağmen yazılış gayesi ve beslendiği kaynaklar açısından benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın insana bakışlarının da birçok noktada birleştiği sonucuna varılmıştır. Bu çalışmanın dinî tasavvufi halk edebiyatı başta olmak üzere, felsefe, şarkiyat

alışmaları gibi ileride yapılabilecek benzer karşılaştırmalı araştırmalara katkı sağlayacağı düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, İnsan, Karşılaştırma, *Mesnevî*, Mevlânâ.

ABSTRACT

The Human in Ahmad Yassawi's *Divan-i Khikmat* and Mawlana's *Mathnawi*

ABISHEV, Darkhan

Master's Degree, Department of Oriental Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. Sait OKUMUŞ

March 2021, 237 pages

Comparative studies have an important place in the history of Turk culture and literature. Considering that Turks have established a state in different geographies throughout history, the necessity of both personality and work-oriented comparative studies will be understood. Even if Turks reigned in different centuries and places, the similarities between life style and works reveal that they are fed and influenced by the same cultural roots. In this context, the subject of the study is the similarities and differences between Ahmad Yassawi and Mawlana, two important Turk sufis who live and leave the works in different centuries and geographies. Thus, it is aimed to establish a common bond between the two sufis by taking into consideration the environment in which the two sages grew up, the education they received, their teachers and their views on certain predetermined topics.

In the study, after giving brief information about the life, environment, education and works of Ahmad Yassawi and Mawlana, the similarities and differences between the two were tried to be determined. In order to be the most known works of both sufis, Ahmad Yassawi's *Diwan-i Khikmat* and Mawlana's *Mathnawi*, determinations regarding the subject of 'human' were made by text analysis method. In particular, some positive and negative morals belonging to human beings, the nature and classification of human are emphasized.

As a result of this comparison, it has been determined that there are some common points and similarities in the life, thought and works of these two sufi. In particular, although *Diwan-i Khikmat* and *Mathnawi* were written in different languages, time and geography, it was determined that they had similarities in terms of the purpose of writing and the source they were fed. In addition, it was concluded that Ahmad Yassawi and

Mawlana's views on human beings converged at many points. It is thought that this study will contribute to comparative research that can be carried out especially on religious sufistic folk literature, philosophy and oriental studies on a similar subject in the future.

Keywords: Ahmad Yassawi, *Divan-ı Khikmat*, Human, Comparison, *Mathnawi*, Mawlana.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışmanın Problemi, Amacı, Önemi, Yöntemi, Varsayımı ve İlgili Araştırmalar....	1
1.2. Kazakistan’da Mevlânâ Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme	6
2. AHMED YESEVÎ VE MEVLÂNÂ’NIN HAYATLARI VE ESERLERİ	10
2.1. Ahmed Yesevî.....	10
2.1.1. Hayatı ve Doğup Büyüdüğü Muhit	10
2.1.2. Eserleri	13
2.2. Mevlânâ	16
2.2.1. Hayatı ve Doğup Büyüdüğü Muhit	16
2.2.2. Eserleri	17
2.3. Ahmed Yesevî ve Mevlânâ	18
2.4. <i>Dîvân-ı Hikmet</i> ve <i>Mesnevî</i>	24
3. DÎVÂN-I HİKMET VE MESNEVÎ’DE YER ALAN İNSANA AİT BAZI AHLÂK-I HAMÎDE VE AHLÂK-I ZEMÎME ÖRNEKLERİ.....	27
3.1. Ahlâk-ı Hamîde Örnekleri	28
3.1.1. Adâlet	28
3.1.2. Ağlama (Bükâ)	30
3.1.3. Cömertlik.....	36
3.1.4. Dertli Olmak.....	39
3.1.5. Edeb.....	43
3.1.6. Fedakârlık.....	45
3.1.7. Firkat ve Vuslat	47
3.1.8. Havf ve Recâ	50

3.1.9. İhlâs	56
3.1.10. İlim	58
3.1.11. Kanaat.....	67
3.1.12. Muhâsebe	69
3.1.13. Ölümü Hatırlamak.....	70
3.1.14. Özgürlük (Hürriyet).....	79
3.1.15. Pîr Hizmeti	82
3.1.16. Riyâzet.....	90
3.1.17. Rıza.....	91
3.1.18. Sabır	94
3.1.19. Tevâzu	98
3.1.20. Tövbe.....	100
3.1.21. Tevekkül.....	106
3.1.22. Ubûdiyyet (Kulluk)	108
3.1.23. Yakarış (Dua)	112
3.1.24. Zikir.....	116
3.1.25. Zühd ve Fakr	119
3.2. Ahlâk-ı Zemîme Örnekleri.....	131
3.2.1. Benlik (Enâniyet)	131
3.2.2. Cehâlet.....	134
3.2.3. Cimrilik (Buhl).....	138
3.2.4. Gaflet.....	140
3.2.5. Kibir	145
3.2.6. Riyâ	149
3.2.7. Yalancılık (Sahtekârlık)	153
3.2.8. Zulüm	159
4. DÎVÂN-I HİKMET VE MESNEVÎ'DE İNSAN	163

4.1. İnsanın Mahiyeti	163
4.1.1. Akıl.....	171
4.1.2. Kalb	175
4.1.3. Nefs	177
4.1.4. Rûh	180
4.2. Nâkıs İnsan	184
4.3. Âşık İnsan	186
4.4. Kâmil İnsan.....	194
4.4.1. Kâmil İnsan Örneği Olarak Hz. Peygamber ve Nûr-ı Muhammed Anlayışı ...	197
4.4.2. İnsanın Olgunlaşmasında Nazarın (Bakışın) Önemi.....	200
4.4.3. Varlık Mertebeleri	202
4.4.4. Dört Kapı (Şerîat, Tarîkat, Marifet ve Hakîkat).....	205
5. SONUÇ.....	209
6. YARARLANILAN KAYNAKLAR	218

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

/	: Mütievali iki mısra arası ayırım
[]	: Doğrudan alıntının aslında olmayıp eklenen kısım
a.s.	: Aleyhi's-selâm
age.	: Adı geçen eser
b.	: Beyit numarası
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluh
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editor
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MHB	: Mütevelli Heyet Başkanlığı
öl.	: Ölüm tarihi
PTT	: Posta ve Telgraf Teşkilatı
r.a.	: Radıyallahu anh (anhâ)
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.s.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
s.e.t.	: Son erişim tarihi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
ter.	: Tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
vr.	: Varak
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Problemi, Amacı, Önemi, Yöntemi, Varsayımı ve İlgili Araştırmalar

Ahmed Yesevî¹, Türkiye’de doksanlı yıllardan beri yoğun bir teveccühe mazhar olmaktadır. O günlerden bu yana Ahmed Yesevî hakkında telif edilen kitaplar, düzenlenen bilgi şöenleri, yazılmış bilimsel makaleler bunu açıkça göstermektedir. Son yıllarda Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından artık geleneksel hâle gelen Uluslararası Yesevî Sempozyumları da bu ilgiyi canlı tutmaktadır. Türkiye’de Ahmed Yesevî hakkında yapılmış çalışmaların ekseriyeti, Ahmed Yesevî’nin başlattığı Türk tasavvuf hareketinin Anadolu topraklarındaki mutasavvıflar üzerindeki etkisini kendine konu edinmiştir. Özellikle Ahmed Yesevî ve Hacı Bektâş-ı Velî, Yunus Emre, Hacı Bayrâm-ı Velî arasındaki müşterek noktalar çokça tespit edilmiş, onların aynı irfan ekolünden oldukları söylenmiş ve bu iddia delillerle desteklenmiştir. Aynı şekilde Mevlânâ ile Gazzâlî, İbn-i Arabî, Yunus Emre ve diğer mutasavvıflar arasında karşılaştırma yapılmıştır. Ancak adı geçen mutasavvıflardan dünyada en ziyade tanınanı Mevlânâ ve Yesevî’yi karşılaştırarak inceleyen birkaç bildiri dışında müstakil çalışmaya bilimsel ortamda rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla Ahmed Yesevî ve Mevlânâ hakkında dünya genelinde yüzlerce çalışma olmasına rağmen her iki bilginin insan tasavvurlarının mukayeseli olarak ele alındığı bir çalışmanın bulunmaması kanaatimizce büyük bir eksikliktir. Bu eksikliği gidermek ve her iki mütefekkirin mefkûrelerinin birbirine yakın ve uzak cihetlerini tespit etmek gayesiyle tarafımızca bu çalışma ele alınmıştır. Ayrıca Kazakistan’da Mevlânâ’nın tanınmaması da bizi böyle bir çalışmaya sevk eden etkenlerden biridir.

Çalışmamızda; Ahmed Yesevî ve Mevlânâ’nın yaşantıları, yetiştikleri çevre, ilim tahsillerinde izledikleri yol ve eserlerinde ele aldıkları konular cihetlerinden aralarındaki benzer yönler tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle onların şaheserleri olan *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*’deki insan tasviri üzerinden Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında bağ

¹ Çalışmada; olması gereken ‘Ahmed-i Yesevî’ yerine akademik ortamlarda yaygın kullanılmakta olan ‘Ahmed Yesevî’ yazılış şekli tercih edilmiştir.

ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan bakıldığında bu çalışmanın, Mevlânâ ve eserlerinin Kazak toplumuna tanıtılmasına da katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Çalışma bir *Giriş*, üç ayrı *Bölüm* ve *Sonuç* kısımlarından müteşekkildir. *Giriş*'te çalışmada ele alınan konunun içeriği ve nasıl ele alınacağına yönelik yöntem üzerinde durulmuştur. Devamında yazının karşılaştırmalı bir çalışma olması dikkate alınarak Mevlânâ ve *Mesnevî*'sinin Kazak kültürü üzerinde bıraktığı tesiri izhar etmek adına Kazakistan'da Mevlânâ üzerine yapılmış çalışmalardan bahsedilmiştir.

Birinci bölümde Ahmed Yesevî ile Mevlânâ'nın hayatı ve eserleriyle ilgili özet bir bilgi verildikten sonra iki bilge ve eserleri arasında bir mukayese yapılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'deki; adalet, cömertlik, edep, ihlâs, kanaat, sabır, şükür, tevâzu, tevekkül, tövbe, cehâlet, cimrilik, haset, hırs, kibir, öfke, riyâ ve yalan gibi insanın bazı menfî ve müspet özelliklerine yer verilerek her kavram sonunda kısa bir karşılaştırma yapılmıştır. Ayrıca farklı kaynaklara başvurularak her kavramın tasavvuftaki tarifine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'deki insan mahiyeti ile alakalı tarifler üzerinde durulmuştur. Üstelik nâkıs, âşık ve kâmil olmak üzere insanın farklı hâlleri, iki eser ışığında ele alınmıştır. Son iki bölümde ele alınan konular, öncelikle Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i bağlamında ele alınıp incelenmiştir. Yani önce *Dîvân* üzerinde tespitler yapılmış, sonra konuyla ilgili *Mesnevî* üzerinde incelemelerde bulunulmuştur. Ahmed Yesevî'nin görüşlerini önceleyen böyle bir metot takip edilmesinin yegâne nedeni onun kronolojik olarak önce yaşamasıdır. *Sonuç* kısmında ise yapılan tespitler özetlenmiştir. Ayrıca tez içeriğinden faydalanılarak üretilen 'Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın Hayatı, Düşüncesi ve Eserlerinden *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî* Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme' adlı bir makale, *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayımlanmıştır.

Çalışmada, sosyolojik araştırmalarda kullanılan karşılaştırma yöntemi benimsenmiştir. Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın hayatı, şahsiyeti ve eserlerini konu edinen kaynak taraması yapılarak buna dair bilgiler verilmiştir. *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de geçen 'insan' tasviri tespit edilerek müşterek noktalar ortaya konulmuş, daha sonra konuyu araştıran eserlere başvurularak yapılan tespitlerle uyumlu olup olmadığı belirlenmiştir.

Tespitler, günümüzde Ahmed Yesevî'ye nispet edilen birçok hikmeti içeren en hacimli çalışma olması nedeniyle *Dîvân-ı Hikmet*'in H. Bice'nin hazırladığı baskısı ve

Mesnevî tercümesinde de istinsahı 677/1278'de Konyalı Muhammed b. Abdullah tarafından tamamlanan Konya Mevlana Müzesi no. 51'de bulunan mevcut en muteber yazma nüshası esas alınması² itibarıyla A. Karaismailoğlu'nun tercüme ettiği baskısı esas alınmıştır. *Dîvân-ı Hikmet*'ten yapılan iktibaslarda, hikmetlere kullandığımız tercümede verilen numaralar esas alınmıştır. Ancak nüshada kıta ya da dörtlüklerin numaralarının olmaması nedeniyle kullanımda kolaylık sağlamak amacıyla tarafımızca numaralandırma yapılmıştır. Örneğin (3/2, 7/4) şeklinde ifade edilmiştir. Anlaşıldığı üzere bunların ilki hikmetin numarası, ikincisi ilgili hikmetin kıta numarasıdır. Aynı şekilde yararlandığımız *Mesnevî* nüshasının tercümesinde beyitlerine verilen numaralara riayet edilmiştir. Mesela atıf yapılırken; (C. I, b. 500) şeklinde yapılmıştır.

Tez yazımına başlamadan önce konuyla ilgili literatür taraması yapılarak daha önce yapılmış araştırmalar tespit edilmiştir. Buna göre iki bilgedeki insan tasavvuru konusuna gelince, ayrı ayrı yazılmış birçok kitap ve makale önümüze çıkmaktadır. Hususen 'Mevlânâ ve İnsan' başlığı altında birçok eser kaleme alınmıştır. Örneğin A. Karaismailoğlu, Z. Yiğitler, M. Bardakçı ve A. Özkardeş Mevlânâ ve eserlerindeki 'İnsan' ya da 'Kâmil İnsan' konularında çalışma yapmışlardır. Bunların dışında konu birkaç yüksek lisans tezinde işlenmiştir. F. Arabacı'nın *Mevlânâ'nın İnsana Bakışı*, A. Kuşlu'nun *Mevlana'nın Mesnevi'sinde İnsan-Âlem İlişkisi Çerçevesinde Dünya Hayatı*, Y. Tan'ın *Mevlânâ Düşüncesinde Tanrı-İnsan İlişkisi* adlı tez çalışmaları buna misâl olabilir. Arabacı'nın konuyla ilintili araştırmasında Mevlânâ'nın insana bakışı, psikolojik açıdan irdelenmiştir. Üstelik Mevlânâ'ya göre insanın olgunlaşma yolunda bulunan olumlu olumsuz etkenlerden bahsedilmiştir. Tespitlerimize göre; 'Mevlânâ'da İnsan' konulu makale ve tebliğlerin sayısı ise yüze yaklaşmaktadır.

'Ahmed Yesevî'de İnsan' konusu ise nispeten daha az işlenmiştir. Konuyla alakalı çalışmalara örnek olarak; G. Aytaş'ın 'Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmeti*'nde İnsan', A. Çetin'in 'Ahmed Yesevî'nin İdeal İnsan Anlayışı'³ başlıklı makaleler zikredilebilir. Yüksek lisans ve doktora tezlerine gelince son yıllarda yapılmış S. Açıkgöz'ün *Felsefi Bir Problem Olarak Ahmed Yesevî'de İnsan*, V. Özkan'ın *İlim, Hikmet, Aşk, Sadâkat ve Liyâkat Kavramları Çerçevesinde Ahmed Yesevî Düşüncesinde İnsan Olmanın İmkânı*, A. Okassova'nın *Ahmed Yesevi Hikmetlerinde Tasavvuf Mertebeleri*, B. Sürekli'nin *Dîvân-ı*

² **Mevlânâ** (2017) *Mesnevî*, ter. A. Karaismailoğlu, 15. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., s. 21.

³ Daha fazla bilgi için bkz. **Yücel Çetin**, 'Ahmed Yesevî'nin İdeal İnsan Anlayışı', Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu, 26 - 28 Eylül 2016.

Hikmet'te Sosyolojik Öğeler ve daha önceki tarihlerde yazılmış D. Kenzhetaev'in *Divan-ı Hikmet'teki Ahlaki Unsurlar* ve *Hoca Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi* adlı çalışmaları örnek gösterilebilir. Konuyla doğrudan ilişkili olan Açıkgöz'ün çalışmasında Ahmed Yesevî'nin insana bakışı, onun düşünce dünyasından ve hikmetlerinden örnekler vermek suretiyle felsefe ve ahlâk açısından ele alınmıştır. Bununla günümüz insanına rûhen yükselme yolunu göstermek amaçlanmıştır. Buna benzer Özkan'ın çalışmasında Ahmed Yesevî'nin insan anlayışı, ilim, hikmet, aşk, sadâkat ve liyâkat kavramları ışığında incelenmiştir. Amaç olarak Yesevî düşüncesinde insanın yeri felsefe bakış açısıyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Karşılaştırılmalı nitelikte 'Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'da İnsan' başlıklı konu üzerinde daha önce çalışılmamıştır. İstisna olarak A. Nisanbayev'in 'Ahmet Yesevi ve Mevlana'da İnsan' ve 'Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'da Tasavvuf ve Hoşgörü Anlayışı'⁴, B. Çetinkaya'nın 'Yesevî ve Mevlânâ Düşüncesinde 'Vefa' Erdemi'⁵, A. Balaban ve B. Çağlayan'ın 'Hoca Ahmed Yesevi, Yunus Emre Üçgeninde İnsan Sevgisi ve Hoşgörü'⁶, M. Çıpan'ın 'Hoca Ahmed Yesevî ve Mevlânâ İkliminden'⁷ ve E. Türkmen'in 'Ahmet Yesevî, Mevlâna ve Yunus Emre'de Kâmil İnsan ve Allah Sevgisi'⁸ bildirileri zikredilebilir. Bunların yanı sıra konuyla alakalı olarak Yesevî ile Mevlânâ'nın farklı yönlerden ele alındığı A. Karaismailoğlu'nun 'Ahmed-i Yesevî, Mevlânâ ve Yunus Emre'nin Dilinde "Bilgi" Kavramı', B. Gürer'in 'Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i Ekseninde Tasavvufî Düşüncede İlâhi Aşk', U. Asal'ın 'Ahmed Yesevî İzdüşümünde Hz. Mevlânâ ve Tasavvuf Anlayışı' konulu bildiri ve makaleleri ve Kazakistan'da çalışılmış 'Yesevilik ve Mevlevilik Tarikat Özellikleri' adlı yüksek lisans tezi söylenebilir.

Çalışmadan da anlaşılacağı üzere Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında birçok noktada benzerlikler bulunmaktadır. Her ne kadar farklı dil ve üslupları kullanmış olsalar da düşüncelerinde, öğretilerinde ve eserlerinde aynı değer ve ilkeleri ortaya koymuşlardır.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz. **Abdimalik Nisanbayev** (2000) 'Ahmed Yesevî ve Mevlâna'da Tasavvuf ve Hoşgörü Anlayışı', Bildiriler (Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni, 15-17 Aralık 2000), Ankara, s. 213-216.

⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Bayram **Ali Çetinkaya**, 'Yesevî ve Mevlânâ Düşüncesinde 'Vefa' Erdemi', <https://semazen.net/yesevi-ve-mevlana-dusuncesinde-vefa-erdemi/> s.e.t. 23.01.2021.

⁶ Daha fazla bilgi için bkz. **Adem Balaban / Bünyamin Çağlayan** (2011) 'Hoca Ahmed Yesevi, Yunus Emre Üçgeninde İnsan Sevgisi ve Hoşgörü', International Conference on Turkish-Romanian Intercultural Dialogue, 18-19 May 2011, Bucharest, ISBN 978-606-8516-00-4, s. 38-51.

⁷ Daha fazla bilgi için bkz. **Mustafa Çıpan** (1998) 'Hoca Ahmed Yesevî ve Mevlânâ İkliminden', Konya, S. 18, s. 23-24.

⁸ Bkz. **Erkan Türkmen** (2002) 'Ahmet Yesevî, Mevlâna ve Yunus Emre'de Kâmil İnsan ve Allah Sevgisi', *Konya'dan Dünyaya Mevlâna ve Mevlevilik*, editör: Nuri Şimşekler, Konya, s. 93-96.

İki bilge de eserlerinde insanı geniş bir perspektifte ele almıştır. İnsanın hem mehasinini hem de mezmûm taraflarını zikretmişlerdir. Ayrıca insanın ancak aşkla insan olabileceğinin altını çizmişlerdir. Neticede, ikisi de insanın rûhî olarak pişme, olgunlaşma haritasını çizmiş, insanın özgür olma ve kurtuluş reçetesini sunmuşlardır. Bu cihetten çalışmamızın, insan tasavvurları hususunda Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın fikirlerinin birbirine ne kadar benzediğini anlamak noktasında faydalı olacağını âcizane ümit ediyoruz.

Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında benzerliklerin tespit edilmesinin önemine dair şöyle denmiştir: “Ahmed Yesevî ile Hz. Mevlânâ'nın ortak noktaları tespit edilmeli ve genişçe ele alınmalıdır. Bu ortak noktalar, mümkün olduğu kadar Azer[beycan], Türkmen, Tatar, Özbek [Türkleri] ... şairlerden yapılacak alıntılarla desteklenmelidir. Böylece de, hem Ahmed Yesevî ile Mevlânâ arasında bağ kurulmuş hem de Türk topluluklarının Mevlânâ ile olan yakınlığı ve bağı tespit edilip işlenmiş olacaktır. Ahmed Yesevî ile Mevlânâ arasındaki müşterek noktalar, Mevlânâ'nın Türk topluluklarına tanıtılması hususunda büyük bir imkândır. Bu imkândan istifade edilmelidir... Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında müşterek olan pek çok şey vardır. Bunların tamamının veya bir kısmının ortaya konması, Ahmed Yesevî'nin Türk dünyasının ortak şahsiyeti olması dolayısıyla, Mevlânâ'nın çeşitli Türk toplulukları tarafından daha kolay tanınmasına ve benimsenmesine zemin teşkil edebilecektir.”⁹

İki mutasavvıf arasında eserleri *Dîvân-ı Hikmet* ve *Dîvân-ı Kebîr* ekseninde bağ kurmayı amaçlayan diğer bir çalışmada ise “Ahmed Yesevî ve Hz. Mevlânâ arasında kurulan söz konusu diyalektik, her iki tasavvuf önderinin şair mutasavvıf kimliğini taşımasından da ileri gelmektedir. Bu yönüyle Ahmed Yesevî ve Hz. Mevlânâ tasavvuf doktrini ilişkisini salt tasavvuf yolunun önderleri olması yönüyle değil, edebiyat, musiki ve zikir usulleri yönüyle de ele almak gerekmektedir”¹⁰ kanaatine varılmıştır.

Ayrıca H. Bice, *Dîvân-ı Hikmet* araştırmalarının önemi üzerinde özellikle durmuştur: “Artık yeterli bir hacme ulaşan *Yesevî Hikmetleri Külliyyatı* elimizde olduğuna göre, *Dîvân-ı Hikmet*'in ayrıntılı şerhlerinin, tasavvufî yönden içerik analizlerinin

⁹ **Mehmet Temizkan** (2010) ‘Türk Dünyasında Mevlânâ ve Mevlânâ'nın Türk Dünyasında Tanıtılması Meselesi’, *Dünyada Mevlânâ İzleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* (13-15 Aralık 2007), Selçuk Üniv. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi (SÜMAM) Yay., Konya, s. 96.

¹⁰ **Uğur Yasin Asal** (2018) ‘Ahmed Yesevî İzdüşümünde Hz. Mevlânâ ve Tasavvuf Anlayışı’, *Hoca Ahmed Yesevî'den Şeyh Şaban-ı Velî ve Sonrasına Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 4-5 Mayıs 2018, Kastamonu, s. 95.

yapılması aşamasına geçilmesi gerektiğine inanıyorum. Bu kapsamda yapılacak yüksek lisans ve doktora tezi gibi akademik çalışmalarla Yesevî mesajlarının günümüz insanına daha derinlemesine iletilmesi yolunda gayret sarf edilmelidir. Bu gayretin ülkemizin manevi hayatının zenginleştirilmesi, özellikle gençlerimizin duygu ve düşünce dünyasının zenginleşmesi noktasında acil bir ihtiyacı gidereceğini biliyorum.”¹¹

Bu fikirler, ele alınan çalışmanın Türk dünyasının birbirini yakından tanınması açısından olsun, modern toplumlardaki rûhî sıkıntıların ıslah edilmesi açısından olsun fevkalâde önem arz ettiğini göstermektedir.

1.2. Kazakistan’da Mevlânâ Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme

Çalışmamız için Mevlânâ ve eserlerinin Kazakistan’da yeterince tanınmamasının bir problem teşkil ettiğini daha önce zikretmiştik. Bu noktadan hareketle Kazakistan’da Mevlânâ ve *Mesnevî* ile ilgili önceden yapılmış araştırma, kitap, çeviri ve tezleri tespit ettik. Keza Mevlânâ ve *Mesnevî*’sinin Kazak kültürü üzerinde tesirinin olup olmadığı belirleme çabası gösterildi. Ahmed Yesevî ve *Dîvân-ı Hikmet* için ise bu durum söz konusu değildir.

Mesnevî’nin Kazak halkı tarafından yaygın olarak okunup okunmadığını belirlenmek için ayrı bir araştırma yapılması gerekmektedir. Ancak eski zamanlardan beri Kazakistan’da yer alan tarikatlerin *Mesnevî*’nin ilkelerini kendilerine esas almaları dikkate alındığında; *Mesnevî*’nin az da olsa Kazak halkı tarafından bilindiği sonucuna varabiliriz. Ayrıca Kazakistan’da bulunan Ertis nehrinin kıyılarında Orta Asya’lı tüccarlar tarafından getirilen kitaplar arasında *Mesnevî*’nin olduğuna dair kayıtlar mevcuttur.¹²

Günümüzde ise Kazakistan’da, *Mesnevî*’den alınan seçme hikâyelerden oluşan bazıları Kazakça ve bazıları da Rusça kitaplar yayımlanmıştır. Bu eserlerden bazıları Kazakistan’ın bağımsızlığı öncesinde bazıları ise bağımsızlık sonrası neşredilmiştir. Bununla beraber Mevlânâ’nın hayatı ve eserleri hakkında Kazakistan’da kapsamlı bir

¹¹ Hoca Ahmed Yesevi (2018) *Divan-ı Hikmet*, ter. H. Bice, Ankara, TDV Yay, Giriş kısmı.

¹² Thirry Zarcone (2010) ‘Doğu Türkistan ve Sincan’da Rumi’nin *Mesnevi*’si’, *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, C. 2, İstanbul, Motto Project, s. 996.

şekilde ele alınan bir esere rastlanmamıştır. Yine *Mesnevî* üzerine yapılan sadra şifa bir tez çalışması da bulunmuyor. Makalelere gelince; çeviri ve Mevlânâ'nın hayatına ve fikirlerine dair bazı makaleler mevcuttur. Ayrıca bazı çeviri eserlerde vardır. Yesevî (öl. 562/1167), Abay (öl. 1904), Meşhur (öl. 1931) gibi ünlü Kazak felsefecileri ve edebiyatçıları ile Mevlânâ'nın mukayesesinin yapıldığı bazı eserler de burada zikredilebilir. Mevlana'nın eserlerindeki felsefi ve tasavvufi mefkûreyi ele alan Kazakça yazılmış bilimsel makalelerin bulunması da dikkat çekicidir. Bunların yanı sıra çeşitli internet sayfalarında *Mesnevî*'den seçme hikâyelerin çevirilerine rastlanabilmektedir.

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si altı cilt hâlinde Kazak Türkçesine ilk defa ancak 2009 yılında çevrilebilmiştir.¹³ Bu tercüme Konya Büyükşehir Belediyesi'nin sponsorluğunda gerçekleştirilmiştir. Anadolu Türkçesinden aktaran Ş. Maylıbayeva'dır. Hiç kuşkusuz bu çeviri, Kazak edebiyatı ve maneviyatı için büyük bir kazanım olmuştur.

Mesnevî'den seçmeler şeklinde derlenen kitapların ekseriyetinin ise Rusça'dan yapılmış çeviriler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Kazak toplumu, genel anlamda Mevlânâ'yı Rusça tercümelerden tanımaktadır, denebilir.

Kazakistanlı bilim adamlarının, araştırmalarında Mevlânâ'nın eserlerinin dünyaya sunduğu değerlerin ahlâkî ve felsefî boyutuna önem verdikleri görülmektedir. Bu araştırmalarda *Mesnevî*, Doğu edebiyatından bir örnek olarak tanımlanmaktadır. Yani bu konuda yazılan eserler Mevlânâ'nın daha çok şairlik yönünü ele almaktadır. Binaenaleyh; Mevlânâ'nın asıl mesajının Kazak toplumunca anlaşılması için Mevlânâ'ya dair daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Kazak topraklarında Mevlânâ ve eserleri daha çok son asırlardaki şairler ve felsefeciler tarafından benimsenmiştir. Buna rağmen Mevlânâ'nın Kazak Türkleri tarafından layıkıyla bilindiği söylenemez. Dolayısıyla bu eksikliği giderebilmesi adına 'Yesevî ve Mevlânâ', 'Abay ve Mevlânâ', 'Meşhur ve Mevlânâ' şeklindeki mukayeseli çalışmalara daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde Kazakistan'da Mevlânâ'nın düşünce dünyası ile ilgilenmekte olan bilim adamları bulunmaktadır. Ancak Mevlânâ üzerine daha kapsamlı çalışmalar yapılmış olsaydı; Kazak halkı Mevlânâ ve eserlerinden daha fazla istifade ederdi.

¹³ Daha fazla bilgi için bkz. **Maulana Jalaladdin Rumi** (2009) *Masnavi Magnavi*, çev. Ş. Maylıbayeva, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Kazakistan’da Fars Dili ve Edebiyatı, İlahiyat Fakültelerinin bulunmaması, hâliyle yüksek lisans ve doktora tasavvuf anabilim dalının olmaması; Sovyetlerin uyguladığı politika neticesinde Kazakistan’ın Doğu medeniyetinden koparılması, Mevlânâ’nın Kazak toplumunda layıkıyla tanınmayışının nedenlerinden bazılarıdır.

‘Kazakistan’da Mevlânâ İzleri’ başlıklı bildirinin yazarı Kazakistan’daki Mevlânâ araştırmalarının durumunu şu şekilde açıklar: “Kazakistan’da maalesef Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî tanınmamaktadır. Tanıyan bazı akademisyenler ise onu İranlı, Afganistanlı veya Tacik olarak bilmektedir. Nitekim *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*’nin “Rûmî Celâleddîn” maddesine baktığımızda aynen şu ifadelerle karşılaşırız. ‘- Bizim hocamız, efendimiz veya Mevlevî, 30.09.1207 – Belh, 17.12.1273 Türkiye’nin Konya şehri. İranlı şair Sofî, meşhur bir âlim ailenin çocuğu. 1212 yılından başlayarak Nişabur, Bağdat, Şam ve Halep şehirlerinde bulundu. 1220 yılında ailesiyle birlikte Konya’ya göçtü. Selçukluların himayesinde ilim tahsili yapıp babasının yerine Konya Medresesinde göreve başladı. Çok geçmeden büyük bir aydınlığa kavuştu. Celâleddîn-i Rûmî 50 yaşına kadar lirik şiirler yazıp onu (1247 yılında) dostu Şems-i Tebrizî adına okudu. Celâleddîn-i Rûmî’nin gazelleri ve divanı tasavvuf şiirleri olarak yayıldı. Özellikle onun adını âleme yayan *Mesnevî* adlı eseri 6 ciltten oluşup tasavvufun önemli kaidelerini açıkça ortaya koydu. Celâleddîn-i Rûmî kendisinin tespit ettiği karmaşık ve zor konuları doğu hikâyelerinden alınan ilginç misal ve nakillerle açıklığa kavuşturdu. *Mesnevî* 13. asrın halk edebiyatının büyük eseridir. Rûmî Celâleddîn ve onun şiirleri hakkında Batı ve Doğu Edebiyatında önemli araştırmalar yapıldı.’ Kazakların en önemli kaynağı olan Kazak Sovyet Ansiklopedisinde işte bu şekilde bahsediliyor Hz. Mevlânâ’dan.”¹⁴

Bu durumun Ahmed Yesevî için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim A. Nisanbayev, bunu şu şekilde dile getirir: “Biz, yetmiş yıl boyunca “din Afyondur” sözünün tesiri ile büyüdük. Bunun için Yesevi veya Mevlana’nın bilgeliğinin sırrına varamadık. Sovyet ideolojisinin bu keskinliğe rağmen halkımız Yesevi’ye “Hazreti Sultan” diyor, onu pîr tutuyor, türbesini ziyaret ediyordu. Bu türbeyi ziyareti de “küçük hac” olarak nitelendiriyordu. Fakat Sovyet ideolojisi ile büyüyen bazı âlimlerimiz bugüne kadar Yesevi’yi ‘misyoner tasavvuf edebiyatı’nın büyük temsilcisi sayıyor, onu ve fikirlerini karalamaktan geri kalmıyorlar. Bu bakış ya materyalist kökene dayanıyor

¹⁴ **Ahmet Şimşek** (2010) ‘Kazakistan’da Mevlânâ İzleri’, *Dünyada Mevlânâ İzleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 13-15 Aralık 2007, Selçuk Üniv. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi (SÜMAM) Yay., Konya, s. 241-246.

veya Avrupalı bakışın bir yansıması oluyor. Bu bakışların tümü de Yesevi'nin görüşlerini yeterince tanımadan öne sürülen veya bilerek çarpıtılan görüşlerdir. Tasavvuf konusundaki çalışmalara son yıllarda başlanmıştır. Yapılan çalışmalarda Türk tasavvufunun önde gelen şahsiyeti olan Mevlana'ya da ayrı bir önem verilmektedir. Ancak bu çalışmaların tümü de emekleme sofrasıdır.”¹⁵ Yani olgunluk kazanmamıştır.

Elbette çalışmada yer verilen bu önemli fikirlerin nispeten erken tarihlerde söylendiğini göz önünde bulundurmak lazım. Ancak hâlâ daha bu alana olan ilginin az olduğunu ve bu alanda yeterince uzman olmadığını da itiraf etmek gerekiyor. Zira hem Yesevî hem de Mevlânâ, Kazak toplumuna gerektiği gibi tanıtılmış değildir.

¹⁵ **Abdimalik Nisanbayev** (2010) ‘Ahmet Yesevi ve Mevlana’da İnsan’, *İkinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Aralık 2002, Manisa, s. 169.

2. AHMED YESEVÎ VE MEVLÂNÂ'NIN HAYATLARI VE ESERLERİ

Bu bölümde Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın hayatları, yetiştikleri ortam, ilim tahsilleri ve eserlerine dair muhtasar nitelikte malumat arz edilmesi amaçlanmıştır. Bunlardan bahsedilirken herkesçe kabul edilen bilgi ve görüşlere yer verilmiş, yani tartışma konusu olan mevzulara girilmemiştir. Son olarak Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde onların şaheserleri sayılan *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî* arasında da birkaç boyutlu karşılaştırma yapılmıştır.

2.1. Ahmed Yesevî

Ahmed Yesevî'nin hayatı, bize daha çok menkıbeler yoluyla ulaşmıştır. Buna rağmen onun şahsiyeti ve hayatına dair araştırmalar, son dönemlerde, özellikle Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığını elde etmesiyle bu ülkelerde olsun, Türkiye ve dünyada olsun giderek artmaktadır. Bu çabalar sayesinde onun hayatı ve eserleri ile ilgili yeni vesikalar ve malumatlar ortaya çıkmaktadır. Bu kısımda Ahmed Yesevî'nin şahsiyetini yeni bulgular dikkate alınarak ana hatlarıyla tanıtan bilgilere yer verilmiştir.

2.1.1. Hayatı ve Doğup Büyüdüğü Muhit

Ahmed Yesevî, günümüzde Güney Kazakistan'da bulunan Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Ancak doğum tarihine ait net bir bilgi bulunmamaktadır. İsmi, kaynaklarda *Pîr-i Türkistan*, *Hazret-i Türkistan*, *Hazret-i Sultan*, *Hâce Ahmed*, *Kul Hâce Ahmed*, *Hoca Ahmed Yesevî*¹⁶ olarak farklı şekillerde geçmektedir. Babası Şeyh İbrâhim'in, Hz. Ali (r.a.) soyundan geldiği belirtilmektedir. Annesinin, Şeyh İbrâhim'in halifelerinden Mûsâ Şeyh'in kızı olduğu bilinmektedir. Ahmed Yesevî, anne ve babasının Cevher isimli kızlarından sonra ikinci çocuğudur. Ahmed, küçük yaşlarda önce annesini sonra babasını kaybetmiş ve ablasıyla birlikte Yesi (Türkistan) şehrine gidip orada

¹⁶ İsmetullah Yesevî (2018) 'Kul Hoca Ahmed Yesevî', *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 91.

yerleşmiştir. Orada kısa bir müddet, şahsiyetine dair farklı yorumlar bulunan Arslan Bâb isimli zatın terbiyesini görmüş. Sonra ilim öğrenmek amacıyla Buhara'ya gitmiş ve ünlü tarikat şeyhi Yûsuf el-Hemedânî'ye (öl. 535/1140) intisap ederek tasavvufî terbiyesini almış ve daha sonra onun halifesi olmuştur. Şeyhinin vefatından sonra diğer iki halifesinden sonra kısa bir zaman şeyhlik yaptıktan sonra irşâd vazifesine devam etmek için tekrar Yesi'ye dönmüş ve orada 1166 yılında vefat etmiştir. Yesevî'nin İbrâhim adında bir oğlunun olduğu ancak babası hayattayken öldüğü veyahut öldürüldüğü nakledilmektedir. Yesevî'nin sülalesi ise Gevher Şehnaz adlı kızına dayanmaktadır.¹⁷

Ahmed Yesevî'nin yetiştiği coğrafya, onun doğumundan çok önce İslam egemenliği altına girmiştir. O zamanlarda onun doğduğu Sayram şehri stratejik bir konuma sahipti. Babası İbrâhim, zamanının tanınmış şeyhlerinden birisidir. Kendisinden bir takım kerametlerin sâdır olduğu da nakledilmiştir.¹⁸ Annesinin de temiz bir sülaleye sahip olduğu dikkate alındığında Ahmed Yesevî'nin şahsiyetinin temellerinin daha küçük yaşlarda atıldığını kolaylıkla söylenebilir.

Ahmed Yesevî'nin ilk tahsilini Sayram'da Bahâeddîn İsfcâbî adlı zattan aldığı söylenmektedir.¹⁹ Ancak bu zattan ne gibi ilimler aldığına dair malumata rastlanmamaktadır.

Hikmetlerde Ahmed Yesevî'nin hocası Arslan Bâb ile yedi yaşında karşılaştığına dair malumat yer almaktadır.²⁰ Akabinde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) aldığı emanet hurmayı genç Ahmed'e teslim eden Arslan Bâb, kısa bir müddet içinde vefat etmiştir.²¹ *Dîvân-ı Hikmet*'te adı sıkça zikredilen Arslan Bâb'ın şahsiyeti hakkında malumatlar çok azdır ve Ahmed Yesevî ile onun arasındaki ilişkiler menkıbelere dayanarak anlatılmıştır. Hatta Arslan Bâb'ın doğum ve vefat tarihi de belli değildir. Anlaşıldığı kadarıyla; Arslan Bâb döneminin meşhur sûfilerinden birisidir. Ahmed Yesevî de onun hizmetinde bulunmuş, ondan akide ve tasavvuf eğitimini almış ve onun nazarına mazhar olmuştur. Böylelikle Ahmed Yesevî, riyâzet ve halvet mertebelerini geçerek nefsin terbiyede büyük yol kat etmiştir. Daha sora da adı etrafa yayılmaya başlamıştır. Arslan Bâb'ın Emir Timur

¹⁷ Fuat Köprülü (1978) 'Ahmed Yesevi' *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. 1, s. 210-215; Kemal Eraslan (1989) 'Ahmed Yesevî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s. 159-161.

¹⁸ Dosay Kenjetay (2018a) 'Hoca Ahmed Yesevî: Hayatı ve Tarihi Önemi', *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 49.

¹⁹ *Age.*, s. 48.

²⁰ Hoca Ahmed Yesevi (2018), s. 61.

²¹ Hoca Ahmed Yesevi (2018), s. 59-65.

(öl. 807/1405) tarafından yapılmış olduğu söylenen türbesi ise Otrar'dadır. Günümüzde halk, daha önce de zikredildiği gibi Ahmed Yesevî'nin türbesini ziyaret etmeden evvel Arslan Bâb türbesini ziyaret ederler.²²

Yesevî'nin hocalarından olan Yûsuf el-Hemedânî, Bağdat, Buhara ve Semerkant şehirlerinde birçok âlimden hadîs, fıkıh ve kelim derslerini okumuş, sonra tasavvufa yönelmiştir. Onun dinî emirlere son derece bağlı olduğu ve sahv ve temkini esas alan bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu söylenmektedir. Hayatı boyunca birçok mürid yetiştirmiştir.²³ Onlardan birisinin de Ahmed Yesevî olduğu bilinmektedir. Ahmed Yesevî'nin şeyhinin şiddetli etkisinde olduğu ve onunla birçok yeri gezdiği, böylece onun teveccühünü kazanarak halifesi olmayı hak ettiği ve Yûsuf el-Hemedânî'nin vefatından sonra üçüncü sırada onun postuna geçtiği, ancak bir işaret üzerine Yesî'ye döndüğü nakledilmektedir.²⁴ Günümüzde her ne kadar Yûsuf el-Hemedânî'nin Yesevî'nin hocası olup olmadığına dair farklı görüşler öne sürülmekteyse de herkesçe kabul edileni, yukarıda bizim zikrettiğimiz malumatlardan ibarettir.

Bu zatların yanı sıra, Ahmed Yesevî'nin Ebû'n-Necîb Sühreverdî (öl. 563/1168), Şihabeddîn Ömer Sühreverdî (öl. 632/1234) ve Necmeddîn Kübrâ (öl. 618/1221) ile de manevi bağlarının olduğu nakledilmektedir.²⁵

Ahmed Yesevî'nin hayatına bakarak, onun şahsiyetini özetleyecek olursak, o sûfî meşrepli bir ailede doğmuş, ilim tahsiline erken yaşlarından başlamış, şerî ilimlerle birlikte tasavvufu da öğrenmiş ve kendisini irşâd yoluna adanmış birisidir. Böylece hayattayken de vefatından sonra da büyük bir coğrafyada yaşayan birçok millete ve insana tesir etmiş ve kendisinden sonraki nesillere eserler bırakmıştır.

²² **Nadirhan Hasan** (2018) 'Hoca Ahmed Yesevî'nin Hocaları', *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 72-73.

²³ **Necdet Tosun** (2013) 'Yûsuf el-Hemedânî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 44, s. 12-13.

²⁴ **Fuat Köprülü**, 'Ahmed Yesevî', *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. 1, s. 210-215.

²⁵ **Ahmet T. Karamustafa** (2017) 'Yesevîlik, Melametîlik, Kalendarîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu', *Hoca Ahmed Yesevî Seçme Makaleler*, ed. N. Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 134.

2.1.2. Eserleri

Muhteva açısından benzerlikler taşıyan birkaç eser Ahmed Yesevî'ye nispet edilmektedir. *Dîvân-ı Hikmet* ve *Fakr-nâme*'si ile birlikte iki tane Farsça yazılmış risalesinin de bulunduğu öne sürülmektedir. Yesevî'nin halifelerinden Sûfî Muhammed Dânişmend tarafından derlenen *Mir'âtü'l-kulûb* eserinin de galibiyetle Yesevî'den yapılan nakillerden oluştuğu dikkate alınarak ona nispet ettirebiliriz.

“Lügatte felsefe, adalet, ilim, hilm, peygamberlik, Kur'ân-ı Kerîm, İncil, veciz söz anlamına gelen ‘hikmet’ kelimesi, amel ve bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilme denir. Türk tasavvuf geleneğinde tasavvufî şiiirlere ‘hikmet’ adı verilmiştir ve *Dîvân-ı Hikmet* buna bir örnektir.”²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*'in temel kaynaklarından olan Kur'ân-ı Kerîm'de ‘hikmet’ kelimesi bu şekliyle tam yirmi yerde geçmektedir. Allah'ın “hüküm ve hikmet sahibi” anlamına gelen ‘el-Hakîm’ ismi de Kur'ân'da doksan bir yerde bulunmaktadır. “Kur'ân'ın kendisine de Allah Teâlâ “*Yâsîn. Hikmet dolu Kur'ân'a andolsun ki*”²⁷ gibi dört yerde hikmetle vasıf getirmiştir ki, o yüce kitabın hikmetinin mazharlarından onun kendi beyanında ve hitabında indirildiği ortamı gözetmesi, keza o ortamda fenleriyle ve sınıflarıyla yaygın olan kelimelerin üslubunu takip etmesi, indirildiği makamlarda belâgat gerekçelerini dikkate alması ve bununla eşsiz olmasıdır.”²⁸ Bu bağlamda Ahmed Yesevî'nin *Dîvan*'ına da ‘hikmet’ isminin konulması çok anlamlıdır, nitekim *Dîvân-ı Hikmet* de kendisinde ibret ve ders alınacak birçok hikmetli hususun bulunduğu bir kitaptır ve söylendiğinde de muhatabı olan ortamın dil ve diğer özellikleri gözetilmiştir. *Dîvân-ı Hikmet*'in diğer bir önemli kaynağını teşkil eden hadîs-i şerîfler de hikmetin önemine dikkat çeken “Hikmet müminin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır”²⁹ nev'inden rivayetler nakledilmiştir. Yesevî de bu geleneğe uyarak “*hamdın ile hikmet söyledim*”³⁰ ve “*câhillere değil sözüm, hikmet dolu*”³¹ demekle insanları hikmeti öğrenmeye ve elde etmeye teşvik eder. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin üçüncü defterinin

²⁶ Cebecioğlu (2014), s. 216.

²⁷ Yâsîn 36/1-2.

²⁸ M. Halil Çiçek (2019) *Uslûbu'l- 'Azamati fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, Dâru'l-Muktabas, s. 167.

²⁹ İbn Mâce, “Zühhd”, 15.

³⁰ Hoca Ahmed Yesevi (2018), s. 72.

³¹ Age., s. 84.

dibacesinde hikmetler, Allah'ın askerleri, peygamberlerin açıklamaları ve delilleri şeklinde tarif edilmiştir.³²

Ahmed Yesevî'yi tanımanın en kolay ve en etkili yolu, onun meşhur eseri *Dîvân-ı Hikmet*'i okumaktır.³³ Dolayısıyla bu eser üzerinde durulmalıdır. *Dîvân-ı Hikmet*, Ahmed Yesevî'nin söylediği sûfiyâne şiirlerinin mecmuasından ibarettir. Eserin orijinali bulunmamakla beraber, nüshaları arasında muhteva ve dil bakımından farklılıklar mevcuttur. Hikmetlerin net sayısını söylemek de zordur. *Dîvân-ı Hikmet*, ihtiva olarak başta Münâcat, naat ve dört halifeye methiye olmak üzere, ilâhi aşk; Allah'ın birliği, mutlak irade ve kudreti, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tazimi ve sevgisi, onun şeriatı ve sünneti, zühd ve takva, ibâdet, İslâm ahlâkı, menkıbeler, âhiret, cennet ve cehennem tasvirleri, dervişliğin faziletleri, sûfiler kıssaları, zikir ve halvet mevzularını içermektedir. Hikmetlerin yazıldığı dil hususunda farklı görüşler vardır, ama net bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin büyük bir kısmı 5-25 arasında değişen dörtlüklerden oluşmaktadır ve kafiye düzeni açısından koşmaya benzer. Bununla birlikte bir kısmında gazel tarzı, Münâcat'ta ise mesnevî tarzı kullanılmıştır. *Dîvân-ı Hikmet*'in dil bakımından güvenilir bir nüshası yoktur. Bununla birlikte eserin hayli yazma nüshaları vardır.³⁴ Hikmetler, 1878-1910 yıllar aralığında Kazan, İstanbul, Semerkand, Andican, Taşkent ve Ufa'da defalarca basılmıştır.³⁵

M. Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eseri Yesevî araştırmalarında bu güne kadar yazılmış olan en itibarlı eser olmakla beraber *Dîvân-ı Hikmet* hakkında “mevzu itibariyle çok basit ve az”, “basit ve iptida”, “öğretici” gibi bir takım olumsuz nitelemeler içermektedir. Son dönemlerde Türkiye'de *Dîvân-ı Hikmet*'i defalarca neşreden K. Eraslan ve H. Bice ise Köprülü'nün bu tür değerlendirmelerini doğru bulmamaktadırlar ve bazı hikmetlerin tasavvufî halk edebiyatının güzel örneklerinden olduğunu söyleyerek hikmetlerin aynı zamanda birçok önemli ders ihtiva ettiğini savunmaktadırlar.³⁶ Yesevî'ye dair olan çalışmalara büyük emek vermiş olan adı geçen akademisyenlerin her birinin görüşüne hak vermek gerekir. Zira *Dîvân-ı Hikmet* bir

³² **Mevlânâ** (2017) *Mesnevî*, ter. A. Karaismailoğlu, Ankara, Akçağ Yay., s. 299.

³³ ‘Hayati Bice ile Ahmed Yesevî ve Yesevilik üzerine’, <https://www.dunyabizim.com/soylesi/hayati-bice-ile-ahmed-yesev-ve-yesevlik-uzerine-h25802.html> s.e.t. 10.03.2020.

³⁴ **Ahmed Yesevî** (1993) *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, Kültür Bakanlığı, Ankara, Yücel Ofset Matbaacılık, s. 32-42.

³⁵ **Dosay Kenjetay** (2018b) ‘Yesevilik Kültürünün Önemi’, *Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Mektebinin Hocaları Uluslararası Panel Bildirileri*, Ankara, s. 134.

³⁶ **Hoca Ahmed Yesevi** (2018), Giriş kısmı.

bakımdan herkesçe bilinen bilgileri içeren gayet sade ve açık manzumelerden oluşmaktadır ve daha çok halkı gafletten uyandırmayı ve bazı önemli hatırlatmalarda bulunmayı amaçlamıştır. Diğer taraftan eserde özellikle günümüz insanı için rehberlik edebilecek mahiyette çok sayıda isabetli tespitler yapılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet'in en belirgin özelliği de Arapça ve Farsça nüfuzunun oldukça etkili olduğu bir dönemde Türkçe telif edilmiş oluşudur. Bu işiyle Ahmed Yesevî Türk irfan geleneğini başlatmıştır. Hikmetlerini Türkçe söylemesinin gerekçesi olarak halkın Arapça ya da Farsça'dan fazla anlamadıklarını göstermiştir. Bununla birlikte kendisinin Farsça'yı bildiğini de belirtmiştir.³⁷

Bunun yanı sıra “Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde halkı iman konusunda şüphelere düşürecek, itikatları sarsacak özel imgelere ve imalara rastlanmaz. Şerîat hükümlerine karşı bazen dikkatsizce hareket eden, cezbesi galip büyük bir kısım sûfilerden sadır olan ve onların zahir âlimleri tarafından suçlanmasına yol açan ve ‘şatahat’ adı verilen söz ve ibareler Yesevî hikmetlerinde görülmez.”³⁸

Ahmed Yesevî'ye aidiyeti belirtilen diğer bir eser *Fakr-nâme* ise müstakil bir risaleden ziyade *Dîvân-ı Hikmet*'in nesir halinde yazılan girişine benzemektedir.³⁹ Ancak bu küçük hacimli (Taşkent baskısında 14 sayfa) eserin Yesevî tarafından değil, daha sonra *Divân-ı Hikmet*'i derleyenler tarafından kaleme alındığı da söylenmektedir. *Fakr-nâme* fakr, sülûk âdâb ve erkânını konu almıştır.⁴⁰

Yine Farsça yazılmış iki risâlenin de muhteva benzerliğinden dolayı Ahmed Yesevî'ye ait olduğu iddia edilmektedir. Onlardan birincisi *Risâle der Âdâb-ı Tarikat*, tarikat âdâbı ve makamları, mürşid-mürîd ilişkileri, dervişlik, Allah'ı tanımak ve ilâhi aşk gibi konuları içermektedir. Diğer *Risâle der Makâmât-ı Erba'in*, şerîat, tarikat, marifet ve hakikatten her biri hakkında onar makam olmak üzere toplam kırk makam ve kaideyi kapsamaktadır.⁴¹

³⁷ Age., s. 182.

³⁸ Age., Giriş kısmı.

³⁹ Ahmed Yesevî (1993), s. 35.

⁴⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Kemal Eraslan (2016) *Yesevî'nin Fakr-nâmesi*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.

⁴¹ Kemal Eraslan / Necdet Tosun (2016) *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 63.

Sûfî Muhammed Dânişmend'in *Mir'âtü'l-kulûb*'ü ise "Ahmed Yesevî'nin tasavvufî görüşlerini derlemek gayesiyle yazılmış bir eserdir. Ancak eserde Necmeddîn Kübrâ ve diğer bazı mutasavvıfların görüşleri de nakledilmektedir. Eser üç bölümden oluşur: Şeriat, tarikat ve hakikat. Birinci bölümde İslâmî ve tasavvufî kurallar, ikinci bölümde tarikat âdâbı, üçüncü bölümde ise marifetullah konularına temas edilir."⁴²

Genel anlamda, Ahmed Yesevî'nin eserlerinde temel İslam bilgilerini, tarikat âdâblarını, insana ait bazı olumlu ve olumsuz ahlâkî özellikler, halka sade bir dille anlatmayı amaçlamıştır.

2.2. Mevlânâ

Şimdiye kadar Mevlânâ ve eserlerine dair birçok akademik çalışma yapılmış, kitap ve makaleler telif edilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar gün geçtikçe ziyadeleşmektedir. Zira Mevlana'ya ve eserlerine olan ilgi her daim canlılığını korumuştur. Yapılan çalışmalara ve telif edilen eserlere vâsıl olmak için *Mevlânâ Bibliyografyası*'na müracaat edilebilir.⁴³ Çalışmamızın bu kısmında Mevlânâ'nın hayatı ve eserleri genel vecihleriyle ele alınacaktır.

2.2.1. Hayatı ve Doğup Büyüdüğü Muhit

Celâleddîn Muhammed 1207 yılında Belh şehrinde doğmuştur. Asıl isminin yanında Rûmî, Belhî ve Konevî lakaplarıyla da anılmaktadır. Ancak daha çok 'Mevlânâ' ismiyle bilinmektedir. O, İslam'ı ilâhî aşk, sevgi ve hoşgörü bakışıyla insanlara sunan bir anlayışın öncüsü olarak tanınmıştır. Babası Bahâeddîn Veled Necmeddîn Kübrâ'nın talebelerinden ve Belh şehrinin önde gelen âlim ve sûfilerinden birisidir. Dolayısıyla Mevlânâ, Ahmed Yesevî'de olduğu gibi tahsiline ve manevi terbiyesine aile ortamında başlamıştır. 1212 tarihinde ailesiyle birlikte Belh'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. Anadolu topraklarına doğru çıktıkları bu uzun göç yolculuğunda, evvela Nişabur, Bağdat ve Mekke şehirlerine

⁴² Sûfî Muhammed Dânişmend (2020) *Mir'âtü'l-kulûb*, haz. N. Tosun, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 24.

⁴³ Daha fazla bilgi için bkz. *Mevlânâ Bibliyografyası* (2013) haz. A. Karaismailoğlu, S. Okumuş, F. Coşguner, 2. Baskı, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

uğrayıp daha sonra Şam toprakları üzerinden Anadolu'ya vâsıl olmuşlardır. Larende'de yedi sene kalmışlar ve oradayken Mevlânâ Gevher Hatun'la evlendirilmiş, ardından iki oğlu (Sultan Veled ve Alâaddîn Çelebi) dünyaya gelmiştir. Annesi Mümine Hatun Larende'de vefat etmiştir. 1229 yılında ise ailesiyle Konya'ya irtihâl ederek oraya yerleşmiştir. İki yıl sonra Mevlânâ'nın babası vefat etmiş ve o, genç yaşına rağmen müftü ve müderris olan babasının yerine geçirilmiştir. Babasının vefatından sonra onun müridlerinden Seyyid Burhâneddîn Tirmizî (öl. 639/1241), Mevlânâ'yı tasavvufî yönden yetiştirmiş ve onu tahsilini tamamlaması için Şam'a göndermiştir. Seyyid Burhâneddîn, kendi vazifesini yerine getirdikten sonra Kayseri'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. 1244 tarihinde Mevlânâ, Şems-i Tebrizî (öl. 645/1247) ile karşılaşmış ve bu buluşma Mevlânâ'nın hayatında ve gönül dünyasında büyük inkılabı yol açmıştır. Bir müddet sonra farklı nedenlerle Şems-i Tebrizî Konya'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu ayrılık sonrası Mevlânâ, kuyumcu Selahaddin'i, onun vefatından sonra Hüsâmeddîn Çelebî'yi kendisini halife ve dost edinmiştir. Bu yıllarda Mevlânâ eserlerini telif etmeye başlamıştır. Bu telif faaliyeti ömrünün nihayetine kadar devam etmiştir. Bu isimleri geçen zevatın dışında Mevlânâ'nın Şam'dayken Şeyh Muhyiddîn-i Arabî, Sa'deddîn-i Hamevî, Şeyh Osmân-ı Rûmî, Evhadüddîn-i Kirmânî ve Sadreddîn-i Konevî ile bir araya geldiği, Konya'dayken Şirazlı Kutbeddîn, Fahreddîn-i İrâkî, Şeyh Necmeddîn-i Râzî, Urmiyeli Kadı Sirâceddîn ve Hintli Safiyyeddîn ile görüştüğü kaynaklarda geçmektedir. O günlerden bu güne dek Mevlânâ Anadolu topraklarında yoğun bir teveccühe mazhar olmuştur.⁴⁴

2.2.2. Eserleri

Mevlânâ'ya ait olduğu bilinen eserler şunlardır: *Mesnevî*, *Dîvân-ı Kebîr*, *Fîhi Mâfih*, *Mecâlis-i Seb'a* ve *Mektûbât*.

Mevlânâ'nın şaheseri sayılan *Mesnevî* adlı eseri 6 ciltten oluşmaktadır. Toplam beyit sayısının 25.682 olduğu söylenmektedir.⁴⁵ Eser, adını İslami edebiyattaki her beyti ayrı kafiyeyle bir nazım şekli olan mesnevî tarzından almaktadır. *Mesnevî*'de insandaki manevi hastalıkların ilacı, çeşitli hikâyeler ve fıkralarla temsil suretiyle ifade edilmektedir. Başka

⁴⁴ Adnan Karaismailoğlu (2011) *Mevlânâ'nın Gözüyle İnsan ve Toplum*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., Giriş kısmı.

⁴⁵ Adnan Karaismailoğlu (2005) *Mevlânâ ve Kültürümüz*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, s. 47.

bir deyişle, bu hikâyeler insanı gerçek mahiyetine, özüne ve fitratına ulaştırmayı amaçlamaktadır. *Mesnevî*'yi Mevlânâ söylemiş, Çelebi Hüsameddîn yazmıştır. *Mesnevî*, daha önce zikredildiği gibi dünyanın birçok diline tercüme edilmiş ve üzerine çok sayıda şerhler yazılmıştır.

Dîvân-ı Kebîr (*Külliyât-ı Şems* ya da *Dîvân-ı Şems*) Mevlânâ'nın gazellerini, tercilerini, mülemmalarını ve rubâîlerini içeren diğer bir eserinin adıdır. *Dîvân* aşk ve heyecan mahsulü olan lirik şiirlerden ibarettir. *Dîvân*'ın çoğunda, ayrılıklardan şikâyetler, gözyaşları, kana bulanık gönüller, sevgiliye karşı duyulan özlem, sızlanışlar, yalvarışlar ve niyazlar yer almıştır. Bu cihetle eser, Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'ini hatırlatmaktadır. Nitekim hem *Dîvân-ı Hikmet* hem *Dîvân-ı Kebîr*, Peygamberî öğretisi ve Aşkullah ekseninde ele alınmış ve özgün bir tasavvufî öğretinin inşası için temel oluşturmuştur.⁴⁶ Gölpınarlı'ya göre *Dîvân-ı Kebîr*'deki toplam beyit sayısı 39.483 ise B. Ferûzânfer'e göre 40.326'dır.⁴⁷

Mevlânâ'nın nesir hâlindeki eserlerinden, farklı konular üzerinde yaptığı konuşmaların bir araya getirilmesiyle meydana gelen *Fîhi Mafih*'i, Mevlânâ'nın yaptığı yedi vaazı bulunan *Mecâlis-i Seb'a*'yı ve farklı şahıslara yazmış olduğu 147 mektuptan teşkil edilen *Mektûbât*'ı zikretmek mümkündür.⁴⁸

2.3. Ahmed Yesevî ve Mevlânâ

“Orta Asya’da, Ahmed Yesevî’nin, Türk kültürü ile İslam din ve tasavvufunu kaynaştırmasıyla başlayan dini ve tasavvufi zincir, Anadolu’da Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Hacı Bayram-ı Veli gibi daha birçok halka ile devam etmiştir. Bir zincirdeki halkaların ortak bağlantı noktalarına sahip olması gibi, sûfî şairler için de kaynak ve içerik bir bağlantı noktasıdır. İnsana ve hayata bakış tarzları her birinde kendisine mahsus bir özellik arz etmez. Hepsi de insanı Kur’ân-ı Kerîm, hadîs ve tasavvuf perspektifiyle ele alır. Farklı olan onların bu hususları dile getirme şeklidir. Hepsi aynı kaynaktan beslenmiş, aynı hakikati ifade etmiş, ancak manaya giydirdikleri söz elbisesi,

⁴⁶ Asal, s. 102.

⁴⁷ Mevlânâ (2012) *Dîvân-ı Kebîr*, I-II (Tıpkıbasım), Genel Yayın Yönetmeni-Editör: M. Çıpan, Takdim-Fihrist: A. Karaismailoğlu, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, B. Boy, 1a-153b vr.+1a-173b vr., Takdim-Fihrist s. 7.

⁴⁸ Şefik Can (2017) *Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, 11. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, s. 373-386.

içinde oldukları zaman ve mekânın ihtiyacına paralel olarak değişmiştir. Türkçe veya Farsça, aruzla ya da heceyle dile getirdikleri bütün şiirleri daima inancın gücünü, insanın değerini, zamanın önemini ve sevginin yüceliğini dile getirmiştir.”⁴⁹ Böylelikle “Hz. Mevlana’nın Anadolu’ya gelişiyle birlikte asırlar boyu sürecek olan Mevlevilik öğretisi Yesi’den yakılan ateşin devamı niteliğindedir”⁵⁰ denilebilir. Ahmed Yesevî’nin şeyhi Yûsuf el-Hemedânî, ünlü İmâm el-Gazzâlî’nin (öl. 505/1111) de şeyhi olan Ebû Ali el-Fârmadî’ye (öl. 477/1084) intisab etmiş, Bagdat, İsfahan ve Semerkant’daki tasavvufî terbiye ile meşgul olmuştur. Ahmed Yesevî’nin Buhara’da intisap ettiği ve sonrasında Türkistan’ı irşâd etme görevi kendisine veren bu Hanefî âlim ve sûfî zat, İslam dünyasındaki tasavvufî düşüncenin önemli simalarından biridir. Mevlânâ ise, muhtemelen babası Bahaüddîn Veled (öl. 1231) ve onun müridi Burhaneddîn Muhakkik (öl. 1240-41) vasıtasıyla Necmeddîn Kübrâ (öl. 1226) ve daha da ötesinde Ahmed el-Gazzâlî (öl. 520/1126) ile irtibatlıdır. Ahmed Yesevî’yi *Pîr-i Türkistan* lakabıyla anan ve ondan nakillerde bulunan Ferîdüddîn Attâr (öl. 1221), Mevlânâ’nın övdüğü ve örnek aldığı bir kişidir.⁵¹ Keza Attâr, Yesevî’nin hocası sayılan Yûsuf el-Hemedânî’den de *asrın imâmı* şeklinde zikrederek ondan övgüyle bahsetmiştir.⁵² İş daha da ileri götürecek olursak, bazı kaynaklar, hem Attâr’ın hem Mevlânâ’nın ziyadesiyle tesirinde kaldıkları şairlerden Senâî’nin (öl. 525/1131) Yûsuf el-Hemedânî’nin müridlerinden olduğunu aktarmaktadır.⁵³ Bunun da ötesinde Ahmed Yesevî’nin doğrudan Bahaüddîn Veled’in şeyhi olan Necmeddîn Kübrâ ile irtibat kurduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁴ Bu bağlamda Yesevî’nin halifelerinden Sûfî Muhammed Dânişmend’in yazdığı *Mir’âtü’l-kulûb* eserinde kendi şeyhinin yanı sıra Necmeddîn Kübra’dan da nakillerde bulunması dikkate şayandır.⁵⁵ Görüldüğü gibi Ahmed Yesevî ve Mevlânâ arasında birçok cihetten münasebet bulunmaktadır.

Önceki bölümlerden de anlaşıldığı üzere Ahmed Yesevî’nin hayatı daha çok menkıbelere dayanılarak aktarılırken Mevlânâ’nın hayatı ise onunla aynı vakitte yaşayan insanların rivayetlerine dayandığından daha net bir şekilde bilinmektedir.

⁴⁹ **Emine Yeniterzi** (2017) *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlana*, Ankara, s. 98.

⁵⁰ **Asal**, s. 96.

⁵¹ **Adnan Karaismailoğlu** (2004) *Vatan Etmek*, Ankara, Akçağ Yay., s. 70.

⁵² **Nadirhan Hasan** (2018) ‘Hoca Ahmed Yesevî’nin Hocaları’, *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 83.

⁵³ **İnal Saim Savi** (2009) ‘Senâî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 36, s. 502-503.

⁵⁴ **Karamustafa** (2017), s. 134.

⁵⁵ **Sûfî Muhammed Dânişmend** (2020), s. 24.

Ahmed Yesevî'nin de Mevlânâ'nın da babalarının âlim veyahut tarîkat şeyhlerinden olması ayrı bir benzerlik noktasını teşkil etmektedir. Küçük yaşlarından itibaren yolculuğa koyulmaları da öyledir. Nitekim ikisi de çocukluklarının geçtiği şehirden ayrılmak zorunda kalmışlardır. İkisinin de soylu bir aileden gelmeleri diğer bir benzerlik noktasıdır. Kesin sayılabilecek bilgiler yoksa da Ahmed Yesevî'nin Hz. Ali'nin (r.a.) soyundan, Mevlânâ'nın ise Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) soyundan olduğuna dair rivayetler vardır. Keza annelerinin de soylu ailelere mensup oldukları söylenmektedir.

Ahmed Yesevî, inancın temel prensiplerini karmaşık olmaktan çıkarıp halkın anlayışına ve irfanına göre sadeleştirip İslam'ın Türkler arasında yayılmasında ve bu dine karşı derin bir muhabbet beslenmesinde önemli role sahip olmuştur.⁵⁶ Aynı şekilde “Mevlânâ, Müslümanlığı Türk rûhuna intibak ettiren büyük bir yenilikçidir.”⁵⁷ Ahmed Yesevî, hikmetlerinde belirttiği üzere Farsça bilmesine rağmen âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerin manalarını Türkçe vermeyi uygun görmüştür⁵⁸. Buna karşılık Mevlânâ geleneğe uyarak *Mesnevî*'sini ve diğer eserlerini Farsça telif etmiştir ancak onun Türkçe söylediği rubâîler de bulunmaktadır. Ayrıca Yesevî'ye nispet edilen tasavvuf ve tarîkat konulu Farsça yazılmış iki küçük eserin bulunduğunu daha önce dile getirmiştik.

Ahmed Yesevî, geçimini tahta kaşık, kepçe ve kâse yontup satarak sağlamıştır. Onun eğittiği Horasan erenleri de onu örnek alarak üreterek tüketmeyi kendi hayatlarına esas almıştır.⁵⁹ Mevlânâ da bu önemli hususu *Mesnevî*'sinde uzun uzun anlatır. Bu esas üzerinde kurulan Mevlevîhaneler tarihte birer sanat merkezi olmuştur. Mesela bin bir günlük çilesini tamamlamaya çalışan dervişlerin bir kısmı musiki ve hat tâlim ederken, bir kısmı marangozluk ve saatçilik gibi mesleklerde yetiştirilmiştir.⁶⁰

Yesevî ilmi, Orta Asya'da, medeniyetler arası barış ve saygının, Müslümanlık ile Hristiyanlık mensupları için hoşgörü ve sevginin kaynağı olmuştur.⁶¹ Mevlânâ vefat edince cenazesini kaldırmak için farklı din mensuplarının da katıldığı, hatta onların bazılarının “biz dinimizi Mevlânâ sayesinde öğrendik” dedikleri kayda değerdir.

⁵⁶ **Gıyasettin Aytas** (2017) ‘Ahmet Yesevi’nin Divan-ı Hikmeti’nde İnsan’, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2016, Ankara, s. 880.

⁵⁷ **Yeniterzi** (2017), s. 104.

⁵⁸ **Hoca Ahmed Yesevi** (2018), s. 182.

⁵⁹ **Aytas** (2016), s. 890.

⁶⁰ **Cevdat Kılıç** (2018) ‘Türk Yurdundan Anadolu’ya, Anadolu’dan Dünyaya Mevlana’nın Sunduğu Ahlaki Değerler’, *Türkistan’dan Anadolu’ya İrfan Mektebinin Hocaları Uluslararası Panel Bildirileri*, Ankara, s. 99-100.

⁶¹ **Kenjetay** (2018b), s. 132.

Günümüzde hem Ahmed Yesevî hem de Mevlânâ'nın eserlerinde beslendikleri temel kaynak Kur'ân-ı Kerîm iken her ikisinin eserlerini bilen ve benimseyen kesimin farklı olduğu söylenebilir. Mevlânâ'nın sözlerinin ulusal ve uluslararası dünyada, farklı dinleri benimseyen kişilerce de bilindiği ve takip edildiği gözlemlenirken Ahmed Yesevî'nin Türk dünyası özelinde daha millî bir kesim tarafından benimsendiği çıkarımında bulunulabilir. Fakat her ikisinin de esinlendiği kaynak, dayanak noktası Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.s.) sünnetidir. Örneğin Yesevî, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sevgisini şu şekilde izhar eder:

*Yüzden kaldırıp perdeyi miskîne doğru bak;
Ben o kuluyum o mûy-ı siyah pâ-yı Muhammed.⁶²
Miskîn Yesevî arzu-ı ravzâ-ı Hazret,
Olur mu müyesser hâk-i kefi pâ-yı Muhammed.⁶³*

Yine Ahmed Yesevî'nin şeyhi olan, ehl-i sünnet itikadına ve Hanefî mezhebine mensub Yûsuf el-Hemedânî de Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ashâb-ı kirâmının gittiği yola olan bağlılığı ile bilinmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla “onun tesiri altında kalan Ahmed Yesevî'nin şerîat ahkâmına; Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnetine; İslâm'ın zahîrî kurallarına ne kadar bağlı olduğu hikmetlerinde açıkça görülmektedir.”⁶⁵ Ayrıca Hikmetlerinde İslâm itikadına ters düşecek unsurlara rastlanmadığı gibi bir vakit namaz kılmayanın domuzdan farkı olmadığını söyleyecek kadar da şerî hükümlere bağlılık konusunda titizlik göstermiştir.⁶⁶

Buna benzer Mevlânâ da hümanistler tarafından dinler üstü bir şahıs olarak nitelendirilmektedir. Mevlânâ'nın bu konuda söylediği rubai ise herkesçe bilinir:

*Bendesiyim Kur'ân'ın tende oldukça bu cân
Ahmed-i Muhtâr'ın ayağının tozuyum her ân
Benden bundan başka bir söz nakleder ise her kim
Ben o sözden de onu nakledenden de incinirim.⁶⁷*

⁶² Alıntının yapıldığı kaynaklarda şiirlerin bazı uzatma eksiklerinin bulunması dikkate alınarak gerekli düzeltmeler tarafımızca yapılmıştır.

⁶³ **Hoca Ahmed Yesevi** (2018), s. 138.

⁶⁴ *Age.*, Giriş kısmı.

⁶⁵ *Age.*, Giriş kısmı.

⁶⁶ **Necdet Tosun** (ed.) *Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 168.

⁶⁷ **Ethem Cebecioğlu** (ed.) (2009) *Mevlânâ Söyleşileri*, İstanbul, s. 22.

Dolayısıyla bu gibi teşebbüsler Yesevî ve Mevlânâ'nın asıl mesajını anlamamaktan kaynaklanmaktadır. İşin gerçeğinde ise “Ahmed Yesevî ve Hz. Mevlânâ ilişkisinin birincil halkasını Peygamberî bir yolun takipçileri olmaları teşkil etmektedir.”⁶⁸

Kadınlar konusunda da iki bilgenin tutumu benzerlik taşımaktadır. Mesela, kaynaklarda Ahmed Yesevî'nin erkek ve kadınların aynı zikir meclisinde bulunmasına müsaade ettiği söylenir.⁶⁹ Ancak H. Bice *Dîvân-ı Hikmet* ve Hazinî adındaki bir Yesevî dervişine nispet edilen *Cevâhiru'l-Ebrâr Min Emvâc-ı Bihâr* adlı eserlerde geçen rivayetleri delil göstererek öyle bir şeyin (erkek ve kadınların engelsiz şerîata aykırı bir şekilde bir arada zikir çekmelerinin) vuku bulmadığını söylemektedir.⁷⁰ Mevlânâ'nın da birçok kadın mürîdinin olduğu ve cuma akşamları hanımlar eşliğinde sohbet ve nasihatlerle başlayan gecenin sema ile sabah namazına kadar sürdüğü beyan edilmektedir. Ayrıca *Mesnevî*'de cinsiyet ayırımına yer vermeden örnek insan olmanın tarifini verdiği görülür.⁷¹

İki bilgenin devlet ricali tarafından gördüğü saygı ve ilgiden bahsetmek gerekir. Böylece, Yesevî hayattayken de vefatından sonra da yaşadığı coğrafya hükümdarlarından ve yöneticilerinden büyük hürmet görmüştür. Bir menkıbede anlatıldığına göre, Yesevî ismi, o zamanlarda hüküm sürmüş Yesevî adında bir hükümdara nispeten ad olarak konulmuştur.⁷² Aynı şekilde Yesevî, hikmetlerinin birinde Sultan Satuk Buğrahan'ı (öl. 344/955) övgüyle anmıştır.⁷³ Emir Timur'un (öl. 807/1405) Yesevî'nin himmetinden istifade ettiği söylenir. Hükümdar ona karşı duyduğu hürmetinden dolayı mezarının bulunduğu yerde türbe inşa edilmesini emretmiştir. Netice de örneği bulunmayan külliye hayat bulmuştur. Sonraki dönemlerde ise Kazak Hanlığı'nın başkenti mertebesinde olan Yesi şehrindeki bu Türbe etrafında Kazakların ileri gelen bazı şahısları defnedilmiştir.⁷⁴ Keza Mevlânâ da Selçuklu hükümdarlarından büyük ilgi ve hürmet görmüştür.

İlaveten vefatından sonra iki bilge mezarı etrafında inşa edilen külliye aynı zamanda hem ziyaretgâh, hem dergâh, hem mescit, hem medrese, yani hem ibâdet ve zikir, hem eğitim merkezi olarak son asırlara kadar kullanılagelmiştir. Günümüzde ise Türkistan'daki Yesevî türbesi de, Konya'daki Mevlânâ türbesi de ziyaretgâh ve müze olarak halka

⁶⁸ Asal, s. 101.

⁶⁹ Tosun, s. 169.

⁷⁰ Hoca Ahmed Yesevi (2018), Giriş kısmı.

⁷¹ Yeniterzi (2017), s. 79-80.

⁷² Ahmed Yesevi (1993), s. 9.

⁷³ *Dîvân-ı Hikmet*, 215/11-15, s. 429.

⁷⁴ Hoca Ahmed Yesevi (2018), Giriş kısmı.

hizmetini sunmaya devam etmektedir ve dünya çapında ziyaretçilerin ve iki bilge sevdalılarının büyük ilgisini görmektedir. Aynı zamanda iki külliye de Türk İslam dünyasının birer manevi merkezi olarak sayılmaktadırlar. Bununla birlikte Türkistan’da Ahmet Yesevi Üniversitesi bütün Türk dünyasından gelen öğrencilere kaliteli eğitim sunmakta olduğu gibi Konya’daki Mevlânâ Kültür Merkezi’nin *Mesnevî*’yi dünya dillerinin yanı sıra tüm Türk dillerine tercüme etmesi, Mevlana Değişim Programının sunduğu imkânlar Yesevî ve Mevlânâ misyonlarının devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca iki bilge adına tertip edilen çok sayıda sempozyum ve konferansların dünya çapındaki akademisyenleri bir araya getirerek bilgi ve tecrübe paylaşımında bulunma ve ikisinin mirasını yeniden anlamlandırma faaliyetlerinin gerçekleşmesini sağlaması farklı coğrafyalar arasında kültürel ve bilimsel birlikteliğe yol açmaktadır. Ayrıca UNESCO’nun 2007 yılını Mevlânâ yılı ve 2016 yılını Ahmed Yesevî yılı ilan etmesi de bu dediğimizi desteklemektedir. Aynı şekilde onların eserlerinin ve öğretilerinin tarih boyunca ve günümüzde geniş kitlelere yayılması ve onları etkilemesi de dikkat çekici bir husustur.

Tarîkat bağlamında Ahmed Yesevî’ye Yesevîyye, Mevlânâ’ya da Mevlevîyye tarîkatı nispet edilmektedir. Bu iki tarîkat da tarihte büyük roller üstlenmiş ve geniş coğrafyalara nüfuz etmiştir. Böylece Orta Asya’da daha sonra yayılan Kübrevîyye, Nakşibendîyye ve hatta daha çok Hint kıtasında yayılan Çiştîyye tarikatlarının hepsi Yesevîyye’den etkilenmişlerdir. Türkiye’de bu etki, Bektaşîyye ile doğrudan, Mevlevîyye ve Kübrevîyye tarîkatı üzerinde dolaylı bir kanaldan kendisini göstermiştir.⁷⁵ Mevlevîyye’nin de Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yani üç kıtada tesirinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca “Her iki tarikatta da kadın ve erkek ayrımının bulunmaması, şiire musikinin koşulması, semah veya zikirde beden dilinin kullanılması sadece estetik sağlamak veya bedii zevk almak amacıyla değil, hakka yolculukta uyulan yol ve araç”⁷⁶ olarak görülmüştür.

Hülâsa, iki mutasavvıf arasında birçok cihetten bağ kurulabilmektedir ki yukarıda geçen değerlendirmeler bunu alenen göstermektedir. Bu durum, onların şaheserleri olan *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî* için de geçerlidir. Nitekim hem Yesevî hem Mevlânâ’nın geniş kitleler üzerinde etki bırakmalarının en önemli sebebi, onların herhangi bir ayrımcılık yapmaksızın dervişliğin, kanaatli olmanın vs. fazilet ve değerini, dünya zevklerine

⁷⁵ ‘Hayati Bice ile Ahmed Yesevî ve Yesevîlik üzerine’, <https://www.dunyabizim.com/soylesi/hayati-bice-ile-ahmed-yesev-ve-yesevlik-uzerine-h25802.html> s.e.t. 10.03.2020

⁷⁶ Nisanbayev, s. 171.

düşkünlüğün zararlarını, şiirleri vasıtasıyla dile getirmeleridir.⁷⁷ Dolayısıyla “Ahmed Yesevî’nin dil, kültür, coğrafya temelli tasavvuf doktrini, içerisinde yaşadığımız çağın sosyal psikolojik sorunlarına karşı Hz. Mevlânâ’nın etik, estetik ve sema’daki seyr ü sülûk usulleri ile birleştiğinde, şahsi olduğu kadar toplumun huzur ve mutluluğunda anahtar konumuna erişmektedir.”⁷⁸

2.4. *Dîvân-ı Hikmet ve Mesnevî*

Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet*’ine ‘Defter-i Sâni’ (İkinci defter) denilmektedir. Her ne kadar *Dîvân-ı Hikmet*’teki “İkinci defter” ifadesini muhtemel ‘Birinci defter’in devamı olarak yorumlayanlar varsa da, Kur’ân-ı Kerîm’in bâtinî anlamını açıklayan eser olduğundan dolayı söylenmiş olma ihtimali daha yüksektir. Nitekim Pîr, hikmetlerinde şunları söylemektedir:

*Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup
“İkinci defter” sözlerini açtım ben işte.*⁷⁹

Aynı şeyi *Mesnevî* için de “Mağz-ı Kur’ân” (Kur’ân’ın Özû ve Rûhu), hatta “*Mesnevî-i Manevî-i Mevlevî* hest Kur’ân der zebân-i pehlevî” (Mevlana’nın *Mesnevî-i Manevisi* Fars dilindeki bir Kur’ân’dır) şeklinde söyleyenler de bulunmuştur. *Dîvân-ı Hikmet* de Türklerin gözünde öyle olmuştur. Sebebi ise Türkler, ona feyz-i İlâhî olarak bakmışlardır. Ancak, Yesevî hiçbir zaman ve zeminde, kendisini, haşa “Ben ikinci Muhammed’im veya benim Hikmetlerim ikinci Kur’ân’dır” dememiştir. O, hikmetlerini şöyle nitelemiş ve sunmuştur: “...Benim hikmetlerim hadis hazinesidir, ferman-ı Sübhan, tüm manası Kur’ân, inam-ı Allah.”⁸⁰ *Mesnevî*’nin ön sözünde ise *Mesnevî*, “Allah’ın en büyük fıkıdır, Allah’ın en aydınlık yoludur ve Allah’ın açık delilidir... Kur’ân’ın açıklayıcısıdır...”⁸¹ şeklinde nitelendirilir.

⁷⁷ Age., s. 169.

⁷⁸ Asal, s. 105.

⁷⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/1, s. 59.

⁸⁰ Kenjetay, (2018b), s. 140.

⁸¹ Mevlânâ (2017), s. 43.

Dîvân-ı Hikmet'e başlarken Ahmed Yesevî “kulak verin” ifadesini kullanmaktadır. *Mesnevî*'nin de ilk beytinin “dinle” kelimesiyle başladığını dikkate alırsak, iki bilgenin ilim öğrenmede dinlemenin önemine dikkat çektiği görülür.

Dîvân-ı Hikmet:

آيا دوستلار قولاق سلنك آيدوغم غه

*Ey dostlar, kulak verin söylediğime*⁸²

Mesnevî:

بشنو اين نى چون شكایت مى كند⁸³

“Dinle bu ney nasıl şikâyet ediyor.”⁸⁴

Ahmed Yesevî, kendi hikmetleri için “aşk dükkânı” ifadesini kullanmaktadır. Buna mukabil, Mevlânâ da *Mesnevî*'sini “vahdet dükkânı”⁸⁵ olarak nitelemiştir. Bu tesmiyelerdeki müşterek nokta ise; her iki eserin de dakik manalar ve hikmetler ihtiva eden birer manevi dükkân mesabesinde oluşudur. Müşterisi de dertli insandır.

Aynı şekilde benzerliklerinden bahsedecek olursak, ikisi de aynı amaçla söylenmiş, yani halkı hidayete, dürüstlüğe çağırmak, insana kemâl ermesinde rehber olmaktır. Keza ikisi de ilâhi bir ilhamla ve tecrübeye dayalı bir şekilde dile getirilmiştir. İki eserde de başta Kur’ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve evliyaullah menkıbeleri olmak üzere İslam’ın asıl kaynakları esas alınmıştır.

Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*’i yazmasındaki maksadını şöyle ifade etmektedir:

*Sözü söyledim, her kim olsa cemâle tâlib.*⁸⁶

Yani canı cana bağlamak suretiyle her cemâl talep eden için söyledim demektir. Devamında ise hikmetlerin dertli insanlar için olduğunu ve bu sebeple dertsiz insanlardan kaçtığını açıkça ifade eder. Aynı şekilde *Divân-ı Hikmet*’in diğer kısımlarında Ahmed Yesevî, hikmetlerini câhillere değil gerçek âşıklara ve bilgelere söylediğini bildirmektedir.

⁸² Hoca Ahmed Yesevi (2018), s. 62.

⁸³ Mevlânâ Celâleddîn Muhammed (2007) *Mesnevî-i Ma'nevî* (Farsça), Ankara, Akçağ Yay., C. I, s. 21.

⁸⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 1.

⁸⁵ Can (2017), s. 377.

⁸⁶ Hoca Ahmed Yesevi (2018), s. 59.

Benzer şekilde *Mesnevî*'nin birinci cildinin ön sözünde bu husus şöyle açıklanmaktadır: “Temiz insanlardan, gerçeği sevenlerden başkalarının *Mesnevî*'ye dokunmasına müsaade yoktur.”⁸⁷

Ahmed Yesevî'nin şairlik yönünü değerlendiren F. Köprülü, *Dîvân-ı Hikmet*'te Mevlânâ'nın panteist felsefesini akla getiren mazmunların bulunmadığını söyleyerek Yesevî'yi mutasavvıf şair olarak kabul etmez.⁸⁸

Bir *Mesnevî* nüshasının dış kapağına şöyle yazıldığı da nakledilmiştir: “Ben, *Mesnevî*'yi hak âşıklarını göklerin tepesine çıkarmak için söyledim.”⁸⁹ Yani hem Yesevî hem Mevlânâ, şiiri kendi felsefe ve düşüncelerini ifade edebilmek için bir araç olarak kullanmışlardır.⁹⁰

Dîvân-ı Hikmet ve *Mesnevî* arasındaki farklar ise genel olarak şunlardır: *Hikmet* Türkçe, *Mesnevî* Farsça söylenmiştir. *Hikmet* göçebe ve kırsal kesime, *Mesnevî* şehir halkına hitap etmiştir. *Hikmet*'in Ahmed Yesevî'ye ait olup olmadığı tartışılmalıdır ve orijinal nüshaları bulunmamaktadır, *Mesnevî*'nin ise Mevlânâ tarafından dile getirildiği kesin ve asıl metinleri mevcuttur. *Hikmet*'in hacimli bir eser olmamasına karşın *Mesnevî*, altı ciltten oluşan büyük bir eserdir. *Hikmet*'e şerh yazılmamıştır, *Mesnevî*'nin ise çok sayıda şerhi bulunmaktadır. *Hikmet* hikâyeler içermemektedir, *Mesnevî* ise ibretli kıssa ve hikâyelerle doludur.

⁸⁷ Can (2017), s. 378.

⁸⁸ M. Fuat Köprülü (1976) *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, sad. O. Köprülü, Ankara, DİB, s. 155.

⁸⁹ Age., s. 379.

⁹⁰ Nisanbayev, s. 169.

3. DÎVÂN-I HİKMET VE MESNEVÎ'DE YER ALAN İNSANA AİT BAZI AHLÂK-I HAMÎDE VE AHLÂK-I ZEMÎME ÖRNEKLERİ

Arapça ‘hulk’ kelimesinin çoğulu olan ‘ahlâk’ sözlükte “huy ve beşerî davranışlar” manalarına gelmektedir. Ahlâkı ahlâk-ı hamîde yani güzel ahlâk ve ahlâk-ı zemîme yani kötü veya çirkin ahlâk olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.⁹¹ Güzel huylar için adalet, cömertlik, edep, ihlâs, kanaat, sabır, şükür, tevâzu, tevekkül, tövbe ve ümit gibi, kötü huylar için ise cehâlet, cimrilik, haset, hırs, kibir, öfke, riyâ ve yalan gibi davranışlar örnek teşkil edebilir.

Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*’te bu konuları geniş bir şekilde ele alır. Onun için güzel ahlâktaki örnek şahsiyet Hz. Peygamber’dir (s.a.s.). Böylece Yesevî, güzel ahlâkı iki cihân şahı olarak tabir eder. Özellikle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yüce ahlâkından dolayı herkesten üstün olduğunu belirtir:

*İki cihân şahıdır bir güzel ahlâk,
Ahlâklarından Hak Mustafâ oldu ulu.*⁹²

Buna mukabil Pîr, kendi hocası Arslan Bâb’dan naklen âhir zaman ümmetinin huy ve ahlâkının bozulacağından haber verir. Bunun da nefis ve hevâyâ uymaktan kaynaklandığını bildirir:

*Âhir zaman ümmetleri süslerler evlerini,
Nefs hevâyâ sevinip bozar hep huylarını,
Şan ve şefkatler ile dik tutar boyunlarını,
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.*⁹³

Mevlânâ: “Her kötü huyunu diken kökü bil; sonuçta defalarca ayağına diken battı”⁹⁴ demekle insanın kötü huyuyla ilk önce kendini yaraladığına işaret eder.

Kavramlar, alfabetik sırada verilmiştir.

⁹¹ Süleyman Uludağ (1991) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Marifet Yay., s. 32.

⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 219/9, s. 438.

⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/15, s. 101.

⁹⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1236.

3.1. Ahlâk-ı Hamîde Örnekleri

3.1.1. Adâlet

Sözlükte “insafî ve doğru olmak, doğru davranmak, zulmetmemek, eşit olmak, eşit tutmak, her şeye hakkını vermek, düzeltmek, mutedil olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet ve hakkâniyet” anlamlarına gelen ‘adâlet’ kelimesi, ‘adl’ kökünden türemekte ve dinî bir terim olarak ifrat ve tefrit arasında orta yolu takip etmek, hak yol üzere dosdoğru olmak, dinen haram kılınan şeyleri terk etmek, farzları yapmak, içi ve dışı, özü, sözü, fiil ve davranışları eşit olmak, haklıya hakkını, haksıza cezasını vermek, suç ve cezada eşit davranmak, şirk, küfür, nifak ve zulmü terk etmek, anlamlarına gelmektedir.⁹⁵ Tasavvufî metinlerde de bu terime sıkça yer verilir ve âdil insanların sahip oldukları vasıflardan sayılır.

Yesevî de hikmetlerinde Hz. Ömer’den (r.a.) bahsederken onu ‘adaletli Ömer’ olarak nitelendirir ki Hz. Ömer’in (r.a.) adâlet konusunda parlak bir numune olduğu herkesçe bilinir. Özellikle onun İslam halifesi iken oğlunu zina yaptığından dolayı kırbaçlayarak öldürtmesini adâletinin en bariz örneği olarak dile getirmiştir.⁹⁶ Yani bir devlet başkanının bu tavrı ondan sonra asırlarca dillerde dolaşmış ve insanlığa ders olmuştur. Adaletle ilgili başka bir hikmetinde şöyle der:

*Hoş devlettir velilikte önder olsa,
Âdil olup bir mü’mini kâdı eylese,
O kâdı bütün halkı râzı eylese,
Râzılıktan cennet evini alır olmalı.⁹⁷*

Yani bir padişah adaletle hükmederek âdil birisini kadı yaparsa o kadı da adâletle hüküm verir ve halkı razı ederse ne hoş devlettir der. Yesevî’nin eserinde, yukarıda tarifi geçtiği surette adâlet kavramına fazla değinmediği görülmektedir. Belki daha çok din adamlarının özellikle sûfîlerin kendilerine ve halka karşı âdil olmalarına ve onları aldatmamaları gerektiğine dikkat çekmiştir ki bu mevzuya çalışmamızın ‘Yalancılık’ babında geniş yer verilmiştir.

⁹⁵ İsmail Karagöz (ed.) (2009) *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, İstanbul, DİB, s. 5.

⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 43/5, s. 140.

⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 104/9, s. 240.

Mevlânâ, adaletin arzuların bekçisi olduğunu söyler.⁹⁸ *Mesnevî*'de adaletin karşıtı olarak *zulüm* gelir. Örneğin bu dünya için 'zulüm ve adalet dünyası'⁹⁹ tabiri kullanılır. Bunu şu beyitten de görmek mümkündür: "Adalet nedir? Yerine koymak. Zulüm nedir? Yersiz yere koymak."¹⁰⁰ Aynı şekilde adalet kavramı, *ilâhî adalet*, *adalet güneşi*, *adalet terazisi*, *adalet denizi*, *adalet mahkemesi*, *adalet beyi*, *adalet sancağı* terkiplerinde de kullanılır. Mevlânâ'ya göre, adalet öyle bir şey ki çok tamahkâr hasım onu görünce asiliği bırakıp, tabi olur.¹⁰¹

Mevlânâ, *Mesnevî*'de Hak Teâlâ'nın adaletli olduğunu¹⁰², adaletin de güzel olduğunu söyler.¹⁰³ Dolayısıyla dünyada her türlü hile ile çalınan veya haksız yerde alınan mal, yapılan zulüm Hakk'ın adaletinden yani 'adalet gününden' kurtulamaz der.¹⁰⁴ Ayrıca kıyamet gününden *adalet günü* şeklinde bahsetmesi dikkate şayandır. Öyleyse "*Din ve adaletten başkası için elini hareket ettirme*" der Mevlânâ. Çünkü adalette afiyet vardır.¹⁰⁵ Yok, eğer adamın biri bunu bile bile suç işlediye artık Hak Teâlâ'nın vereceği cezaya razı olmalıdır. Zira kendi cüz-i ihtiyarisiyle bu cerimeyi irtikâp eylemiştir.¹⁰⁶

Mesnevî'de tarih boyunca adaletiyle ün kazanan hükümdarlar da zikredilir. Örneğin Hz. Davud (a.s.) 'ilâhî adaletli' vasfı ile zikredilir.¹⁰⁷ Bir başka yerde Hz. Süleyman'ın (a.s.) adaletinden mübalağalı bir şekilde bahsedilir¹⁰⁸ ve onun hükümdarlığı zamanı yerine "onun adaleti zamanı"¹⁰⁹ tabiri kullanılır. Bununla Mevlânâ hükümdarlık ve riyasetin adaletle eş anlamlı kelimeler olduğuna işaret etmiş olmalıdır. Onun hükümdarlara "*Adalette bulunun, kıyamet günü için ihtiyatlı davranın*"¹¹⁰ şeklindeki sesleniş de bu kanaati destekler. *Dîvân-ı Hikmet*'te olduğu gibi *Mesnevî*'de de Hz. Ömer'in (r.a.)

⁹⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 729.

⁹⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 4469. Bkz. C. VI, b. 2158; C. V, b. 3138.

¹⁰⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 2596. Bkz. C. V, b. 1089-90.

¹⁰¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 1493.

¹⁰² *Mesnevî*, C. I, b. 2354. Bkz. C. VI, b. 4527-28; Bkz. C. VI, b. 2879.

¹⁰³ *Mesnevî*, C. III, b. 3375.

¹⁰⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1061. Bkz. C. III, b. 2846; C. VI, b. 3618.

¹⁰⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 4529-30.

¹⁰⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 425-430.

¹⁰⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 1842.

¹⁰⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 4623-24.

¹⁰⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 3687.

¹¹⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 2846.

adaletteki üstünlüğü dile getirilir.¹¹¹ Diğer bir yerde Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) adalet örneği olarak karşımıza çıkar.¹¹²

Mevlânâ, şerîat kadısının kıyametin adalet denizinden bir damla¹¹³, Hakk'ın vekili ve Hakk'ın adaletinin gölgesi¹¹⁴ olduğunu söyler. Çünkü kadı, “zulme uğrayan için cezalandırır; kendisinin ırzı, öfkesi ve geliri için değil.”¹¹⁵ Ayrıca hâkimin önünde gerçek ortaya çıkabilmesi için her iki hasımın bulunması gerektiği üzerinde durur.¹¹⁶

Adalet konusunda *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de aynı usulün izlendiğini söyleyebiliriz. Nitekim iki eserde de önce adaletiyle bilinen şahsiyetler zikredilir. Sonra adaleti doğrudan hayata getirmekle mükellef olan kadıların adaletine değinilir. Her ikisi de bununla evvela hükümdarların ve kadıların âdil davranmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.

3.1.2. Ağlama (Bükâ)

Ağlama, bükâ veya girye, insanın üzüntü veya sevinç gibi farklı hislerinden dolayı gözyaşı dökmesi demektir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde gelmiş gitmiş peygamberlerin hem Allah korkusu hem de dünyada yaşadığı bazı üzüntülerinden dolayı ağladıklarına dair âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîfler yer alır. İslam'da dinî his ve heyecanla ağlama tavsiye edildiği gibi ifrata kaçarak ölünün arkasından ağıt yapmak da yasaklanmıştır.¹¹⁷ Tasavvufa gelince ilk dönem sûfilerine ‘ağlayanlar’ anlamına gelen *bekkâûn* kelimesinin kullanılması dikkat çekici bir husustur.¹¹⁸

Hikmetlerde Yesevî'nin en sık verdiği tavsiyeler arasında ‘ağlamak’ yer alır. Böylece Yesevî, ilk önce “Az gülsün, çok ağlasınlar”¹¹⁹ âyetinden hareketle ağlamaya Rabbinin bir emri olarak bakar:

Haber verir “Fel-yadhakû kalîlen” diye,

¹¹¹ *Mesnevî*, C. V, b. 3596.

¹¹² *Mesnevî*, C. V, b. 596.

¹¹³ *Mesnevî*, C. VI, b. 1495.

¹¹⁴ *Mesnevî*, C. VI, b. 1512.

¹¹⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 1513.

¹¹⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 4645-48.

¹¹⁷ Süleyman Uludağ (1988) ‘Ağlama’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 1, s. 473-474.

¹¹⁸ Cebecioğlu (2014), s. 88.

¹¹⁹ Tevbe 9/82.

*Yine der “Vel-yebkû kesîran” diye,
Bu âyetini anlamına göre amel eyle diye,
Bu dünyâda hiç gülmeden yürüdüm işte.¹²⁰*

Ondan sonra ağlamayı, peygamberlerin birer sünneti olarak ifade eder:

*Hiç peygamber bu dünyâda güldüğü yok,
Ağlamaktan başka işi bildiği yok,
Muhabbetten özge metâ aldığı yok,
Mustafâ'ya ümmet olsam ağlamayım mı?¹²¹*

Aynı şekilde ağlamayı Hz. Peygamber (s.a.s.) ümmeti olmanın alametlerinden sayar:

*Ümmetliğin nişânıdır ağlamaklık,
Cân ve gönülde Hak sözü dinlemeklik,
Hak Rasûl'den aşk sırrını dinlemeklik,
Mustafâ'ya ümmet olsam ağlamayım mı?¹²²*

Hak erlerin ancak ağlamakla maksadına ulaştığını söyler:

*Çok erenler ağlamaktan buldu murâd,
Nice âsî duâsından buldu necât,
Yahşi bilsen, gözyaşındır âb-ı hayât,
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyâsı yok.¹²³*

Ancak Yesevî'ye göre ağlamak her kulun nasibi değildir. Kul ağlayabilmesi için iki şeye muhtaçtır. Onlar Allah'tan gelen lütuf ve Allah'a olan sevgidir. Allah sevgisi de O'nu tanımakla olur:

*Ağlamayı her insana veren hani,
Ağlamaklık kolay değil, bağı hani,
Gözyaşını riyâ eyleme, Hakk'ı tanı,
Hak Teâlâ sevdiklerini giryân eyler.¹²⁴*

¹²⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/4, s. 94. Bkz. 83/3, s. 204.

¹²¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 245/9, s. 489. Bkz. 157/8-9, s. 331.

¹²² *Dîvân-ı Hikmet*, 245/3, s. 488. Bkz. 9/5, s. 79.

¹²³ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/10, s. 331.

¹²⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/26, s. 286. Bkz. 132/2, s. 282; 103/20, s. 238; 230/1, s. 460.

Hikmetli söz işitip ondan etkilenmeyen adamın insanlığına ve imanına ise şüpheyile bakar:

*Hikmet işitip, ağlamayan âdem değil,
Gönlü katı, gözü onun nemli değil,
Kuşkusuz bilin, dîni onun sağlam değil,
Kan ağla, gözünün yaşını devâ kılsın.*¹²⁵

Yesevî, “Kul Hoca Ahmed, sen ağla dâima / Fayda etmez sana yarınki ahın”¹²⁶ beytinde olduğu gibi daima ağlamayı hatta “Kul Hoca Ahmed ibâdet eyle, ağlamayı âdet eyle”¹²⁷ beytiyle ağlamayı âdet edinmeyi tavsiye ettiği gibi “Seherlerde ağla rahmeti gelsin”¹²⁸ demekle de ağlamanın kendini özel faziletli vakitlerinin olduğundan bahseder.

Hikmetlere göre kul, asıl gaye olan âhiretteki kurtuluşa ve Hak cemâline ulaşınca kadar ağlamaya devam etmelidir: “Sıratı geçmeyince, kul olsun, kahkahayla gülme / Cennete girmeyince, bu dünyâda sevinçle yürüme / Didâr görmeyince, ağlamayı asla bırakma / Burada ağlayıp, âhirette gülsem mi ki?”¹²⁹

Ağlama farklı nedenlerle meydana gelebilir. Onlardan birisi de huşûdur: “Hak’tan korkup dinmeden ağla dâima.”¹³⁰ Diğer bir nedeni yapılan hatalardan pişman olmaktır: “Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp / İhlâs ile ağlayıp duâ eyleyeyim sana.”¹³¹

Yesevî, ağlayanın Hakk’a yakın olduğunu ve ona Cemâlullah’ın gösterileceğini söyler: Allah dedi: “Çok ağlasan göresin Beni / Ağlayıp inlesen kulum deyip söylerim seni.”¹³² Dolayısıyla Allah nezdinde en iyi armağan kulun gözyaşlarıdır:

*Çok nadânlar gözyaşının kadrini bilmez,
Hak karşısında gözyaşı gibi tühfe olmaz,
Tebîh, tehlîl gözyaşına denk gelemes,
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyâsı yok.*¹³³

¹²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 201/11, s. 405.

¹²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 34/11, s. 125. Bkz. 26/8, s. 115; 59/7, s. 163; 102/8, s. 233.

¹²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 29/7, s. 118.

¹²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 22/5, s. 110. Bkz. 77/4, s. 189.

¹²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 226/7, s. 453. Ayrıca bkz. 188/9, s. 385.

¹³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/16, s. 88. Bkz. 29/1, s. 118.

¹³¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 27/2, s. 116.

¹³² *Dîvân-ı Hikmet*, 12/13, s. 87. Bkz. 54/3, s. 157.

Gözyaşlarının özellikle ‘kanlı gözyaşlarının’ diğer bir faydası kulun günahlarının silinmesine dolayısıyla affedilmesine vesile olmasındadır:

*Ağlamanın anlamını bilen kişi,
Kan ağlasa, kolay kılır zor işi,
Mizân üzeri şâhid olacak akan yaşı,
Günâhından, şüphesiz, geçer, dostlarım hâ.*¹³⁴

Dünyada ise ağlamak hikmetlere göre can rahatıdır:

*Ağlamaktır bu âlemde can rahatı,
Rûh-ı revân, imân-İslâm selâbeti,
Muhabbetin şarâbının halâveti,
Mustafâ’ya ümmet olsam ağlamayım mı?*¹³⁵

Bu verdiğimiz örnekler gösteriyor ki; *Dîvân-ı Hikmet*’te ağlama konusu farklı cihetlerden işlenmiştir. Ona göre ağlamak, İlâhî bir emir, Peygamber sünneti, ümmetin alameti ve erenlerin sîretidir. Ağlamak, ancak yanmakla Allah sevgisine nail olanların nasibidir. Ağlamak, affedilme ve Hak cemâlini görme yoludur. Öyleyse Yesevî haklı olarak ağlamanın âdet hâline gelmesi gerektiği söyler.

Mevlânâ’ya gelince o, ağlamayı güneşin yakmasına, yağmurun yağmasına ve mumun yanmasına benzetir. Bu işlerde nasıl birer yarar ve fayda varsa ağlamaklıkta da öyledir der.

Mevlânâ’ya göre ağlama insanın içindeki üzüntüsünün eseridir: “*Ağlama ve gülmenin, gönül üzüntüsünün ve sevincinin başlı başına bir madeni olduğunu bil.*”¹³⁶ Mevlânâ’ya göre ağlamanın sebeplerinden birisi yokluğun varlığa olan arzusudur.¹³⁷ Neyin ayrılıktan dolayı feryat etmesi buna benzer. Böylece Hakk’ı görebilmek için gözlere kendini ağlamadan alıkoymak suretiyle acımamak gerekir der. Çünkü Hak Teâlâ’ya vuslatta iki gözün değersiz olduğunu söyler.¹³⁸ Aynı şekilde sevgililerden uzak kalmak da

¹³³ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/7, s. 331. Bkz. 103/20, s. 238.

¹³⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 221/13, s. 443.

¹³⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 245/6, s. 488.

¹³⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 3952.

¹³⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 3320.

¹³⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 443-47.

ağlamanın sebeplerindendir.¹³⁹ Buna Hz. Yakûb'ın (a.s.) Yûsuf'dan (a.s.) ayrılması nedeniyle ağlaya ağlaya gözlerinin kör olması örneği verilir.¹⁴⁰ Ağlamanın diğer bir nedeni yapılan yanlışlıklarda meydana gelen pişmanlık duygusudur.¹⁴¹ Mevlânâ tövbe için de yanlış ve gözyaşının gerektiğini bildirir.¹⁴² Böylece Hz. Âdem (a.s.) yeryüzüne ağlamak için geldiğini söyler.¹⁴³ Çünkü insanın maneviyatındaki kusur ve kirleri ancak gözyaşı temizler der.¹⁴⁴ Öyleyse samimiyetle ağlamanın canları etkilediğini, hatta gökyüzünü ve Arş'ı ağlattığını söyler.¹⁴⁵ Bundan olmalıdır Cenâb-ı Hakk'ın gözyaşını üstünlükte şehit kanıyla beraber tutar¹⁴⁶ ve gözyaşından birkaç damla karşılığında Kevser'i verir¹⁴⁷ der. Binaenaleyh Mevlânâ beş vakit namaz ezanlarının aslında birer ağlama daveti olduğunu söyler. Buna göre müezzinin “*Hayya ale'l-felâh*” demesinde “namaza gel ve ağla” manası anlaşılmalıdır.¹⁴⁸ Dolayısıyla gözyaşı dinin azığıdır.¹⁴⁹

Mevlânâ, Allah'ın kuluna yardım etmek istediğinde onu ağlamaya yönlendirdiğini, her ağlamanın da sonunda bir gülmenin olduğunu, dolayısıyla gözyaşlarının rahmet olduğunu söyler. Öyleyse gözü yaşlı ol der. Ağlamanın yolu da ağlayana acımakta¹⁵⁰ ve ağlayanlarla birlikte olmaktadır.¹⁵¹ Mevlânâ da “*Çok ağlasınlar*”¹⁵² şeklindeki Allah'ın emrini hatırlatarak ağlamadan Allah kimseye ihsan etmeyeceğini söyler. Bundan dolayı insana küçük çocuk gibi ağlayan göz lazımdır der.¹⁵³ Yani Allah'ın rahmetin inmesi bu samimi ağlamalara bağlıdır. Ağlama ve inlemenin de güçlü bir sermaye olduğunu ifade eder.¹⁵⁴ Mevlânâ, insanın muradının gerçekleşmesinin ağlamaya bağlı olduğunu söyler ve buna sattığı helvanın parasını alamayan çocuğun ağlaması örneğini verir. Çocuk

¹³⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 1820.

¹⁴⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1908. Bkz. C. I, b. 1904.

¹⁴¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1635.

¹⁴² *Mesnevî*, C. II, b. 1644.

¹⁴³ *Mesnevî*, C. I, b. 1635.

¹⁴⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 2092.

¹⁴⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 618. Bkz. C. IV, b. 933-34.

¹⁴⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 1617.

¹⁴⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 882.

¹⁴⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 1598-1600.

¹⁴⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 4214.

¹⁵⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 818-23. Ayrıca bkz. C. II, b. 371-3; C. II, b. 1943.

¹⁵¹ *Mesnevî*, C. II, b. 479.

¹⁵² Tövbe 9/82.

¹⁵³ *Mesnevî*, C. V, b. 137-143.

¹⁵⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1941.

ağlamasaydı o paraya ulaşamazdı der.¹⁵⁵ Öyleyse Mevlânâ *Mesnevî* dilinden ağlamayı ve yanmayı tavsiye eder.¹⁵⁶

Mevlânâ, Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisinin yüce makamına rağmen ağladıysa ona verilen faziletlerden yoksun olan sıradan mümin kesinlikle ağlamalıdır der:

“Gözyaşım kalmazsa gözden bana su ver; Peygamber’in yaş dolu iki gözü gibi.

O, böyle ikbâl, yücelik ve öncülüğe rağmen Hakk’ın cömertliğinden gözyaşı dilediğine göre,

Eli boş, kusurlu ve çanak yalayıcı ben, kanlı gözyaşından ince iplik nasıl eğirmem.

Öyle bir göz gözyaşına tutkun olunca benim gözyaşım yüz Ceyhun olmalıdır.”¹⁵⁷

Mevlânâ ağlamadan ağlamaya da fark olduğunu söyler. Böylece olgun bir insanın ağlamasıyla ona taklit ederek ağlayan ham kişinin ağlaması aynı olamaz der. Çünkü ilkinin ağlaması otuz yıllık çalışmanın neticesidir, diğerin ağlaması ise sırf taklittendir. Öyleyse bu iki ağlama farklıdır.¹⁵⁸ Aynı şekilde susuz kalan zavallı birisinin ağlamasıyla hileden kaynaklanan ağlama eşit değildir.¹⁵⁹ Her şeye rağmen Mevlânâ’ya göre tatsız tuzsuz ağlamak gafletten iyidir der.¹⁶⁰ Ancak ekmeğe âşık olan hırslı birisi gözyaşının zevk ve kıymetini bilemez.¹⁶¹

Mevlânâ, âşıkların durmadan gece ve gündüz ağlamakta olduğunu bildirir.¹⁶² Öyleyse âşıklık gönül ağlayışından anlaşılır der.¹⁶³ Uzun geceler ağlayarak şehirlerde niyazda bulunmanın da âşıkların işi olduğunu söyler.¹⁶⁴ Onlar ağladığında da kanlı gözyaşlarını döktüğü ifade edilir.¹⁶⁵ Hatta gözyaşının aslında kan olduğunu, kederle suya dönüştüğü anlaşılır.¹⁶⁶

Yesevî de, Mevlânâ da Hakk’ın nezdinde gözyaşı kadar değerli hediyein olmadığını söylerler. Aynı zamanda ağlamanın Hak Teâlâ’nın inayetiyle olabileceği

¹⁵⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 439-42.

¹⁵⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 1729.

¹⁵⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 2338-41.

¹⁵⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 1297-1310.

¹⁵⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 475-6.

¹⁶⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 553.

¹⁶¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1639.

¹⁶² *Mesnevî*, C. VI, b. 911.

¹⁶³ *Mesnevî*, C. I, b. 109.

¹⁶⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1672.

¹⁶⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 3858.

¹⁶⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 488.

anlaşılır. Keza ağlamanın geçmişteki peygamberlerin sünneti olduğuna dikkat çekerler. Öyleyse onlar Hak Teâlâ'ya olan yakınlıklarına rağmen çokça gözyaşı döktülerse Hz. Peygamber (s.a.s.) ümmetine de ağlamak düşer derler. Mevlânâ, Yesevî'de olduğu gibi insanın muradının gerçekleşmesi ağlamaya bağlı olduğu söyler. İki eserde de samimi gözyaşları için *kanlı gözyaşları* tabiri kullanılır. Buna benzer ikisinde de ağlamanın adet hâline getirilmesi söz konusudur. Ancak dünya hırslısı ve câhil kimselerin de ağlamanın kıymetini bilmediği ifade edilir.

3.1.3. Cömertlik

Farsça kökenli olan 'cömertlik' kelimesi bir kavram olarak eldeki imkânları meşru ölçüler içinde, hiçbir karşılık beklemeden gönüllü olarak başkalarının yararına sunma eğilimi anlamına gelir. Onunla eş anlamlı olarak genelde 'sehâ, sehâvet ve cûd' kelimeleri kullanılır.¹⁶⁷ Cömertliğin zıttı da 'cimrilik' ya da 'buhl'dur. Tasavvuf erbâbı cömertliğin bir üst mertebesi olan îsârla bilinirler. Başkası için kendini feda etmek, başkasını kendi nefesine tercih etmek, bir sûfinin aslî vecibelerinden birisidir. Öyleyse cömertlik, kendi ona muhtaç olmadığı hâlde malından muhtaç olan veya olmayan birine vermek iken îsâr kendi ona muhtaç olduğu hâlde malından vermektir.¹⁶⁸

Dîvân-ı Hikmet'te bu husus bedihi bir şekilde ele alınır. Ahmed Yesevî cömertliğin faziletli bir iş olduğunu söyler ve ona teşvik eder.¹⁶⁹ Keza dünya malının Allah yolunda sarf edilmesi, yani fakir fukaraya dağıtılmasının sâlih bir amel olduğunu ifade eder.¹⁷⁰ Pîr, kendisine hitaben cömert olmasını, muhtaçlara yemek dağıtmasını tavsiye eder ve cömerdin mekânının cennet olacağını ve onun Hak dîdârını göreceğini bildirir.¹⁷¹ Bir insanın cömert olmadan Sırat köprüsünden geçemeyeceğinin de altını çizer.¹⁷² Ayrı olarak Yesevî, cömertliği aşk bağlamında ele alır ve şöyle der: İnsanın kalbine Allah aşkı düştüğünde, her neyi varsa Hak yolunda harcar ve cimriliği de çirkin görmeye başlar.¹⁷³

¹⁶⁷ Karagöz (2009), s. 94.

¹⁶⁸ Cemaleddin el-Kâsimî (1981), s. 339.

¹⁶⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 53/4, s. 156.

¹⁷⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 241/6, s. 479.

¹⁷¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 218/17, s. 436.

¹⁷² *Dîvân-ı Hikmet*, 234/9, s. 468.

¹⁷³ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/5, s. 236.

Buradan kaynağı aşk olmadıkça her türlü iyiliğin, minnet ve riyâdan hâlis olmayacağı manası çıkar. Şu getireceğimiz kıta bu manayı ifade etmektedir:

*Kulum diyerek yananları sevip Allah,
Hak gösterir Dîdârını Vallâh-Billâh.
Nereye gitse, tesbîhleri “Şey’ en Lillâh”¹⁷⁴
Her ne bulsa, Hak yolunda ihsân eyler.¹⁷⁵*

Bu beyitlere müteakiben Yesevî, cömertlik yapılırken karşılık beklememe hususuna dikkat çeker. O, gerçek şeyhlerin mekânının cennet olduğunu söyler. Çünkü onlar dağlar kadar ihsanda bulunsalar bile minnet kılmazlar, yani yaptıkları iyilikleri için karşılık beklemmezler. Bundan dolayı onlar, dünyada yapmış oldukları bu ihsanâtın karşılığını âhirette fazlasıyla alacaklardır.¹⁷⁶ Bunlardan anlıyoruz ki Pîre göre; insan, eğer kemâl mertebesine erişmek istiyorsa aşkla beraber cömertliği de kendi nefsinde mezc etmelidir.

Mesnevî’de ise *cömertlik denizi* veya *kerem denizi* tabirlerine çokça rastlanır. Ayrıca cömert kelimesi lütuf ve kerem sahibi anlamında sıfat olarak da kullanılır. Keza *Mesnevî*’de cömertlikle birlikte ihsan, lütuf, bağış ve kerem kelimeleri de zikredilir. Cömerdin yerine ise bazen *kerem sahibi* ya da *ikram sahibi* ifadeleri kullanılır.

Mevlânâ, “*El açıp isteyen de sakın azarlama*”¹⁷⁷ âyetini zikrederek cömertliğin dilenciye muhtaç olduğunu ve dilencinin cömertliğin aynası olduğunu söyler.¹⁷⁸ Yani bir kişinin hakiki manada cömert olup olmadığı kendisinden bir şey isteyen kişiye karşı takındığı tavır ile zâhir olur. Üstelik Mevlânâ cömertlik elden değil gözdendir der. Çünkü ancak birin karşılığında on verileceğini görebilen kimse cömert davranır. Ona göre cimrilik, cömertlik ile elde edilecek mükâfatları görememektir neşet eder.¹⁷⁹ Zira karşılığında ırmak, deniz ve bulut elde edecek bir kişi suyu esirgemez.¹⁸⁰ Ayrıca cömertliği

¹⁷⁴ Arapça, “Allah rızası için bir şey” anlamındadır. Tasavvuf tarihinde çok az bir kısım tasavvuf erbabı, nefis terbiyesi için, mürîdlerini, geçici bir süre bir şeyler toplamaya yollarlardı. Onlar da “şey’ en lillah” diyerek keşkülleriyle dolaşır, topladıklarını dergâha getirirlerdi. Dervişlerin topladığı bu yiyecekler, fakirlere dağıtılırdı. Buna “Selmân’a çıkmak” da denirdi. (Cebecioğlu (2014), s. 462). Mevlânâ da *Mesnevî*’sinde Gazneli Şeyh Muhammed-i Serrezî hikâyesini anlatırken “şey’ en lillâh” ifadesine yer verir. Orada şeyhin zembille dolaşarak kendisi için değil Allah için dilencilik yaptığından bahsediliyor. (*Mesnevî*, C. V, b. 2698)

¹⁷⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/2, s. 283.

¹⁷⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 244/16, s. 487.

¹⁷⁷ Duhâ 93/10.

¹⁷⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 2743-50.

¹⁷⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 888-96. Bkz. C. I, b. 4101-6.

¹⁸⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 804-5.

şehvetleri ve nefsanî terk etmek şeklinde de tarif eder. Mevlânâ'ya göre cömertlik, cennetten insanlara uzatılmış bir daldır. O dala sarılan necât bulur, kendi özüne ve fitratına döner.¹⁸¹ Cömertlik ile alakalı bahiste Mevlânâ, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivâyet olunan bir hadîs-i şerîfi zikrederek sadakanın bela ve musibetleri dahi def edebileceğini hatırlatır.¹⁸² Yine Resulullah'dan bu konuya dair rivâyet olunan hadîs-i şerîflere istinaden; sehâvetin çok mühim bir haslet olduğundan, sadakanın malı eksiltmeyip bereketlendireceğinden ve zekâtın malın bir nevi musibetlere karşı bekçisi olduğundan bahseder.¹⁸³ Ancak Mevlânâ, cömertliğin ve infakın yalnızca Allah Teâlâ'nın rızâsı için olduğunda bir anlam ifade edeceğini hatırlatır. Zira sırf âdet olduğu için veyahut gösteriş için yapılan cömertliğin hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur.¹⁸⁴ Böylece cömerdin cömertliği dirhem vermek, âşığın cömertliği ise can vermektir der.¹⁸⁵

Mevlânâ, *Mesnevî* boyunca Cenâb-ı Hakk'ın kullarına karşı ne kadar kerem sahibi ve cömert olduğundan bahseder. Bazen doğrudan Allah Teâlâ'nın ismini zikreder bazen de “cömert padişah” veya “cömert dost” şeklinde gelen temsilî yollarla işaret eder. Ayrıca bir müminin cömertlik ve ikram bekleyeceği tek zât, Allah Teâlâ'dır. Zira bir nimet, bir kulun elinden dahi alınsa neticede onu veren yine Hak Teâlâ'dır. Çünkü Allah, müsebbibu'l-esbâbtır. Bunu ifade etmek için; Mevlânâ suyu kuru ırmakta değil, denizde arayın der.¹⁸⁶ *Mesnevî*'de yer alan şu beyitler de bu manayı ifade eder.

*“Kendine gelince dedi: “Ey Yaratıcı! Suçluyum, halktan ümit ediyordum.
Efendi çok cömertlik yapmış olsa da o, senin başına hiç denk değildi.
O külah başısladı, sense akıl dolu baş. O cübbe başısladı, sense boy pos.
O bana altın verdi, sense altın sayan el. O bana binek hayvanı verdi; sense binici
aklı.
Efendi bana mum verdi, sense aydın göz; efendi bana meze verdi, sense yemek yeme
gücü.
O maaş verdi; sense ömür ve hayat. Onun vaadi altın, senin vaadin tertemizler.
O bana ev verdi, sense gök ve yer. Senin evinde o ve onun gibi yüz semiz vardır.
Altın senindir, altını o yaratmadı. Ekmek senindir, ona ekmek senden erişti.*

¹⁸¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1265-70. Bkz. C. VI, b. 2980.

¹⁸² *Mesnevî*, C. VI, b. 2590-1.

¹⁸³ *Mesnevî*, C. VI, b. 3570-3.

¹⁸⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3714-16. Bkz. C. I, b. 3804.

¹⁸⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 2235.

¹⁸⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 1165-82.

O cömertliği ve merhameti de ona sen verdin; cömertlikten mutluluğunu artırıyordun.

Ben onu kendime kible yaptım, asıl kible yapanı -bir kenara- attım.”¹⁸⁷

Mevlânâ, eserinde Arapların adeta cömertlik sembolü hâline gelen Hâtem-i Tâî’den¹⁸⁸ de bahseder.¹⁸⁹ Bazen birisinin cömertliğinden mübalağalı bir şekilde bahsederken, bazen de cömert birisini anlatırken onu Hâtem’e benzetir.

Netice olarak, hem *Dîvân-ı Hikmet*’te hem de *Mesnevî*’de cömertlik ve sehâvet vasıfları ile bu vasıflar ile muttasıf kişiler övülmüştür.

3.1.4. Dertli Olmak

Lügatte ‘gam, ıstırap ve elem’ anlamlarını gelen derd kelimesi, tasavvuf ıstılahında “sevgiliden sevene geçen ve katlanılmasına güç yetmeyen hâl” manasında kullanılır. Buna göre ‘dertli’ de ‘âşık’ demektir. “Allah derdini artırsın” ifadesi Mevlevîlikte bir deyim olarak geçmektedir.¹⁹⁰ Anlaşıldığı üzere dertli olmaktan kasıt, dildeki olumsuz manasından ziyade arzulanan bir derttir. Bu bağlamdaki derdin karşıtı olarak gaflet düşünülebilir.

Ahmed Yesevî, hikmetleri boyunca insanın bir dert edinmesi gerektiğinden söz eder ve bir yerde bu derdin Allah Teâlânın rızâsına erişme derdi¹⁹¹ olduğunu söyler. Yesevî düşüncesinde masivâ (Allah dışındaki her şey¹⁹²) ile dertlenmek kesinlikle haramdır. Öyleyse akıllı insanın tek bir derdi olmalı o da Allah’tır:

Dert hem özün, dermân özün lütfun devâ,

*Elimi tutup yola koy “Ente’l-Hâdi”.*¹⁹³

¹⁸⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 3122-31.

¹⁸⁸ Hâtîm et-Tâî (öl. 578) Araplarda İslam öncesi (câhiliye) döneminin cömertliğiyle meşhur şairlerindendir. Cömertliğinden dolayı “Cevâd” lakabıyla anılmıştır. Günümüzde birinin cömertliği övülürken “Hâtîm’den daha cömert” ifadesi kullanılmaktadır. (Süleyman Tülücü (1997) ‘Hâtîm et-Tâî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, s. 472-473.)

¹⁸⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 2244. Bkz. C. II, b. 424; C. II, b. 2798; C. VI, b. 2798.

¹⁹⁰ Cebecioğlu (2014), s. 123.

¹⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 243/5, s. 483.

¹⁹² Cebecioğlu (2014), s. 320.

¹⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 21/11, s. 109.

Bununla Yesevî, insanın asıl derdinin muhabetullah olması gerektiğini ve böyle bir derdin devâsını verecek olanın da yine Allah Teâla'nın kendisi olduğunu ifade eder.

Yesevî'ye göre gerçek dertli derdine şifâ yerine cefâ diler ve mürşidinden her ne gelse sabrederek ondan pay alır. Onun tek arzusu da dünya yahut cennet değil ancak Dîdâr-ı İlâhî'dir:

*Gerçek derdliler devâ sormayıp, cefâ diler,
O sebebdan mürşidinden pay alır,
Dünyâ demez, cennet demez, Dîdâr diler,
Hakk'ı arayıp, Dîdâr diler, dostlarım hâ.*¹⁹⁴

Bu beyitlerden de anlaşıldığı Yesevî'ye göre; dünyada dertsiz adam olmaz ve dertler de genel anlamda üç kısma ayrılır: Dünya derdi, âhiret derdi ve aşk derdidir. Allah da her dertlinin derdine göre devâsını verir. Böylece dünya isteyen dünyayı, âhiret isteyen âhireti ve aşkını isteyen de kendi aşkını ihsan eyler. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle açıklanmaktadır: “*Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer. Kim de mü'min olarak âhireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.*”¹⁹⁵ Genelde Yesevî'nin bahsettiği dert son kısım olanıdır, yani aşk derdidir. Ona göre gerçek dert aşktır. Zira o, başta kendi nefesine şu nasihatlerde bulunur:

*Kul Hoca Ahmed, hâlet derdi peyda eyle,
Cân ve gönlü Hak yolunda tutkun eyle,
Derdini çekip mahşer günü kavga eyle,
Derd olmasa, Mevlâ'm kime şifâ eylesin?*¹⁹⁶

Yesevî'ye göre asıl dert ile dertlenmiş insan, dertsiz ve gaflette olanlardan uzak durmalıdır. Zira öyle bir insanın derdi de aşk derdi olduğu için zâhitlik ve âbidliği meslek olarak görür ve diğer insanlardan infisâl eyler. Onun aşksız olanlarla işi olmaz. Ancak gerçek dertliyi arar derdine devâ olmaya çalışır.¹⁹⁷ Keza ona göre, aşk derdi dertsizlere

¹⁹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 222/6, s. 445.

¹⁹⁵ İsrâ 17/18-19.

¹⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 139/16, s. 296.

¹⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 102/22, s. 234.

söylenmemelidir. Zira aşk derdi o dertten habersizlere anlatıldığında, onlar onun kıymetini bilemezler.¹⁹⁸

*Eğer yürekte olmasa yüz derd yarası,
Sakın, kaç onu hemdem deme.*¹⁹⁹

Dertlilerin vafına gelince, Yesevî gerçek dertli insanın, daima yakarış ve niyaz içinde olduğunu ve Hakk’a gözyaşını armağan ettiğini söyler.²⁰⁰ Aynı şekilde, Allah’ın emirlerini yerine getirmeyen gaflette yürüdüğü hâlde, Allah’ı tanıyan ve fermanlarına itaat eden gamlı olur ve âhiret derdini çeker der.²⁰¹ Böyle birisine “*Hak dergâhı yakın olur*”²⁰² ve “*Allah da ona bendem (kulum) der.*”²⁰³

Böylesi bir aşk derdinin nasıl elde edileceği hususunda ise Yesevî, Allah derdinin dünya malıyla satın alınamayacağını ve o derdi elde edebilmek için kâmil bir pîrin hizmetinde bulunarak olgunlaşma sürecinden geçilmesi gerekeceğini söyler:

*Allah derdi satılık değildir, satıp alsan,
Pîr-i kâmil hizmetinde toprak olmasan.*²⁰⁴

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki; *Dîvân-ı Hikmet*’te aşk kavramı, aşk-ı ilâhi için kullanılır. Onun içindir o çok arzulanan bir şeydir. Bu dertle dertlenmeyenden ise kaçınılmalıdır.

Mesnevî’de ise daha ilk beyitlerden itibaren insanın bir ayrılık ve kavuşma derdine sahip olması gerektiği teması işlenir.²⁰⁵ Mevlânâ, derdi olan haberdar olur, daha uyanık olan, daha çok dertlidir²⁰⁶ der. Öyleyse câhil olan dertten uzaktır.²⁰⁷ Başkalarının dertlerinden haberdar olan ve onların dertleriyle dertlenenler de kâmil ve olgun kişilerdir.²⁰⁸ Aşk, dert ve puslu bir gönlün bir arada olması gerektiğini belirtir.²⁰⁹ Buna

¹⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/6, s. 297.

¹⁹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 132/7, s. 282.

²⁰⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 9/7, s. 80.

²⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/5, s. 94.

²⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 58/4, s. 162.

²⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 139/2, s. 295.

²⁰⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/9, s. 99. Ayrıca bkz. 8/12, s. 77.

²⁰⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 3. Bkz. C. VI, b. 4056.

²⁰⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 629-30.

²⁰⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 2049-51.

²⁰⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 3562.

²⁰⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 2068.

ilave olarak; eğer insan nefsinin ve özünü bilirse dertli olur. Zira dert, insandaki gaflet perdesini yırtar. Dertsiz ise Mevlânâ'ya göre yol kesiciye benzer. Dertsizlik de “Ben Hakk’ım” demektir.²¹⁰ Yani (haşa) bir nevi ilâhlık iddia etmektir. Bundan ötürü Mevlânâ'ya göre; varlıkta yaşamaktansa insanın derdiyle yaşaması daha efdaldır.²¹¹ Yine ona göre; dertler insanı kendine getirir, öyleyse insan dert aramalıdır.²¹²

Mevlânâ'ya göre insanın gayeleri itibarıyla dertleri ikiye ayrılır: Yiyecek derdi, diğeri de yukarıda geçen ayrılık ve kavuşma derdidir.²¹³ Yani aşk derdidir.²¹⁴ Aşk derdi de gökyüzünü kendine yaygı yapabilir.²¹⁵ Yine Mevlânâ, “*gönlün istediğini, gönül derdinden başka bir şeyle arama*” der.²¹⁶ Ayrıca *Mesnevî*’de dert arkadaş, dert ortağı tabirleri sıkça karşımıza çıkar.

Mesnevî’de dert kelimesinin daha çok üzüntü, sıkıntı, kaygı ve hastalık gibi lügat manalarında kullanıldığı görülür. Örneğin Mevlânâ, Hz. Peygamber’den (s.a.s.) naklederek “*Yüce Allah her dert için derman yarattı. Fakat onun buyruğu olmadan derdin için o dermanın rengini ve kokusunu göremezsın*” der.²¹⁷ Cenâb-ı Hakk’ın insana soğuk, sıcak, hastalık, dert, korku, açlık, mal ve beden eksikliğini vermesi de can değerinin ortaya çıkması içindir.²¹⁸ Buna benzer olarak Allah’ın yüce kudretine işaret ederek; eğer Allah Teâlâ dilerse derdin kendisini derde deva yapar der.²¹⁹ Bir diğer yerde dertler sevgiyle şifa verici olur der.²²⁰ Dertlerin en kötüsü de iman yoksunluğundan olan derttir. Çünkü Mevlânâ bu derdin dermanının olmadığını söyler.²²¹ Dünya dertlerinin en iyisi de açlık derdinin olduğunu söyler. Zira açlıkta yüz türlü fayda ve hüner var.²²² İnsanın aşırı üzüntüsünü ifade etmek için de “*gönüllerin derdi akciğer derdiyle eş oldu*” tabirini kullanır.²²³

²¹⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 2503-7.

²¹¹ *Mesnevî*, C. III, b. 202-4.

²¹² *Mesnevî*, C. VI, b. 4300-2.

²¹³ *Mesnevî*, C. IV, b. 1865-6.

²¹⁴ *Mesnevî*, C. VI, b. 3993. Bkz. C. I, b. 1778.

²¹⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 2193.

²¹⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 1839.

²¹⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 681-2.

²¹⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 2949-50.

²¹⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 1611.

²²⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 1522.

²²¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 4791.

²²² *Mesnevî*, C. V, b. 2831. Bkz. C. VI, b. 4293.

²²³ *Mesnevî*, C. II, b. 388.

Mevlânâ, insanın diğ er bir  zellikinden bahsederek onun dert anında Rabbine yöneldiğini, ancak derdi ortadan kalkınca Rabbini unuttuğunu söyler.²²⁴ Aynı şekilde dert ink rcıya Allah dedirtir der.²²⁵ Şu beyitler insanın bu  zellikine işaret etmektedir:

“Kul dert ve yarasından dolayı Hakk’a yakarır; hastalığından dolayı yüz şikâyet eder.

Hak buyurur: “Sonunda hastalık ve dert, seni yalvaran ve doğru kişi yaptı.

Seni bizim kapımızdan uzaklaştıran ve kovulmuş yapan nimetten şikâyet et.”²²⁶

Hem *Dîvân-ı Hikmet*’te hem de *Mesnevî*’de, insanın Hakk’a olan aşk ve iştiyakından neşet eden dert ile dertlenmesi gerektiği ifade edilir. Böyle bir derde sahip olan kişi ise bu derdin daha ziyadeleşmesini arzu eder. Derdi olmayan insan ise gaflet içerisindedir.

3.1.5. Edeb

Edeb kelimesi lügatte, ‘terbiye, nez ket’ anlamlarına gelip sahibini kötü hâl ve hareketlerden alıkoyan meleke demektir. Tasavvufi istılahta ise edep kavramı; tarîkat, şeriat, hizmet ve Hakk’ın edepleri başta olmak üzere dörde ayrılır.²²⁷

Ahmed Yesevî de bir mutasavvıf olarak *Dîvân-ı Hikmet*’te bu konuya az da olsa değinmiştir. Mesela, tasavvufi çevrelerde yaygın kullanılan, “*Tarîkatın yolu tamamen edeptir*”²²⁸ ifadesini kullanır. Buna benzer Yesevî, bir hikmetinde ashâb-ı kir mın Hz. Peygamber (s.a.s.) yanında edeple yürüdüğünü hatırlatır:

Rasûl’a hepsi hizmet eylemektedir,

Edeb ile yürüyüp izzet eylemektedir.”²²⁹

Keza kıyametin alametlerinden bahsederken P r, edebin içtimai önemine dikkat çeker:

Ulu küçük y r nlardan edeb gitti,

²²⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 1140-1.

²²⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 4688-9.

²²⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 91-3. Bkz. C. IV, b. 1170; V, b. 3206-9.

²²⁷ **Uludağ** (1991), s. 152.

²²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 36/1, s. 127.

²²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 36/27, s. 129.

*Kız, kadın ve gençlerden hayâ gitti,
“Hayâ imandandır” deyip Rasûl dedi
Hayâsız kavim acâyipler oldu dostlar.*²³⁰

Mesnevî’de de edebî önemi çarpıcı ifadelerle bildirilir. Örneğin Mevlânâ, Allah’tan edep konusunda başarılı olmayı isteyelim der. Zira edepsizin Allah’ın lütfundan mahrum olduğunu, bununla da onun sadece kendini değil bütün dünyayı ateşe verdiğini söyler.²³¹ Meleklerin de edepi sebebiyle muhterem olduğunu, şeytanın da edepsizliği nedeniyle kovulduğunu ifade eder.²³² Aynı şekilde İblis; “*Benim sapmama izin vermene karşılık*”²³³ demiş ve kendi hatalı fiilini zikretmeden tüm sorumluluğu Cenâb-ı Hakk’a yüklemiştir. Bu edepsizliği yüzünden de huzûr-u ilâhiyeden tard edilmiş ve şeytan²³⁴ lakabını almıştır. Hz. Âdem (a.s.) ise “*Biz kendimize zulüm ettik*”²³⁵ demekle yaptıkları hatanın ve günahın asıl sorumlusunun kendileri olduğunu ifade etmiş ve Allah Teâlâ’da onu ve eşini affetmiştir. Zira “*saygı gösteren saygı bulur*” der.²³⁶ O hâlde Allah’a saygı göstermek, kendini hor ve hakir tutmaktır.²³⁷

Buna benzer ihtiyaç ve suçluluk anında Allah’a sığınmak ve ondan af dilemek varken başkasının kapısına gitmek de edebî terk etmektir.²³⁸ Hakk’ın has kullarıyla edepsizce konuşmak ise gönlü öldürür.²³⁹ Onların önünde edebe riayet edilmedikçe de onların marifetinden istifade edilemez²⁴⁰ der. Öyleyse onların huzurunda gönülden geçenlere dikkat edilmesi gerekir. Çünkü sırları bildikleri için gönül sahipleri için edep içtedir. Aksine beden sahiplerinden sırlar örtülü olduğu için edepi dışıdır.²⁴¹ Tasavvuf erbabını edepsiz telakki ederler. Çünkü âşıklar dışta âşıklık iddiasını sürdürürler. Ancak işin hakikatine gelince âşıkların içi edeple doludur. Zira onlar Hak karşısında kendilerini yok etmişler.²⁴² Öyleyse Mevlânâ’ya göre edep, her edepsiz karşı sabretmektir.²⁴³ Cenâb-ı

²³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 89/2, s. 214.

²³¹ *Mesnevî*, C. I, b. 78-9. Bkz. IV, b. 3704.

²³² *Mesnevî*, C. I, b. 91-2.

²³³ A‘râf 7/16.

²³⁴ Lügatte şatn (şütûn) kökünden olup “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek” anlamına gelen ‘şeytân’ kelimesi “hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mârûz kalmış varlık” demektir. (İlyas Çelebi (2010) ‘Şeytan’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, s. 101-103.)

²³⁵ A‘râf 7/23.

²³⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1489-95.

²³⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 3007.

²³⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 3384-90.

²³⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 1730. Bkz. C. II, b. 3291.

²⁴⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 3605-9.

²⁴¹ *Mesnevî*, C. II, b. 3204-6.

²⁴² *Mesnevî*, C. II, b. 3676-81. Bkz. C. IV, b. 2153-7.

Hak da Peygamberine dinsizlerin edepsizliğinden dolayı üzülmemesi gerektiğini buyurmuştur.²⁴⁴ Bu bağlamda Mevlânâ Hz. Mûsâ (a.s.) ve Hz. Îsâ (a.s.) kavimlerinin onlar için gökyüzünden indirilen sofraya karşı yaptıkları edepsizliği de zikreder.²⁴⁵ Buna karşın sihirbazların Hz. Mûsâ'ya (a.s.) “*Ey Mûsâ! Ya önce sen at, ya da önce atanlar biz olalım*”²⁴⁶ diyerek saygı göstermeleri, onların kurtuluşuna sebep olduğunu söyler.²⁴⁷

Hulasa; Yesevî, hem tarikatta hem de toplumda edebî çok ehemmiyetli olduğuna vurgu yapar. Mevlânâ ise Hak Teâlâ'ya karşı, O'nun peygamberleri ve has kullarına karşı riayet edilmesi gereken edeplerden bahseder. Ayrıca ona göre; edebî kendine kandil yapıp onun ışığında yol alanlar felaha ve necâta ererler. Edepsizlik edenler ise helake maruz kalır, hüsrana uğrarlar.

3.1.6. Fedakârlık

Fedakârlık, anlam yönünden geniş bir kavramdır. Ancak tasavvufî halk edebiyatının bir örneği olarak *Dîvân-ı Hikmet*, ona farklı bir mazmun yükler. Öyle ki Ahmed Yesevî, hikmetlerinde sürekli aşk yolunda can vermek ve kurban olmaktan bahseder. Ona göre fedakârlık ve candan geçme tasavvufî yolda hedefe ulaşabilmenin olmazsa olmazlarından. Örneğin, “*Kul Hoca Ahmed, cândan geçip yola gir / Ondan sonra erenlerin yolunu sor / Allah diyerek, Hak yolunda cânını ver / Bu yollarda cân vermesen, imkânı yok*”²⁴⁸ ya da “*Bu yollarda cânı saklamak olmazmış / Cânını esirgeyen bu yollara girmezmiş*”²⁴⁹ demesinden bunu açıkça görmek mümkündür. Ayrıca Ahmed Yesevî bu beyitlerle, seyr ü sülûk yoluna bütün benliğiyle, kendisini feda ederek giremeyenlerin bu yolda fazla mesafe kat edemeyeceklerini ifade eder. Aslında her işte arzulanan netice elde edebilmek için bu haslete sahip olmak gerekir.

Tasavvufî yoldaki nihai gaye ise; Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak ve Cemâlullahı görme şerefine nâil olmaktır.

²⁴³ *Mesnevî*, C. IV, b. 770.

²⁴⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 2011.

²⁴⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 80-85.

²⁴⁶ A'râf 7/115.

²⁴⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1620.

²⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/13, s. 298.

²⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 27/4, s. 116. Ayrıca bkz. 21/11, s. 109.

*Kul Hoca Ahmed cânını ver mertler gibi,
Cândan geçip yola girsen göresin Cemâl,
Murâdını verir sana Allah,
Dostlar Hâcem bana bağlım der mi ki?*²⁵⁰

Buna benzer “Allah için cânını veren boşa vermez / İki cihân ona bostân asla ölmez”²⁵¹ demekle de Allah Teâlâ yolunda yapılan fedakârlıkların karşılıksız kalmayacağına işaret eder. “Peki, feda edilecek olan nedir?” sorusuna da şu cevabı verir: “Kul olarak kulluk eyler Rabbine / Tenini, cânını esirgemez o Mevlâ’sına.”²⁵²

Mevlânâ, insanların her birisinin bir meslek veyahut bir fen uğrunda kendini feda edip ömür tükettiğinden bahseder. O hâlde “Feda olunmaya değer olan için bedenini feda etmiş olana ne mutlu!” der.²⁵³ Böylelikle Mevlânâ canı hayvanî nefsin arzuları yolunda feda etmekten sakındırır.²⁵⁴ Canın feda edileceği yer de Allah’ın aşkıdır. Çünkü yüz Yûsuf’un aslı O’nun cemâlidir.²⁵⁵ Öyleyse Allah için can verene can verilir der.²⁵⁶ Buradan hareketle tıpkı dünya güneşi nasıl ışık saçarak kendini feda ediyorsa, insanın da can güneşi olarak can saçarak kendini feda etmesi gerektiğini söyler. Çünkü dünya güneşi nasıl her an boşalıp dolduruluyorsa, insana da gayb âleminden her an can ve rûh ulaşıyor.²⁵⁷ Kendi varlığından sıyrılarak rûhunu Hak erlerinin varlığına yok edene ne mutlu der. Bunu da mum ve odunun kendilerini ateşe feda etmeleriyle ışık kazandıkları temsiliyle anlatır.²⁵⁸

Netice olarak; *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*’deki fedakârlık kavramının “Allah veya aşk yolunda candan geçmek, canı vermek, canını ve tenini esirgememek” anlamında kullanıldığı söylenebilir.

²⁵⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 63/18, s. 171.

²⁵¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 102/17, s. 234.

²⁵² *Dîvân-ı Hikmet*, 127/6, s. 274. Ayrıca bkz. 154/4, s. 327.

²⁵³ *Mesnevî*, C. V, b. 3542-5.

²⁵⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 1391.

²⁵⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 3237-9.

²⁵⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 2236. Bkz. C. V, b. 1668.

²⁵⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 2218-22.

²⁵⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1530-6. Bkz. C. III, b. 1226; C. IV, b. 711.

3.1.7. Firkat ve Vuslat

Dîvân-ı Hikmet'te olsun *Mesnevî*'de olsun Hakk'a vâsıl edecek yolun aranması gerektiğinden bahsedilir. Dolayısıyla insan için bir ayrılık söz konusudur.

Hikmetlerde bu hususa şöyle değinilir:

*Gece-gün senin ayrılığında ben hayrân olup,
Şevk ateşine bağrım yanar biryân olup,
Kanlar akar gözlerimden giryân olup,
Ey İlâhım, nasıl seni bulurum hâ?*²⁵⁹

Vuslat ise Yesevî'ye göre dünyada eziyet çekmek ve riyâzet yapmakla elde edilir. Dertli olmadan ve gönlü Hakk'a tutkulu kılmadan da Hakk'a vâsıl olunamaz.²⁶⁰ Vuslatın ön şartı ise Hak kokusunu almaktır çünkü öyle oldu mu gerisi kolaydır: "*Hak Teâlâ kokusunu alan burada durmaz.*"²⁶¹

Yesevî Hakk'a vâsıl olmayı arzulayanlar için zikri tavsiye eder: "*Hakk'a kavuşmayı dileyenler gece ve gündüz / Dinmeyip canı ile söyler Hak zikrini.*"²⁶² Aynı şekilde gece ve seherlerde uyanık olmayı, eren ve âşıkların meclisinde bulunmayı ve ağlamayı önerir.²⁶³ "*Toprak olmayıp Hak vasılına yetip olmaz*"²⁶⁴ demekle de kendini canından geçmeyenin canâna ulaşamayacağını ifade eder. Diğer bir haslet ise sabırdır: "*Aşktan yüz bin belâ değdi, sabır eyledim / Sâbir olup, Hak vasılına yettim ben işte.*"²⁶⁵ Vuslatı hedef edinen bunu bütün varlığıyla arzuluyor olmalıdır: "*Bulur bende yürüse dâima isteyip seni / "Fetlubnî tecidnî" deyip söylemedi mi?*"²⁶⁶ Son olarak da aşkla candan geçmek gerekir:

*Ey dostlar aşk dalgıç, olmayınca,
Vahdâniyet deryâsına girse olmaz.
O deryânın gevheridir Hak visâli,*

²⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 247/1, s. 492.

²⁶⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 8/11-12, s. 77. Bkz. 169/11, s. 352.

²⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 78/16, s. 193. Bkz. 174/5, s. 363.

²⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 50/3, s. 151.

²⁶³ *Dîvân-ı Hikmet*, 64/14-15, s. 173. Bkz. 84/5, s. 210; 95/8, s. 222.

²⁶⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 234/9, s. 468.

²⁶⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 244/6, s. 486.

²⁶⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 190/5, s. 388.

*Cândan geçip girmeyince görse olmaz.*²⁶⁷

Mesnevî'ye gelince de eserin ilk beyitlerinden itibaren aslından ayrılan ney (insan) konu edinilir. Dolayısıyla “*Aslından/vatanından ayrı kalan, tekrar kavuşma anını arar.*”²⁶⁸ Diğer bir yerde Mevlânâ ayrılıktan kıyamete kadar söz edecek olursam ancak yüz binden birini anlatmış olurum der.²⁶⁹

Mevlânâ'ya göre insan rûhu için fîrkat ve vuslat (ya da *Mesnevî*'deki şekliyle *fasl* ve *vasl*) söz konusu değildir. Bunlar insan aklına ve hayvânî rûha ait hâletlerdir.²⁷⁰ Çünkü rûh veya canın aslı ayrılıkların ötesindedir.²⁷¹ Onun gıdasıysa Allah'la buluşmaktır.²⁷² Aynı şekilde “*İnsanların Rabbi'nin, insanların canıyla keyfiyeti ve karşılaştırması bulunmayan bir birleşmesi vardır*” der.²⁷³ Bu kavuşma ve birleşme gerçekleşmeyince can ebediyen kör ve karanlıktadır.²⁷⁴ Mevlânâ, Cenâb-ı Hak insanın kavuşmanın değerini bilmesi için onu kendinden ayırdığından bahseder.²⁷⁵ Böylece Hz. Bilâl'in (r.a.) ölümü fîrkat değil vuslat olarak görmesini ve sevinmesini²⁷⁶ anlatmakla Hak erlerinin ölüme bakışlarını ortaya koyar.

Mevlânâ'ya göre halkın vuslatı özel kişilere nispeten perdedir.²⁷⁷ Vuslata erenin ise tekrar araçlara başvurusu veya bilgi istemesi çirkindir.²⁷⁸ Çünkü “*Vasitanın arttığı yerde kavuşma kaçır; vasita az olunca kavuşma zevki daha fazladır.*”²⁷⁹

Mevlânâ, vuslat yolunda bedenın engel olduğunu, kul Hak âşığı olmadan ve kendinden geçmeden onun aşılamadığını söyler.²⁸⁰ Çünkü âşık susuzdur ve susuz kişi arar. Âşık için ayrılığın bir anı bir yıla bedeldir.²⁸¹ Dolayısıyla şehvetle mücadele edene karşılık olarak vuslat verilir der.²⁸² Yani heves ve şehveti terk ederek cihat ve oruca sabretmek ne

²⁶⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 122/1, s. 265.

²⁶⁸ *Mesenevî*, C. I, b. 4.

²⁶⁹ *Mesenevî*, C. III, b. 3695.

²⁷⁰ *Mesenevî*, C. IV, b. 1695. Bkz. C. II, b. 186.

²⁷¹ *Mesenevî*, C. VI, b. 63.

²⁷² *Mesenevî*, C. III, b. 401.

²⁷³ *Mesenevî*, C. IV, b. 750.

²⁷⁴ *Mesenevî*, C. I, b. 3906.

²⁷⁵ *Mesenevî*, C. II, b. 2619-20.

²⁷⁶ *Mesenevî*, C. III, b. 3526.

²⁷⁷ *Mesenevî*, C. II, b. 2802.

²⁷⁸ *Mesenevî*, C. III, b. 1399-1400. Bkz. C. III, 1407-8.

²⁷⁹ *Mesenevî*, C. V, b. 794.

²⁸⁰ *Mesenevî*, C. II, b. 1208-10. Bkz. C. V, b. 2275-9; C. VI, b. 3426; C. IV, b. 1544-5.

²⁸¹ *Mesenevî*, C. VI, b. 2674-5.

²⁸² *Mesenevî*, C. III, b. 1061.

kadar zor olsa bile Hak'tan uzak kalmak ondan daha zor ve acı vericidir.²⁸³ Ancak derdi yiyecek olanın ayrılık ve kavuşma derdi olamaz.²⁸⁴ Bir ayrılığın farkında olabilmek için de gönül gözüne ihtiyaç vardır.²⁸⁵ O da dünyaya olan meyli ve benliği terk etmekle olur.²⁸⁶ Diğer bir yerde aynı manada “*Buğday için gökten buğday gönderenden ayrıldın*”²⁸⁷ der. Mevlânâ, dünya ve âhireti “iki kumaya” benzeterek birinden ayrılmanın diğerine kavuşmak anlamına geldiğini söyler.²⁸⁸ Hakk'ı arayan Hak gelince yok olur demekle de kendini feda etmedikçe vâsıl olunamadığına işaret eder.²⁸⁹ Diğer bir yerde Hakk'ın gizli câzibesini olmasaydı âşıklar ayrılığa karşı bu kadar sabırsız olmazlardı der.²⁹⁰ Aynı şekilde Hak vuslatını isteyen evliya huzurunda oturmayı tavsiye eder. Çünkü o topluluktan bir an bile ayrılmanın şeytanın hilesi ve keder nedeni olduğunu söyler.²⁹¹ Velhasıl Mevlânâ, bende ne yaparsa yapsın ister konuşarak, ister susarak ve ister koklayarak Hakk'a doğru ilerlemeyi ve O'nu (c.c.) arzulamayı bırakmamalı der. Zira koku peşinden giden ve arayan eninde sonunda bulur. Önemlisi Hakk'a vâsıl olmaktan ümit kesmemektir.²⁹²

Mevlânâ, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında sahabeler tarafından camide yeni bir minber inşa edilmesi sebebiyle önceden minber yerine kullanılan Hannâne kütüğünün Hak Resûlü'nden (s.a.s.) ayrılması sebebiyle inlemesi hâdisesini anlattıktan sonra bir odundan daha aşağı olma der.²⁹³ Ham kişiyi olgunlaştıracak olan da Mevlânâ'ya göre sevgilisinden ırakta kalmasıdır.²⁹⁴

Netice olarak; *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de firkat ve vuslat konusunun öz ve esaslı bir şekilde ele alınmıştır. Her iki eserde de Hakk'a vâsıl olmak için şu hasletlerin gerektiği ifade edilmiştir: Cefa, riyâzet, dert, zikir, aşk ve zühd.

²⁸³ *Mesenevî*, C. VI, b. 1768-9.

²⁸⁴ *Mesenevî*, C. IV, b. 1866. Bkz. C. IV, b. 1865-7.

²⁸⁵ *Mesenevî*, C. IV, b. 2417.

²⁸⁶ *Mesenevî*, C. IV, b. 3560-5. Bkz. C. V, b. 470.

²⁸⁷ *Mesenevî*, C. III, b. 431.

²⁸⁸ *Mesenevî*, C. IV, b. 3208.

²⁸⁹ *Mesenevî*, C. III, b. 4656-60.

²⁹⁰ *Mesenevî*, C. III, b. 4600-1.

²⁹¹ *Mesenevî*, C. II, b. 2152-5. Bkz. C. II, b. 2203-4.

²⁹² *Mesenevî*, C. III, b. 980-4.

²⁹³ *Mesenevî*, C. I, b. 2113-9.

²⁹⁴ *Mesenevî*, C. I, b. 3057.

3.1.8. Havf ve Recâ

Havf ve recâ, Hak Teâlâ'ya yakın olanları makam-ı mahmûda vâsıl eden iki kanat ve âhiret yollarının önündeki çetin engellerin onlarla aşıldığı iki binektir. Öyleyse cehennem ateşinden kurtulmak havf kamçısını tutmakla, Allah'a yakın olmak ise sadece recânın yularına sarılmakla olur. Havf, kısaca gelecekte meydana gelebilecek olumsuzluklar nedeniyle kalbin acıması ve yanmasından ibarettir. Recâ ise sebepleri yerine getirerek Allah'tan beklentide bulunmak ve bir şeyler ummaktır.²⁹⁵

Havf ve recâ, tasavvuf terminolojisinde çoğu zaman birlikte zikredilir. Çünkü sadece korkunun olması ümitsizliğe neden olur, tam tersine sadece ümidin olması korkusuzluğa yol açar. Bundan dolayı müminde ikisi de bir arada olması gerekir. Yesevî de hikmetlerinde Allah'ın sayısız nimetlerine aldanarak ve onlara bağlı kalarak dengeyi kaçırmama konusuna dikkat çeker ve havf ve recânın bir arada bulunması gerektiğini söyler:

*Kul Hoca Ahmed, bu yolları kolay bilme,
Hak rahmeti sayısız erişip mağrûr olma.
Havf ve recâ içre dur, gönül koyma,
Kahr içinde lütfunu anlayıp yürümez misin?*²⁹⁶

Bir başka yerde de korku ve ümidin birbirini tamamlayıcı unsurlar olduklarını bildirerek şöyle der: “*Kahhâr adlı kahrından korkup ağlar Hoca Ahmed / Rahmân adlı rahmindan ümit tutar Hoca Ahmed.*”²⁹⁷ Allah'ın *esmâ-i hüsnâ* diye bilinen doksan dokuz yüce isminin olduğu malumdur. Onlardan birisi de “yenilmeyen, yegâne kudret ve tasarruf sahibi”²⁹⁸ anlamına gelen Kahhâr'dır. Allah'ın bu ismini zikrederek insan korkar, endişelenir ve bir yandan da gafletten sakınır. Ancak Allah'ın diğer bir ismi de “şefkat ve merhamet eden, acıyan”²⁹⁹ anlamını taşıyan Rahmân'dır. Bunu bilen mümin kul asla ümitsizliğe kapılmaz. Böylece bu iki özelliği kendisinde bulunduran insan orta yolu

²⁹⁵ Cemaleddin el-Kâsimî (1981) *Mev'izatü'l-Mü'minîn*, Dârün-Nefâis, Beyrut, s. 425-427.

²⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 195/6, s. 396.

²⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 29/1, s. 118. Ayrıca bkz. 51/5, s. 153.

²⁹⁸ Bekir Topaloğlu (2001) “Kahhâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s. 169-170.

²⁹⁹ Bekir Topaloğlu (2007) “Rahmân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, s. 415-417.

bulmuş olur. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde dile getirilir: “O’nun rahmetini umarlar, azabından korkarlar.”³⁰⁰

Ayrıca Yesevî’nin havf ve recâ konusunu ayrı ayrı ele aldığı da görülür. Örneğin Allah’tan korkmayla ilgili şunları söyler:

*Hayvan kılmayıp, âdem kıldı korkmak için,
Kıyâmetin şiddetinden ürkmek için,
Hak’tan korkup, gözyaşını dökmek için,
Vah ne yazık, fîgân edip, Cemâl görün.*³⁰¹

Öğrenme, düşünme ve tefekkür edebilme insana bahşedilen özelliklerdir. Allah insanı bu vehîbe ve hasletlerle donattıktan sonra peygamberlerini göndererek insanlara kendisinin varlığından ve kıyamet gibi bazı gözle görünmeyen hakikatlerden haber vermiştir. Ta ki insan, aklını kullansın, tefekkür etsin ve Allah Teâlâ’ya iman etsin. Ayrıca kula bahşedilen akıl ve düşünme yetisinin gayelerinden birisi de, insanın yapmış olduklarından sorumlu olacağını hissetmesi ve gafletten uyanmasıdır. Yesevî de bu hususa değinerek müminin kıyametin şiddetini düşünerek isyan ve günaha düşmekten sakınması gerektiğini bildirir. Aynı zamanda havfin marifet kaynağı olduğuna da dikkat çeker:

*Gece-gündüz Hak’tan korkup duran kişi,
Özünü bilir özge ile yoktur işi,
Ondan sonra nûra dolar iç ve dışı,
Hak’tan korkup gözde yaşını revân kılsın.*³⁰²

Kıtadan da anlaşıldığı üzere kulda Allah korkusu daimî olmalı ve korkunun samimi olduğunu gösteren gözyaşları da ona eşlik etmelidir. Korkunun ilk bakışta zıttı gibi görünen ümit veya recâyâ gelince *Dîvân-ı Hikmet*’te bu konuya da geniş yer verilir.

Örneğin şu şiirinde Yesevî insan ne kadar günah işlemiş olsa da Allah Teâlâ’nın her günahahtan edilen tövbeyi kabul edeceğini ve dilediğine hidayeti lütfedeceğini bildirir:

*Fâsık, fâcir rahmetinden ümitsiz değil,
Senden başka hiç kimse beni yola koymaz,*

³⁰⁰ İsrâ 17/57.

³⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 249/6, s. 494.

³⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 201/9, s. 405.

*Lütfetmesen müşküllerim kolay olmaz,
Elimi tutup yola koy “Ente’l-Hâdi”.*³⁰³

Yesevî, hikmetlerinde az da olsa doğrudan Kur’ân’dan âyetler getirir. Örneğin ümit konusunda “*De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edendir*”³⁰⁴ âyetindeki “ümidinizi kesmeyin” kısmını iktibas etmiştir:

*Ya Rabbî temiz Zât’ın, eğer lütfetmesen nâgâh,
Kabir darlık, yolun aydınlık, bütün işler pişmanlık.
Dedin “Lâ taknetû” rahmetinden ümidim çok,
Kıyâmet tanı atınca, başıma salma şaşkınlık.*³⁰⁵

Yukarıda da değinildiği gibi recâ, insanın sıkıntılar karşısında veya yaptığı yanlışları sonucunda çektiği pişmanlık ve ıstırap anında başvurduğu kurtarıcı bir ‘liman’dır. Bu cihetten “*Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah’ın rahmetinden ümidini kesmez*”³⁰⁶ âyeti de çok anlamlıdır. Yesevî, Allah’ın rahmetinden ümitvar olabilmek için yerine getirilmesi gereken şartları da dile getirir. Onlar gece uykusunu terk etmek, gündüzleri ağlamak ve nefsi rahat bırakmamaktan ibarettir. Bunları yaptıktan sonra ancak recâyâ hakkı olur.

*Rahmetimden ümit tutsan, seherde kalk,
Gece yatmadan, gündüz ağlayıp Hakk’ı bul,
Ondan sonra arı olup nefsi tep.
Nefsi tepip Hakk’a kulluk kılmayım mı?*³⁰⁷

Bir başka yerde ümit aydınlığa, ümitsizlik ise karanlığa benzetilir:

*Ey dostlar kuşatıp geldi karanlık,
Ümidim var o Rabbimden hem aydınlık.*³⁰⁸

³⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 21/9, s. 109. Ayrıca bkz. 25/3, s. 114.

³⁰⁴ Zümer 39/53.

³⁰⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 241/2, s. 479.

³⁰⁶ Yûsuf 12/87.

³⁰⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 188/8, s. 385.

³⁰⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 107/5, s. 244.

Hikmetlerdeki maktalar genelde kendisinden evvelki hikmetlerin bir nevi hulasası olup birbirinden değerli tavsiyeler ve dersler içerir. Gelecek maktan önceki hikmetlerde de zikir, sabır ve ümit konuları işlenmiş ve ona münasip bir dörtlük getirilerek mümin kul için ümitsizliğin asla söz konusu olmadığı belirtilmiştir:

*Kul Hoca Ahmed, Allah de, yaşın aka,
Giden arif himmet eyleyip elini tuta,
Rahmeti gelse, Rahîm Mevlâ'm rahmet eyleye,
Allah kulunu asla kayıpta koymaz olur.*³⁰⁹

“Yüz bin-yüz bin günâhımdan lütfun yüce”³¹⁰ demekle de Yesevî, Allah’ın rahmet ve mağfiretinin çok olduğuna işaret eder. Ancak bu günahların yapılmasını hafife almak anlamına gelmez. Sadece gaflette yapılan günahlar içindir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de ancak bilmeyerek günah işleyenlerin tövbelerinin kabul olunacağı bildirilmiştir. Bile bile günahlarda ısrar edip Allah Teâlâ’dan mağfiret beklemek ise ancak gâfillerin işidir.

Mümin Allah’ın rahmetinden ümit ettiği gibi Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şefaatine nâil olmayı da talep etmelidir. Ancak sünnet-i seniyyeye zâhiri ve bâtinî ittiba olmadan Resulullah’ın (s.a.s.) şefaatine nâil olunamaz. Ümit amelle birlikte olmalıdır:

*“Ümmetim” diye yürürsün, buyruğunu yapmazsın,
Nasıl ümit tutarsın, orada sormaz Muhammed.*³¹¹

Mesnevî’de de havf ve recânın müminde bir arada bulunması gerektiği belirtilir. Yani korkuda ümit, ümitte de korku eseri vardır.³¹² Örneğin bir günah işleyen Hak’tan korkar, ancak onun korkusunda yüz ümidin olduğunu söyler.³¹³

Mevlânâ, Hak Teâlâ kullarının ümit ve korku hâlinde olmalarını ister der. Zira ümit ve korku kulların onun arkasında olgunlaştığı perdedir.³¹⁴ O’nun (c.c.) lütfu müjdeler, kahrı ise korkutur.³¹⁵ “Böylece kahr ve lütuf arasında o gizli olanlar, korku ve ümit

³⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 127/10, s. 275.

³¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 148/8, s. 315.

³¹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 37/5, s. 131.

³¹² *Mesnevî*, C. VI, b. 4364.

³¹³ *Mesnevî*, C. III, b. 4379.

³¹⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3613-6.

³¹⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 170.

ateşiyle ortaya çıkar.”³¹⁶ Aynı şekilde Hak Teâlâ’nın kulunun her türlü kötülüğü işlemekten sakınması için kendini “Gören”, “Duyar” ve “Bilir” olarak vasıflandırdığını söyler.³¹⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de ekseriyetle emir ve nehyi ihtiva eden âyet-i kerîmelerden müteşekkildir.³¹⁸ Öyleyse korku insanı sapıklıktan alıkoyarak doğru yolu aramaya sevk eder.³¹⁹ Ayrıca Allah Teâlâ’nın namütenahi ihsan ve rahmeti olduğu hâlde insanın Allah’ın rahmetinden ümidi kesmesinin de yakışı kalmayacağını söyler. Zira,

“Nice işler vardır ki öncesi zor olur, daha sonra açılır, zorluğu geçer.

*Ümitsizlikten sonra nice ümitler vardır; karanlığın ardından nice güneşler vardır.”*³²⁰

Öyleyse Hak dilerse hemen yetişir.³²¹ Bu bağlamda Mevlânâ, sürekli Kur’ân’ın “Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin”³²² âyetini dile getirir. Ayrıca Mevlânâ, mümin bir kulun Allah Teâlâ dışında hiç kimseden bir şey beklememesi gerektiğini de belirtir.³²³ Nitekim Fâtiha süresindeki “Yalnız sana ibâdet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz”³²⁴ meâlindeki âyet-i kerîme de bu manayı ifade eder.³²⁵

Ümitsizlik ise Mevlânâ’ya göre, iman zayıflığındandır.³²⁶ Zira ona göre kâfir korkak ve kör kimse gibidir. Çünkü o hep zan ve tereddüt içerisinde.³²⁷

Mevlânâ, yolunu şaşırان kimsenin ümitsizliğe kapılmaması gerektiğini söyler, çünkü onu karanlıktan her an kurtarabilecek güneş gibi gönül erlerinin olduğunu hatırlatır. Dolayısıyla ümitsizlik anında gönül erlerinin ümit mahallesine gidilmesi gerektiğini söyler.³²⁸ Nitekim *Mesnevî*’de yer alan bir temsilî hikâyede; padişahının emri üzerine Hindistan’a ihtiyarlık ve ölümden kurtarabileceği umulan bir ağacı bulmak için seyahat etmek zorunda kalan bir nedimin o sihirli ağacı bulmaktan âciz kalarak ümitsizliğe düşünce gönül erlerinin mahallesine gittiğinden ve aradığını orada bulduğundan

³¹⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 2944.

³¹⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 214-6.

³¹⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 3026.

³¹⁹ *Mesnevî*, C. IV, b. 2038. Bkz. C. VI, b. 2197-2203.

³²⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 2921-4.

³²¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 512.

³²² Zümer 39/53.

³²³ *Mesnevî*, C. I, b. 2294.

³²⁴ Fâtiha 1/5.

³²⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 2931.

³²⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 596.

³²⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 4025-30.

³²⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 725-7. Ayrıca bkz. C. II, b. 22; C. III, b. 2836; C. VI, b. 3276.

bahsedilir.³²⁹ Buna benzer Hz. İsmâ (a.s.) zamanında her türlü hastalıktan ve yoksulluktan eziyet çekenler onun kapısına şifa bulma ümidiyle toplanırlardı.³³⁰

Hak erleri adamı hâlden hâle döndürerek yani bir yandan korku diğer yandan ümit hislerini uyandırarak iki kanatlı yaparlar. Zira tek kanatlı kuşun uçamadığı bellidir.³³¹ Ayrıca Mevlânâ da kıyamet günündeki Hz. Peygamber (s.a.s.) şefaatine değinerek o zor günde günahkârların, onun ve onun ümmetinden olan iyi kişilerin şefaatine ümit bağlayacaklarından bahseder.³³²

Mevlânâ, insanların rızıklarını elde etmek için ümitlerini hiç kaybetmeden çalıştıklarını belirterek; Allah'ın rahmetinden de ümit kesilmeden Allah'ın rızasına nâil olmak için çalışılması gerektiğini söyler.³³³ Her meslek sahibinin de gelir sağlamada farklı hedeflerinin olduğunu söyler. Ancak Mevlânâ, “Bir iki gün sonra cansız olmayacak bir dirinin ümidiyle çalış / Bir değersiz varlığı, değersizliğiyle dost edinme; ondan bu dostluk geçicidir / Hak'tan başkasıyla dostluğun vefası varsa, -peki- annen ve babanla olan dostluğun ne oldu?”³³⁴ der.

Havf meselesine gelince; Mevlânâ Hak'tan korkmada güven ve sükûnetin olduğunu bildirir.³³⁵ Korkusuzlukta ise huzursuzluk ve kederin olduğunu söyler.³³⁶ Keza Hak Teâlâ'dan hakkıyla korkan kişinin, herkese korku verecek bir heybete sahip olacağını söyler. Çünkü onun heybeti halktan değil Hak'tan olur der.³³⁷

Mevlânâ, dünyayı rüyaya benzetir. Dolayısıyla rüyadaki sıkıntı, keder ve üzüntülerden korkulmaz der.³³⁸ Ancak halkın fakirlikten korktuğunu, hâlbuki fakirliği yaratandan korksalar yeryüzünde hazineler görürlerdi der.³³⁹ Halkı fakirlikle korkutmak da şeytanın hilelerinden bir hilesi olduğunu söyler.³⁴⁰

³²⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 3627-66.

³³⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 288-305.

³³¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1544-6.

³³² *Mesnevî*, C. III, b. 1771-97.

³³³ *Mesnevî*, C. III, b. 3090-5. Bkz. C. VI, b. 4370.

³³⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 540-50. Bkz. C. III, b. 3355; C. IV, b. 522; C. IV, b. 2880-5; C. V, b. 1115.

³³⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 1431. Ayrıca bkz. C. VI, b. 3578.

³³⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 89-90.

³³⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1426.

³³⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 1720-30. Bkz. C. III, b. 2639.

³³⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 2205. Bkz. C. III, b. 4332; C. VI, b. 1400.

³⁴⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 1528.

Netice olarak; hem *Dîvân-ı Hikmet*'te hem de *Mesnevî*'de müminde havf ve recânın mutedil bir şekilde bulunması gerektiğine vurgu yapılır. Zira havf ve recâdan yekdiğeri diğerini ikmal etmektedir.

3.1.9. İhlâs

Sözlükte “bir şeyi hâlis kılmak, hâlis olmak, özünü almak ve seçmek” anlamına gelen ihlâs kelimesi, dinî ıstılahta amelleri, halkın nasıl kabul edeceğini düşünmeksizin, başkasına göstermek veya duyurmak amacıyla olmayıp saf bir niyetle sırf Allah rızası için yapmak manasına gelir. İhlâs sahibine de muhlis denir.³⁴¹ Bu bakımdan ihlâsın niyet ve samimiyetle doğrudan bağlantılı olduğunu söyleyenler de olmuştur.

Dîvân-ı Hikmet'te konuya az da olsa yer verilmiştir. Özellikle insan gönlünün yegâne sahibinin Allah Teâlâ olması gerektiği yönünde faydalı nasihatler söylenmiştir. Biz burada fazla tafsilâta girmeden, konu ile alakalı hikmetleri aktarmakla iktifa ettik.

Ahmed Yesevî, öncelikli olarak aşk, seyr ü sülûk ve tarîkat konusunda ihlâsın ehemmiyetinden bahsetmiştir:

*Kırk ikimde istekli olup yola girdim,
İhlâs eyleyip yalnız Hakk'a gönül verdim.*³⁴²

*Tam gönülden yananlara Cemâl armağan*³⁴³

*Sağlam âşığı Allah sevip kulum dedi,
Ara yolda kalmasın deyip tasasını çekti.*³⁴⁴

*İhlâsımı görüp ma'sûk elimi aldı,
Feyz ve fetih dolu verip yola saldı.*³⁴⁵

Dîvân-ı Hikmet'te, amel ve ibâdetle olması gereken ihlâs ile alakalı ifadeler de yer almaktadır:

³⁴¹ Karagöz (2009), s. 263.

³⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 6/3, s. 72.

³⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/14, s. 87.

³⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/2, s. 94. Ayrıca bkz. 79/1, s. 194.

³⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 153/5, s. 325.

*Gerçek gönülde namaz kıl ki Allah bilsin.*³⁴⁶

Ne verirler âhirette kuru söze,

*Yaptığın işin yönelmesin Yârdan gayrıya.*³⁴⁷

Mesnevî'de ise Mevlânâ, Hak rızası için yapılan ameldeki ihlâs ve samimiyete misâl olarak Hz. Ali (r.a.) ile ilgili bir kıssayı zikreder. Bir savaş esnasında Hz. Ali (r.a.), kılıcını kaldırmış tam bir kâfire vuracakken o kâfir Hz. Ali'nin (r.a.) yüzüne tükürmüştü. Durum böyle olunca Hz. Ali (r.a.) de onu öldürmekten vazgeçmiş. Bu davranışının sebebi sorulduğunda ise düşman askeri yüzüne tükürdüğünde nefsinin hareketlendiğini, böylece yaptığı işin yarısı Hak rızası için yarısı da nefsi için olduğunu ve Hak işinde ortaklığın olmaması gerektiğini söyler.³⁴⁸ Bu minvalde Mevlânâ, bir müslüman ile bir mecûsînin ahvâli arasında bir mukayese yapar. Böylece birincisi isteyerek ve Hak rızasını aradığı hâlde Allah'a taparken diğeri istemeyerek ve Hak rızasının dışındaki bir istekten dolayı Allah'a taptığını söyler. Bu yönden ateşperestini hâlini bir padişah için kale imar edenin ama beylik iddiasında bulunan kimseye benzetir. Müminin hâlini ise kaleyi makam için değil sırf padişahı memnun etmek için yapan kimsenin hâliyle kıyaslar.³⁴⁹ Aynı şekilde Kâbe ve Mescid-i Aksâ'nın her asırda izzet ve ehemmiyetini muhafaza etmesinin sebebinin; Kâbe'yi inşa eden Hz. İbrâhim (a.s.) ve Mescid-i Aksâ'yı inşa eden Hz. Süleyman'ın (a.s.) bu amellerindeki ihlâsları olduğunu söyler.³⁵⁰ Bu örneklerden sonra Mevlânâ mademki Hak seni yarattı ve O'na (c.c.) muhtaçsın o zaman ne ekersen O'nun (c.c.) için ek der.³⁵¹ Bununla birlikte kulun olgunlaşabilmesi için sadece ihlaslı olmasının yeterli olmadığı söyler Mevlânâ. İhlâsın yanı sıra kulun kalbini mâsivâdan arındırması gerektiğini belirtir.³⁵²

Netice olarak; hem Ahmed Yesevî hem de Mevlânâ, mümin bir kulun yaptığı amellerinin yalnızca li-vechillâh olması gerektiğini ifade ederler.

³⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 51/3, s. 153.

³⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 187/6, s. 383.

³⁴⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 3975-80.

³⁴⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 2528-34.

³⁵⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 1135-45.

³⁵¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1058.

³⁵² *Mesnevî*, C. II, b. 1308-11.

3.1.10. İlim

İlmin esas mahiyetinin ne olduğuna dair başta İmâm el-Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i³⁵³ olmak üzere birçok tasavvufî eserde malumat yer aldığından ilmin mahiyeti üzerinde durmadan doğrudan asıl konumuza geçmeyi isabetli buluyoruz.

İlim ve ilim sahiplerine dair mevzular *Dîvân-ı Hikmet*'te bütün cihetleriyle ele alınmıştır. Örneğin, Ahmed Yesevî, yüce Kur'ân'ın “*Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*”³⁵⁴ şeklindeki âyet-i kerîmesinden esinlenerek “*Âşıkların bildiklerini halk bilemez*”³⁵⁵ demiş ve ilim, bilgi ve marifet ehlinin faziletine dikkat çekmiştir.

*Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi,
“Talebü'l-ilmi farîzatün” deyip Rasûl söyledi,
“Ma yecûzu bihi's-salâtu” ilim zarûrî,
Diri varsınız, ta ölüne dek okuyun, dostlar.*³⁵⁶

Dörtlülüğüyle de ilmin fevkalâde önemli olduğunu vurgulamakta ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadîsini delil getirerek “*erkek ve kadın, oğul ve kıza ilim farz*” ifadesini kullanmaktadır. Akâbinde namaz, oruç gibi ibâdetlerde ve daha genel bir ifadeyle dinin ‘muamelât’ olarak tesmiye edilen kısmındaki amellerin yerine getirilmesi için ilmin zarurî olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu ilim tahsilinin ve okumanın, ölünceye kadar devam etmesi gerektiğini ifade eder.

Diğer bir yerde Yesevî, ilmi zifirî karanlıkta kalmış bir kişinin elindeki asaya benzeterek ilmin ne kadar mühim olduğunun tekrar altını çizer. Yani karanlıkta düşmemek için asa ne kadar önem arz ediyorsa ilim de insanın hayatında o kadar büyük önem taşır demektedir. Özellikle şeyhlik veya önderlik davasını güdenler için ilim olmazsa olmazlardandır.³⁵⁷

*“Fel-ya'lemûne'l-âlimûn”i okur âlim,
Anlamını bilmeden onun olur zâlim,
Anlamını anlayanların giysisi kilim,*

³⁵³ Daha fazla bilgi için bkz. **İmâm el-Gazzâlî** (tsz.) *İhyâ Ulûmi'd-Dîn*, ter. A. Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yay., C. I, s. 14.

³⁵⁴ Zümer 39/9.

³⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 102/23, s. 234.

³⁵⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/9, s. 353.

³⁵⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/12, s. 353.

*Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarım ey.*³⁵⁸

Sözleriyle başlayan bir hikmetinde ise Yesevî, âlimleri ve ilmi tasnif eder. Ona göre eğer âlim, ilmiyle amel etmezse zâlim olur. Zira ona göre hakiki âlim Kur'ân âyetlerini okumakla yetinmeyip onlardan kendine dersler çıkaran ve bunların muktezasıyla amel eden kişidir. Gerçek âlim şerîat ilimlerini elde etmede çok gayret gösterir, sonra tarîkattan da nasibini alarak kendisini ilâhi aşktan da mahrum bırakmaz. Bunun tam tersine bazıları kitap okurlar ancak anlamını bilmezler ve âyetlerin esas manalarını anlamazlar der. Böyleleri hakikatte câhildirler ve tahsil ettikleri ilim de ancak kibir ve enanîyetlerini ziyadeleştirir. Zira ilmin en büyük afetlerinden birisi de kibirdir.

Bundan sonra Yesevî ilmi ele alır ve ilmin de iki kısım olduğunu söyler: Birisi tesiri insanın benliğine ve rûhuna sirayet eden ilim ve benliğine sirayet etmeyip yalnızca bedende ve akılda kalan ilim. İlkine sahip olan Allah Teâlâ'ya yakın olan mukarrabûndan olur. Yalnızca ikinci kısım ile iktifa eden ise âlim değil ancak zâlim olur. Onun âhiretteki hesabı da zor olacaktır. Öyleyse insan, hem şerîat ve hem de tarîkât ilimlerini öğrenmeli, ilmiyle âmil âlimlerin meclislerine iştirak etmeli, onlara hizmet etmeli ve onlardan öğrendiklerine amel etmelidir. Yesevî'nin yukarıdaki zikrettiğimiz ilme ve âlimlere olan bakışını şu hikmette yer alan ifadeler de pekiştirmektedir:

*Kul Hoca Ahmed hikmet söyleyip ağla seher,
Erenlerin sözlerinden alıp haber,
Sözün aslını bilenler için incinin aslı,
Zâhirine bakan mahrûm kalır dostlar.*³⁵⁹

Hikmetlerde ilim, zâhirî ve bâtinî olarak iki kısımda ele alınmıştır ki şu beyitler buna delâlet etmektedir:

*Zâhir ilmini okuyarak, hâl ilmine ulaşarak,
Yokluk içine batarak varlıklardan alınız.*³⁶⁰

*Bilmediler mollalar “Enel-Hakk”ın manasını,
Zâhir ehline hâl ilmini Hak görmedi münâsib.*³⁶¹

³⁵⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 83/1, s. 204.

³⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 85/6, s. 208.

³⁶⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 94/2, s. 220.

Bir başka yerde “*Hak Mevlâ’nın nazarı kime düşse / Câhil olsa, bir lahzada bilge olur*”³⁶² demekle Yesevî, ilmin diğer bir çeşidi olan *ilm-i ledünnîye* de değinir. Ona göre Allah’ın lütf ü nazarı kime nazil olursa, o kimse ne kadar câhil ve zifîrî bir karanlıkta yaşıyorsa bile hiçbir emek sarf etmeden deruni ilme sahip olur. Bu manadaki başka bir dörtlüğünde şöyle der:

*Hak pertevi kime düşse, bilge kılar,
Gönlü ıstıyıp bâtınlarını binâ kılar.
Marifeti söyleyip özünü söyler kılar,
Söyler olup Hak yollarını demeyim mi?*³⁶³

Yesevî, hikmetlerde ilmi dünya ziynetlerine ve şöhretine ulaşmak için vesile yapan âlimleri zemmeder. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de methedilen hakiki âlimlere de hürmet edilmesi gerektiğini ifade eder. Zira âlimler insanlara lehlerine ve aleyhlerine olanı, helal ve haramı öğretirler. O ayrıca her bir gerçek âlimin yüz bin avama bedel olduğunu söyler.³⁶⁴

*Dîn ve dünyâ âlim ile olur hâsıl,
İbâdet kılrsa kabûl, Hakk’a vâsıl.*³⁶⁵

Beytinden anlaşıldığı üzere dinin ayakta kalabilmesi ve dünyanın elde edilebilmesi de âlimlere bağlıdır. Yesevî’nin anlayışındaki âlim, ibâdetlerinde müdavim olan, âhireti için çabalayan, Kur’ân’dan ders ve ibret alan ve gözleri yaşla dolan kimsedir:

*Âlim odur namaz kılıp ibâdet etse,
Hak’tan korkup âhiretin tasasını çekse,
Kur’ân okuyup Hak’tan korkup ağlayıp inlese,
Cân ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar.*³⁶⁶

Aynı şekilde ona göre gerçek âlim, çok mütevazı bir hayat süren, bilip anladıklarını halka anlatan, nefsinin bilen ve dolayısıyla Rabbini bilen, Allah’tan korkan ve insafı olan kimsedir.³⁶⁷

³⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 96/6, s. 225.

³⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 164/1, s. 346.

³⁶³ *Dîvân-ı Hikmet*, 188/19, s. 386.

³⁶⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 171, s. 357-358.

³⁶⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 171/5, s. 357.

³⁶⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 79/10, s. 195.

Yesevî, âlimlerin toplumdaki faziletli konumu daha net bir şekilde göstermek adına âlimleri meleklerle, câhilleri şeytana benzetir. Aynı şekilde ona göre avâm, insandaki ten ve âlim ise insanın canı ve rûhu gibidir. Âlimleri hor görmeye ise küfür ve nifak adını verir. Öyleyse âlimlere saygı gösterilmesi lazım gelir:

*Âvâm tendir âlimdir tende cân gibi,
Âlim olsa gerek Şâh Hüseyin gibi,
İns ve cinde âlim melek, câhil İblîs gibi,
Tutmayın karışık, zinhâr inkâr, dostlar.*³⁶⁸

Ahmed Yesevî, eserinde ilim elde edilen muhtelif kaynaklardan bahseder. Misâlen şu ifadeleriyle, insan rûhunun henüz bezm-i elestteyken dahi Rabbinden ders aldığını ifade etmiş olmalıdır:

*Önce “Elestü birabbiküm?” dedi bil Hak,
“Kâlû belâ” dedi rûhum, ders aldı.*³⁶⁹

Diğer bir yerde “Altı yaşta durmadan kaçtım insanlardan göğe çıkıp ders öğrendim meleklerden”³⁷⁰ demekle kendisinin Hz. Peygamber (s.a.s.) sahâbeleri misli meleklerden ders aldığını belirtmektedir.

*İlhâm indi Hak Teâlâ rahmetinden,
Rabbim sundu işbu vahdet şerbetinden.
Olduk şimdi o Muhammed ümmetinden,
Sözde ilmimiz hâle bedel oldu, dostlar.*³⁷¹

Görüldüğü üzere Yesevî, ilhamı ilmin kaynaklarından görür ve ona ‘vahdet şerbeti’ der. İlhamla hakiki imana ulaşılır ve sözde olanlar hâle dönüşür.

İlmi öğrenme ve ona ulaşma yollarına gelince, Allah Teâlâ yüce kitabında “Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerinden sorun”³⁷² diye buyurmasından hareketle Yesevî, insanın bir işe başlamadan evvel ehl-i ilim ve ehl-i hibre ile istişare etmesi gerektiğini belirtir.³⁷³

³⁶⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, Münacat/41-42, s. 515.

³⁶⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 171/6, s. 357.

³⁶⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/9, s. 353.

³⁷⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/17, s. 64.

³⁷¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 167/3, s. 350.

*Dayanarak Kul Hoca Ahmed, yola gir
Kulu görsen, kulu olup manâ sor
Yâ İlâhım, nasîb kılsa, manâ al
Manâ sorup manâ alan gerçek kul olur.*³⁷⁴

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere; bir yola giren kişi, evvela sabırlı ve gayretli olmalı ve daha sonra bu yolda daha evvel seyreylemiş bir kişiyi bularak ondan mana ve ilim öğrenmelidir. Öğrenmenin yolu da bulduğu kula kul olmakla ve ona hizmet etmekle olur. İlim soru sormakla ve talepte bulunmakla hâsıl olur. Bununla Yesevî adeta ilim (herhangi bir ilim) yoluna tâlip olana ilim tahsil etmenin yöntemini tarif etmektedir.

“Dünyâyı bırakmayınca hâl ilmini bilse olmaz”³⁷⁵ demekle hâl ilminin mâsivâdan tamamen sıyrılmayınca elde edilemediğini belirtmiştir. Aynı şekilde, suretten manaya geçmeden hâl ilmi edilemez der Yesevî:

*Laftan geçmeden hâl dilini bilse olmaz.
Muhabbetin şarabından içse olmaz.
Marifetin pazarına girse olmaz.
Laftan geçip bostân içre giresim gelir*³⁷⁶

Peki, ilim öğrenmede ve âlim olmada gaye ne olmalıdır? Bu konuda Yesevî kendi görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

*Söyler idin “İlim öğrenip ulu olsam,
Halk içinde onca izzet-hürmet görsem,
Dünyâ yığıp yesem-içsem, oynayıp gülsem”
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyâsı yok.*³⁷⁷

Yani ilim dünyalık için öğrenildiğinde ilmin esas gayesi olan *tezkiyetü'n-nefs* tahakkuk etmemiş olur. Bu niyetle ilim tahsil eden kişi, âhirette de şiddetli azaba dûçâr olur.

³⁷² Enbiyâ 21/7.

³⁷³ *Dîvân-ı Hikmet*, 54/1, s. 157.

³⁷⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 138/7, s. 294.

³⁷⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 124/4, s. 268.

³⁷⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 204/4, s. 409.

³⁷⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/18, s. 332.

Ayrıca seyr ü sülûk yoluna adım atan bir kişi, rehber ve ilme hâcet duyar. Bu ikisi olmadan şeytan keşfe benzeyen bir şeyler göstererek insanı aldatır ve saptırır. Öyleyse ilim istikametten ayrılmamak için lüzumludur.³⁷⁸

*Âlimler amel kılmayıp nasihat eder,
Dünyâ malını eğer görse, sevinip alır.*³⁷⁹

Yesevî, âhir zaman âlimlerinden bahis açar ve onların insanlara vermiş oldukları nasihatlarla evvelâ kendilerinin amel etmeyeceğini bildirir. Onları böylece zem eyler. Yani âlim olmaktan murâd, öncelikle ilmiyle kendisi âmil olmaktır.

Yesevînin âlimin ilmiyle âmil olması hususuna çok ehemmiyet verdiği görülmektedir. Zira o, ilmiyle amel eden âlimleri çıraya benzetir ve halkın onların vesilesiyle karanlıkta doğru yolu bulduğunu söyler. Aksi takdirde o âlimin sırtında kitap taşıyan merkepten farkı kalmaz.³⁸⁰ Bu benzetme Kur’ân-ı Kerîm’de kendilerine Tevrât verilen ancak Tevrât’taki hükümlerle amel etmeyen Yahûdiler hakkında nâzil olan âyet-i kerîmeden almış olmalıdır; “*Tevrât’la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir...*”³⁸¹ Buradan anlaşılıyor ki; kişi ilmi ile âmil olmayınca o ilim faydadan ziyade kişiye zarar getirir.

*Boş âlim amel işlemeyip yolda kalır,
Okuyup okumadan dünyâ malını ele alır,
Ben-benlikten yazık ömrünü harcar,
Cân ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar.*³⁸²

İlim tahsilinden günümüzde olduğu gibi tek gaye dünya malını elde etmek olunca amelsiz âlim yolda kalır. Bu niyetle elde edilen ilim sahibi gurura kapılır, aldanır ve gaflete düşer. Öyleyse ilim öğrenmekteki amaç ilme âmil olmak ve Hakk’ı tanımak olmalıdır.

Bunun tersine: “*Amel işleyen gerçek âlimi arif kıldı*”³⁸³ der, yani öğrendiklerine amel edenin durumu farklıdır. Böyle birisine bilge derler ve hem dünyada hem âhirette hürmete layık olur. Yani ilm-i zâhir kendisiyle amel edilince marifete dönüşür.

³⁷⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/3, s. 352.

³⁷⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/12, s. 355.

³⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 71/4-6, s. 182. Ayrıca bkz. 79/4, s. 194.

³⁸¹ Cuma 62/5.

³⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 79/8, s. 195.

*Âmil olan âlimler, yola giren âsiler,
Öyle âlim yerini Dâru's-selâm'da gördüm*³⁸⁴

Bildiğiyle, öğrendiğiyle amel etmek İslam'da çok övülmektedir. Zira amelsiz ilim meyvesiz ağaca benzetilmektedir.

Mevlânâ'ya göre ise; bütün âlem suret, ilim ise can mesabesindedir.³⁸⁵ Can da tabiatı itibarıyla ilim ve hikmete meyillidir.³⁸⁶ Keza can bedende mahpus kalınca ondaki ilimler harf ve söze bürünmüştür. Bu yandan söz candaki ilmin bir yönünü açıklıyor olsa bile diğer yandan on yönünün mazhar olmasına engeldir.³⁸⁷ Anlaşıldığı üzere beden ilme can aracılığıyla ulaşır.³⁸⁸

Mesnevî'ye göre ilim, sınırsız bir denizdir, onu talep eden de dalgıç gibidir. Dalgıç binlerce yıl yaşasa bile araştırmaya doymaz.³⁸⁹

Mevlânâ, Hz. Âdem'in (a.s.) ilmi Hak Teâlâ'dan öğrenerek yedinci semaya kadar her yeri ilimle aydınlattığını söyler.³⁹⁰ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti*"³⁹¹ âyetinden hareketle Mevlânâ Hz. Âdem'in (a.s.) her bir damarında yüz binlerce ilmin olduğunu ve bütün esmanın ona talim edildiğini söyler.³⁹² Aynı şekilde ilim, Hz. Süleyman'ın (a.s.) da saltanat mührüdür. Zira kendine verilen özel ilim sayesinde insan, bütün mahlukattan üstün oldu ve yeryüzünde her şey ona musahhar oldu.³⁹³ Mevlânâ, her türlü ilmin ana kaynağının peygamberlere gelen vahiy olduğunu söyler. Daha sonra ise insan, aklını istimal ederek o ilimleri genişletip ziyadeleştirmiştir.³⁹⁴

Mevlânâ, yukarıda da geçen "*Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir...*"³⁹⁵ âyet-i kerîmesine işaret ederek gönül ehlinin ilimlerinin kendilerini taşıdığını ancak beden ehlinin ilimlerinin

³⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 71/6, s. 194.

³⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 53/5, s. 156.

³⁸⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 1031.

³⁸⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 4436.

³⁸⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 2968-73.

³⁸⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 833.

³⁸⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 3879-80.

³⁹⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1013.

³⁹¹ Bakara 2/31.

³⁹² *Mesnevî*, C. I, b. 1235-6.

³⁹³ *Mesnevî*, C. I, b. 1030-4.

³⁹⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 1290-3.

³⁹⁵ Cuma 62/5.

kendilerine yük olduğunu belirtir. Çünkü ilim gönle vurduğunda yardımcı, bedene vurduğunda yük olur der. Hak'tan doğrudan olmayan ilim de öyledir. Ancak bu yük iyi taşındığı durumda yani onunla amel edilerek nefsin arzularına vesile yapılmazsa o ilim yük olmaktan çıkıp insanı taşıyan, uzak mesafelerin kendisiyle kat edildiği bir ata dönüşür.³⁹⁶ Yani ilim amelle birlikte ürün verir der.³⁹⁷ Zira “*Hak katına ancak Hak katından olan ilim*” götürür. Diğer ilimler ise o yolda hep engeldirler.³⁹⁸ Mevlânâ'ya göre ilmin hakikati mahvolmayı bilmektir.³⁹⁹ Hakiki âlim, Hak Teâlâ'nın ‘İlm’ sıfatının bir aynası, yansımasıdır.⁴⁰⁰

Mevlânâ, insanı, yedinci kat semâya ulaştıramayan dünyayla ilgili olan yıldız, tıp ve felsefe ilimlerini hayvanların içerisine konup muhafaza edildiği bir ahır inşa etmeye benzetir. Gönül sahipleri ise Hak ilmini gönlüyle bilirler der.⁴⁰¹ Bu nedenle zamanın kutbunun nefesi karşısındaki naklî ilimler, su varken teyemmüm etmeye benzetilir. Sadece naklî ilimlerle meşgul olan kişinin, esası vahye dayanan Hak ilminden nasip alamadığını bildirir.⁴⁰² Zira düşünce ve fikir yoluyla tahsil edilen ilim, oluktaki suya benzer ki geçicidir, vahiy ve keşif yoluyla elde edilen ilim ise bulut ve semadan gelen suya benzer, namütenahidir.⁴⁰³

Mevlânâ, insan, rûhunun aynasını paslardan riyâzet yapmak suretiyle arındırır ve saf tabiatı ortaya çıkarsa belki hiçbir hoca ve kitap olmadan ilm-i ledünniye erişebilir der.⁴⁰⁴ Yani ona göre ilimlerin aslı insanın kendi özünü tanıması ve bilmesidir. Bu ilim de onun nezdinde fıkıh ve kelâm bilmekten efdaldır.⁴⁰⁵ Buna yakın anlamda Mevlânâ “*Hikmet arayan hikmet kaynağı olur*”⁴⁰⁶ der. Aynı şekilde ilim ve hikmetin okumakla gelmediğini, onların sadece usta ve ehil olanlara verildiğini ifade eder.⁴⁰⁷ Diğer bir yerde bu iki hasletin ancak helal lokmayla hâsıl olabileceğini söyler.⁴⁰⁸ İlmin diğer bir türü olan marifetin ise

³⁹⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 3445-51.

³⁹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1055.

³⁹⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 1125. Bkz. C. IV, b. 3313; C. I, b. 1017; C. VI, b. 2369.

³⁹⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 2840. Ayrıca bkz. C. I, b. 2833; C. VI, b. 823.

⁴⁰⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 3172.

⁴⁰¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1515-20.

⁴⁰² *Mesnevî*, C. IV, b. 1415-20.

⁴⁰³ *Mesnevî*, C. V, b. 2490-3. Bkz. C. VI, b. 1145-9.

⁴⁰⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3458-60. Bkz. C. I, b. 3490-5; C. III, b. 1131.

⁴⁰⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 2655. Bkz. C. V, b. 3578-9.

⁴⁰⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1064.

⁴⁰⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 314-20.

⁴⁰⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1645.

zühdün ürünü olduğunu belirtir.⁴⁰⁹ Soysuz ve insan olmayan kimseye ilim ve fen öğretmek, eşkıyaya kılıç vermek mesabesinde der. İlimin, malın ve makamın böyle insanların elinde bir fitneye dönüştüğünden bahseder.⁴¹⁰ Taklit kaynaklı ilmin de can azabı ve muvakkat olduğunu anlatır.⁴¹¹ Diğer bir yerde bilge olmayanın söyledikleri hikmetli sözlerin ariyet alınan bir elbise gibi olduğunu söyler.⁴¹² Bu ilmin sahibi dinleyicileri olmayınca feryat eder. Çünkü Hakk'ın nûruna erişmek için değil kendi menfaati için talim ettirir.⁴¹³ Böylece bu kişi ilmini parayla pazarlayan bir kişinin misâline benzer. Bir müşteri bulsa ilmini satar. Hâlbuki yakîni ilmin ecri yalnızca Hak Teâlâ'dan beklenmelidir.⁴¹⁴ Mevlânâ'ya göre, ilmin mertebesi, hakka'l-yakîn mertebesinden aşağı ve zandan ise yukarıdadır. Öyleyse ilim, hakka'l-yakîn mertebesine ulaşacak yolları aranmalıdır. Bunun sırrını da Tekâsür sûresinde ara der.⁴¹⁵ Zannın bir kanadının ilmin ise iki kanadının olduğunu söyler. Binaenaleyh; insan eğer zandan kurtulursa ilmin iki kanadıyla bir kuş misâli uçabilir. Tek kanatlı bir kuş ise uçma fiilini gerçekleştiremez.⁴¹⁶ Bizzat görmenin ise ilimden daha üstün olduğunu bildirir.⁴¹⁷ Çünkü görme ile elde edilen ilimde zanda olduğu gibi ihtilaf yoktur.⁴¹⁸ Aynı şekilde Mevlânâ, *“Dünya hikmeti, zan ve şüpheyi artırır; din hikmeti feleğin üzerine götürür”*⁴¹⁹ der.

Mevlânâ, *“İlim öğrenmenin yolu sözdür; meslek öğrenmenin yolu ıştır”*⁴²⁰ der. İyi bir soru da ilmin yarısına tekabül eder. Zira sual, ilimden neşet eder. İlim, insanı doğru yola da erıştirdiği gibi bazen doğru yoldan da sapıttırabilir.⁴²¹ Mevlânâ, ders anlatan bir hocayı zinde tutanın da dinleyici olduğunu söyler.⁴²² Ona göre bir adamın ince nükteleri üzerinde tefekkür etmeden yüz kitap okursa bu ona fazla fayda vermez. Bunun tersine hiçbir kitap okumadan bir kâmil zata hizmet etmekle dünyada benzeri olmayan ilimlere sahip olunabilir der.⁴²³ Zira kâmil bir mürşidin sohbetinde alınan ilim, canın candan aldığı

⁴⁰⁹ Mesnevî, C. VI, b. 2090-1.

⁴¹⁰ Mesnevî, C. IV, b. 1435-37.

⁴¹¹ Mesnevî, C. II, b. 2315.

⁴¹² Mesnevî, C. II, b. 667.

⁴¹³ Mesnevî, C. II, b. 2415-26.

⁴¹⁴ Mesnevî, C. II, b. 3251-2. Bkz. C. VI, b. 1281-5.

⁴¹⁵ Mesnevî, C. III, b. 4115-20. Ayrıca bkz. C. II, b. 856-7.

⁴¹⁶ Mesnevî, C. III, b. 1509-1515.

⁴¹⁷ Mesnevî, C. III, b. 3853-7. Bkz. C. IV, b. 306.

⁴¹⁸ Mesnevî, C. VI, b. 4133.

⁴¹⁹ Mesnevî, C. II, b. 3189.

⁴²⁰ Mesnevî, C. V, b. 1062.

⁴²¹ Mesnevî, C. IV, b. 3006-9.

⁴²² Mesnevî, C. VI, b. 1656. Bkz. C. I, b. 2378-80.

⁴²³ Mesnevî, C. VI, b. 1931-2. Ayrıca bkz. C. II, b. 2369.

ilimdir. Bu da kitabet ve sözle alınan ilme benzemez. Ayrıca ilim tâlibinin evvelâ kibir ve ucubdan nefsinı arındırması gerektiğini belirtir.⁴²⁴

Hülasa; Yesevî ve Mevlânâ'ya göre gerçek ilim Hak yolda kendini feda etmekle elde edilir. Hakiki âlimin en bâriz vasfı, öğrendikleriyle âmil olması ve dünya ziynetlerine meyyal olmamasıdır. Her ikisi de ilme'l-hakikînin Allah Teâlâ katından gelen ilim olduğunda müttefiktirler. Bu ilim de ancak bu ilimden nasibi olan ehil kimselere ve kâmil zatlara hâdim olanlara verilir. Yesevî ilmi, karanlıkta kalan bir kişinin elindeki asaya benzetirken Mevlânâ ise ilmi, âlemin canına benzetir. Her ikisi de ilim tahsil etme konusunda ehil olanlara sorulan doğru sorunun önemine dikkat çekerler. İki eserde de vahiy ve ilhâm ilmin ana kaynakları olarak karşımıza çıkar. Yesevî ilmi cana tesiri olan ve cana tesiri olmayan veya zâhir ve hâl ilmi şeklinde taksim ederken Mevlânâ ise, zan, ilim, hakka'l-yakîn veya ayne'l-yakîn şeklinde bir taksimat yapar.

3.1.11. Kanaat

“Verilene razı olmak” anlamına gelen kanaat kelimesi, dinî ıstılahta kişinin elinde bulunanla yetinmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın kendisine verdiği rızıklara razı olması⁴²⁵ gibi manalara gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de kanaat kavramı doğrudan bu şekliyle geçmemekle beraber kelimenin bu manasına delâlet eden bazı âyet-i kerîmeler bulunmaktadır. Konuyla ilgili hadîsler de mevcuttur. Tasavvufî ıstılahta ise; kanaat kavramı, ‘bir lokma, bir hırka’ ve ‘kıllat-i taâm’ gibi tabirlerle ifade edilir. Kanaat sahibine kanaatkâr denir ve kanaat sahibi kişinin rûhî bir olgunluğa eriştiği kabul edilir. Kanaatin mukabilinde ise aç gözlülük veya doyumsuzluk yer almaktadır. Her ikisi de manevi ve kalbî birer hastalık sayılmaktadır.⁴²⁶

Ahmed Yesevî mutasavvıf bir âlim olarak hikmetlerinde konuyu es geçmemiş ve birkaç yerde halka kanaati tavsiye ederek genel anlamda kanaatin iki farklı faydasından bahsetmiştir. Biri, kişinin dünyada elde edebileceği manevi ve ahlâkî yükseliş, diğeri âhirette hüsrana uğramaması ve Hak dîdârını görebilmesidir. Kanaatin insanda yer

⁴²⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 1060-5.

⁴²⁵ Karagöz (2009), s. 315.

⁴²⁶ Ömer Yılmaz (2017) *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ankara, Akçağ Yay., 2. Baskı, s. 106-107.

edinebilmesi için ise; melâmet yoluna girmek ve sâlihler hizmet etmek suretiyle nefse galip gelmek gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Pîr şunları söyler:

*Rızk, nasîb her ne verse, tok gözlü ol
Tok gözlü olup şevk şarâbını içtim ben işte.*⁴²⁷

*Rızk ve rûzî her ne verse kanaatkâr ol,
Kanaatkâr olup, dîdâr görün, dostlarım ey.*⁴²⁸

*Nefsten geçip kanaati huy edinen,
Her kim tepse, râzî olup boyun sunan,
İyilere hizmet eyleyip duâ alan;
Öyle âşığın mahşer günü üzüntüsü yok.*⁴²⁹

*Bir damlaya râzî olmadan o inci olmaz,
Râzî olup has cevherinden aldım işte.*⁴³⁰

Mevlânâ'ya gelince, o *Mesnevî*'sinin ilk beyitlerinden itibaren kanaatten bahseder ve yukarıdaki *Dîvân-ı Hikmet* beytiyle mana açısından örtüşmekte olan “*İhtirashlıların göz testisi dolmaz. Sedef, kanaatkâr olmadıkça inciyle dolmaz*”⁴³¹ beytini zikreder. Yani dünyaya meyyâl olanlar, aç gözleri doymadıkça dünya malına doymayacaklardır. Öyleyse eserde geçtiği gibi kanaat bir can hazinesidir.⁴³² Dolayısıyla bir kanaat yüz çeşit yemekten daha iyidir.⁴³³ Mevlânâ kanaatin yüzünü ihtirashla yırtma der.⁴³⁴ Kanaatkâr, dünya malına karşı ihtirashlı olmadığı için de dünya tuzaklarından kendini kurtarmış olur.⁴³⁵

Hem Yesevî hem de Mevlânâ'nın kanaat konusunda sedef örneğini vermeleri dikkat çekici bir husustur. İkisi de kanaatin, insanı hem dünyada hem âhirette rezil ve rüsva olmaktan kurtaran bir hazine oluşunda hemfikirdirler.

⁴²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/5, s. 59.

⁴²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 174/3, s. 363.

⁴²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/4, s. 297.

⁴³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/10, s. 87. Ayrıca bkz. 129/9, s. 273.

⁴³¹ *Mesnevî*, C. I, b. 21.

⁴³² *Mesnevî*, C. I, b. 2322.

⁴³³ *Mesnevî*, C. VI, b. 3782.

⁴³⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 610.

⁴³⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 1408.

3.1.12. Muhâsebe

İslam inancına göre herkes eninde sonunda hesaba çekilecektir. Yani dünyada yapıp ettiklerinden sorulacaktır. Bundan dolayıdır ki mutasavvıflar, insanın her nefesinde ve her hareketinde kendisini hesaba çekmesini tasavvuf yolunun gereklerinden biri olarak telakki etmişlerdir.⁴³⁶ İnsanın bu kendini hesaba çekip sorgulaması ameliyesine, tasavvufî ıstılahta *muhâsebetü'n-nefs* denmektedir.

Ahmed Yesevî de bu geleneğin temsilcisi olarak çoğu hikmetlerinin maktalarında olmak üzere kendini kınar, yapıp yapmadıklarından sorar, yoklar ve gurura kapılmaması noktasında kendi nefesine uyarılarda bulunur. Böylece bu muhâsebe amelini evvelâ kendi nefsinde tahakkuk ettirir. Buna misâl olarak şu beyti verebiliriz:

*Kul Hoca Ahmed yaşın ulaştı yirmi bire,
Ne eyleyeceksin, günâhların dağdan ağır.*⁴³⁷

Yesevî, hayatının büyük bir kısmını ibâdetle geçirmesine rağmen “amelsizim” demesiyle insanın yaptığı amellere fazla güvenmemesi ve Cenâb-ı Mevlâ’nın rahmetini ve affını ümit etmesi gerektiği dersini verir.

*Saçım-sakalım hep ağardı, gönlüm kara,
Mahşer günü rahmet etmesen, perişan hâlim,
Sana açıktır, amelsizim, çoktur günâhım,
Bütün melekler günâhlarımı bildi dostlar.*⁴³⁸

Pîr, yaptığı amelleri hep eksik ve yetersiz, kendisini de günahkâr ve isyankâr olarak görür. İşin hakikatinde öyle olmayabilir. Ancak bununla Yesevî, müminin işlemiş olduğu hasenât ve seyyiâta karşı nasıl bir tavır takınması gerektiği noktasında bir örnek olmaya çalışır ve hesap günü gelmeden önce insanın kendisini hesaba çekmesinin önemini vurgular.

Mevlânâ da aynı noktaya değinerek; Hak Teâlâ’nın rahmeti olmadan meleklerin dahi hesap defterinin kara olacağını söyler.⁴³⁹

⁴³⁶ Cemaleddin el-Kâsimî (1981), s. 449.

⁴³⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 3/11, s. 67. Ayrıca bkz. 2/26, s. 65.

⁴³⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 5/12, s. 71. Ayrıca bkz. 179/6, s. 371; 152/12, s. 323.

Mesnevî'de müminin namazdaki hâli hesap günündeki hâliyle kıyaslanır. Yani namaz muhâsebenin kuvvetli bir vesilesi olarak görülür. Buna göre mümin her namazında kendini kıyametteymiş gibi tasavvur ederek Hak Teâlâ'nın hesap günü kendisine sorması muhtemel şu sorulara cevap bulmaya çalışmalıdır: Sana verdiğim bu süre içerisinde bana ne getirdin? Ömrünü ne işe harcadın? Vermiş olduğum rızkı ve gücü nerede sarf ettin? Göz cevherini nerede eskittin? Beş duyunu nerede tükettin? Gözünü, aklını, kulağını ve Arş cevherlerini nerede harcadın, yeryüzünden ne satın aldın? Sana bu el ve ayağı ihsan eden benim. Bunların asla kendiliğinden olmayacağını hiç düşünmedin mi? Sana ihsan ettiğim bunca nimetlerin şükrünü hakkıyla yerine getirdin mi? Benim için ne yaptın? Sana sermaye verdim; bu sermaye ile ne yaptın? Elde ettiğin kârını gösterebilir misin?⁴⁴⁰ Daha hayattayken kendi nefsinin bu şekilde hesaba çeken kişinin, çetin kıyamet gününde hesabının hafifleyeceği ve Arasat meydanındaki vakfelerinin kısa olacağı ümit edilir. Aynı zamanda "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin"⁴⁴¹ hadîs-i şerîfiyle amel edilmiş olur.⁴⁴² Öyleyse akıllı kişiye düşen, kıyamet gününde vereceği hesabın bilincinde olarak yaşamaktır.⁴⁴³

Netice olarak; her iki bilge de eserlerinde, Hak Teâlâ'nın huzuruna varmadan evvel insanın kendi nefsinin hesaba çekmesinin ehemmiyetini vurgulamışlardır. Ayrıca Cenâb-ı Mevlâ'nın rahmet ve mağfireti olmasa, insanın yalnızca ameliyle kurtulamayacağını da ifade etmişlerdir.

3.1.13. Ölümü Hatırlamak

Dîvân-ı Hikmet'te ölüm birçok yönden ele alınır. Başta ölümün mahiyeti ve ölümü hatırlamak olmak; ölüme hazırlanmak, ölmekten önce ölmek ve ölenlerden ibret almak konuları üzerinde durulur. Ölüm haktır. Yüce Kur'an bu hakikati şu şekilde dile getirir: "*Her canlı ölümü tadacaktır.*"⁴⁴⁴ Yesevî de bu âyet-i kerîmeye istinaden eserinde bu ve buna benzer hikmetlere sıkça yer verir:

⁴³⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 1879.

⁴⁴⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 2139-65.

⁴⁴¹ **Tirmizî**, Kıyâmet, 25/2459.

⁴⁴² **Cebecioğlu** (2014), s. 341.

⁴⁴³ *Mesnevî*, C. III, b. 3740. Bkz. C. V, b. 4065.

⁴⁴⁴ Âli İmrân 3/185.

*Kul nice yaş yaşasa, ölmesi var,
Görür göze bir gün toprak dolması var,
Bu dünyâda sefer kılanın gelmesi var,
Âhirete sefer kılan gelmez imiş.*⁴⁴⁵

Ancak Yesevî'ye göre insan rûhu için ölüm söz konusu değildir: *Ölse, şaşkın nefsi ölür, rûhu ölmez.*⁴⁴⁶

Yesevî, hikmetlerinde insanın ölüm anında başına neler geleceğini detaylı bir şekilde gözler önüne serer. Önce Allah'ın fermanıyla ölüm meleği gelir, o anda insanın kalbini benzeri olmayan bir korku kaplar, çoluk-çocuk çaresiz kalır, canın alınmasıyla arkada beden kalır, iman için endişe edilir, daha sonra cansız beden yıkanır, cenazesi kılınır ve kabre koyulur son olarak da kabirdeki sual başlar.⁴⁴⁷ Yesevî kabri 'kıyametin penceresi' olarak tarif eder.⁴⁴⁸

“*Küllü men ‘aleyhâ fân*” yani “*Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacaktır*”⁴⁴⁹ meâlindeki Kur’ân âyetiyle başlayan bir hikmetinde Yesevî, kıyametteki hâllerden bahseder. O, bu âyeti “*Bir Allah’tan başka mahlûk ölür imiş*” şeklinde dile getirir. Hikmetin devamında ise İsrâfil (a.s.) sûra üfledikten sonra tüm mahlûkatın kabirden yeni kılıkta diriltileceği, sonra orada elli bin sene bekletileceği, sonra Arasat’a insanların anadan doğma bir vaziyette getirileceği ve o çetin vakitte insanoğlunun âdeta bir mecnun gibi olacağı anlatılır. İnsanlar evvelâ abdestlerinden, namazlarından, helal ve harama dikkat edip etmediklerinden hesaba çekileceklerdir. Daha sonra bütün insanlar toplu hâlde mahşere getirilecektir. Cehennem ateşini görünce dehşete kapılarak bir kurtuluş yolu arayacaklardır. Böyle çetin bir hâl içerisinde insanlar, önce Hz. Âdem’e (a.s.) giderek ondan kendileri için şefaâtçi olmasını talep edecekler. Ondaki aradıklarını bulamayınca bu sefer Hz. İbrâhim’e (a.s.) gidecekler. O da kendisinin şefaâtçi olamayacağını, Hz. Mûsa’ya (a.s.) gidebileceklerini söyleyecek. Hz. Mûsa (a.s.) ise dünya da iken “*Rabbim! Bana (kendini) göster*”⁴⁵⁰ diye talepte bulunduğundan bugün şefaate hakkı kalmadığını beyan edecek. Nihayet Hz. Muhammed Mustafa’ya (s.a.s.) gidecekler ve ondan şefaate talep

⁴⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 111/10, s. 251. Bkz. 106/6, s. 243.

⁴⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 183/4, s. 377.

⁴⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 47, s. 145.

⁴⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 105/5, s. 241.

⁴⁴⁹ Rahmân 55/26.

⁴⁵⁰ A‘râf 7/206.

edecekler. O da rabbine uzunca niyazda bulunacak, Allah'ın izniyle insanlara şefaati olacak ve Cenâb-ı Hak da onları cennetine alacaktır.⁴⁵¹

Ölümü hatırlamakla ilgili şöyle bir hadîs-i şerîf nakledilir: “Lezzetleri yok eden ölümü çokça hatırlayın.”⁴⁵² Ölümü hatırlamanın en etkili yolu ise mezarları ziyaret etmektir: “*Ahâlinin mezarına varıp bir bir temaşa eyle / Ölülerden ibret almak gerek bağrını kebâb eylesen.*”⁴⁵³

Ölüm anı geldiğinde hazır olmakla ilgili bazı hikmetler ise şunlardır: “*Ecel gelse mertler gibi belini bağla*”⁴⁵⁴, “*Cân vermek işi zor, kolay eyle ya Cebbâr / Senden başka yok gam gideren, ne eylerim Allah'ım?*”⁴⁵⁵ ve “*Kul Hoca Ahmed, öleceğini bile gör / Âhiretin hazırlığını kula gör.*”⁴⁵⁶

*Kervan eğer göçer olsa, azık alır,
Kar ve zarar olduğunu orada bilir,
Azıksız yola giren yolda kalır,
Yükünü yükleyip yola giren kalmaz imiş.*⁴⁵⁷

Bir hikmetinde Yesevî, insanın dünyaya gitmek için geldiğini, dünyada ancak bir misafir olduğunu ve asıl vatanının âhiret olduğunu söyler. Bu hakikat *Divân*'da bir temsil ile anlatılır: Bir grup insan bir kervanla beraber sefere çıkarlar. Kervanbaşı onlara yol azığı almaları için bir pazara inmelerini söyler. Akıllı olan yolcular, kervanbaşını dinlerler ve kendi yolculuklarının devamında ihtiyaç duyabilecekleri araç gereçleri alırlar, bineklerine yüklerler, pazardan çıkar ve memnun bir hâlde yollarına devam ederler. Câhil olanlar ise kervanbaşının emrine ters davranarak pazara girer ve orada dükkân kurarlar. Şeytan da onlara vesvese verir, daha yaşlarının genç olduğunu, önlerinde uzunca bir vakit olduğunu söyler. Vakti saati geldiğinde o câhil dükkândan dışlanır ve yola erzâksız çıkar.⁴⁵⁸ Bu temsildeki yolcuların uğradığı pazar yeri, âhiret yolculuğundaki insanın uğradığı dünyayı temsil etmektedir.

⁴⁵¹ *Divân-ı Hikmet*, 112, s. 252. Bkz. 190/1, s. 388.

⁴⁵² **Cemaleddin el-Kâsimî** (1981), s. 471.

⁴⁵³ *Divân-ı Hikmet*, 106/5, s. 243. Bkz. 182/4, s. 376.

⁴⁵⁴ *Divân-ı Hikmet*, 9/5, s. 79.

⁴⁵⁵ *Divân-ı Hikmet*, 28/3, s. 117.

⁴⁵⁶ *Divân-ı Hikmet*, 110/5, s. 249.

⁴⁵⁷ *Divân-ı Hikmet*, 111/3, s. 250. Bkz. 111/11, s. 251; 213/3, s. 425.

⁴⁵⁸ *Divân-ı Hikmet*, 192, s. 391.

Yesevî, *Dîvân*'ında insanları ölümden ibret almaları için teşvik eder: “*Akıllı isen kabristandan haber al / Ben de şunlar gibi olurum deyip ibret al*”⁴⁵⁹ ve “*Gidenleri görüp sen de ibret al / İbret alsan, yattığın yerin olur gül bahçesi.*”⁴⁶⁰

“*Seni koymaz ecel asla, ne kadar hükmün geçerli olsa / Hikmet ile âlemi eğer alt-üst eylesen*”⁴⁶¹ dedikten sonra Yesevî hem peygamberlerin hem de dünya hükümdarlarının ölümden kurtulamadığını anlatan hikmetlere yer verir: “*Dört yüz kırk dört peygamber, mürsel, nebi / Kalmadı bu cihânda geçti hepsi*”⁴⁶², “*Mûsâ, İmrân kalmadı, taht-ı Süleymân kalmadı / Bin yaşlı Lokmân kalmadı, dünyâyı bırakıp giderim*”⁴⁶³, “*Bu dünyâyı binâ koyan Kârûn hani / Dava eyleyen Firavun ile Hâmân hani / Vamık-Azra, Ferhat-Şirin, Mecnûn hani / Kahreylese, bir lahzada yerle bir eyler.*”⁴⁶⁴ Öyleyse,

*Yakındır işbu ölüm değildir ırak,
Er o olur âhirete binse Burak,
Nice-esirgesen, âkıbet o söner çıra,
O çıra gibi bir dem yanıp söneriz biz.*⁴⁶⁵

Ancak ölüm bu kadar yakın ve hakikat olmasına rağmen; “*Âhir zaman ümmetleri, dünyâ fânî, bilmezler / Gidenleri görerek ondan ibret almazlar.*”⁴⁶⁶ Üstelik tarihin her devrinde hiç ölmeyeceğini iddia edenler dahi var olagelmıştır; “*İman-İslam'ını alıp, ölmem deyip gülüşen / Ölmem deyip dünyâda Mevlâ'm ile vuruşan.*”⁴⁶⁷

“İnsan ecelinin yaklaştığını nasıl bilir?” sorusuna Yesevî, “*Ölüm elçisi geldi, hazırlığını niye yapmazsın? / Sakal-saçın ağarmış, hazırlığını niye yapmazsın?*”⁴⁶⁸ beytiyle başlayan bir hikmetiyle cevap verir. İnsanın canını alacak olan Azrâil'dir. Ancak Azrâil (a.s.) gelmezden evvel eceli yaklaşan kişinin hazırlık yapmasını ona haber vermek adına elçilerini gönderir. Bu elçiler ise; sakal ve saçların ağarması, fiziksel zafiyet, hayatın zehir olmaya başlaması ve büyüklerin dârü'l-bekâyâ sefer etmeleridir. Yani böylece insana ön hazırlık yapabilmesi için fırsat tanınmış olur. Eğer insan, bu elçileri ihmal eder dikkate

⁴⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/3, s. 94.

⁴⁶⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 91/8, s. 217.

⁴⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 106/2, s. 243.

⁴⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 104/4, s. 239.

⁴⁶³ *Dîvân-ı Hikmet*, 70/3, s. 181. Bkz. 252/25, s. 502.

⁴⁶⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/8, s. 234.

⁴⁶⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 213/6, s. 425.

⁴⁶⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/16, s. 102.

⁴⁶⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/18, s. 102.

⁴⁶⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 189, s. 387.

almazsa pişman olur. Zira Azrâil (a.s.) geldiğinde artık iş işten geçmiş olur. Çünkü Cenâb-ı Hak, “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz”⁴⁶⁹ buyurmuşlar. Sûrenin devamında bu ölüm elçilerine kulak vermeyenlerin hâli şöyle anlatılır: “Suçlular, Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, “Rabbimiz! Artık gördük ve işittik, bizi (dünyaya) geri döndür ki, sâlih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız” dedikleri vakit (onları) bir görsen!”⁴⁷⁰ Öyleyse bu âyet-i kerîmeleri okuyan ve ölümün elçilerini müşahade eden insana düşen, sâlih ameller işlemek suretiyle âhîret hazırlığını yapmaktır.

Yesevî hikmetlerinde ölümün yanında birde ‘ölmeden önceki ölüm’den bahseder: “Ölmeden önce ölünüz”e göre amel eyle / Bu hadîsi fikir eyleyip öldüm işte”⁴⁷¹, “Yer üstünde ölmeden önce diri öldüm”⁴⁷², “Âşıkların sünnetidir diri ölmek”⁴⁷³, “Gece Allah gündüz Allah deyip ölin.”⁴⁷⁴ Tasavvufta “ölmeden önce ölmek” Fenâ-fillah makamına tekabül eder. Ölen kişi nasıl Allah’a dönüyorsa bu makama gelen kişi de Allah’a dönmüş sayılır. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu konuda, “Yaşayan ölü görmek isteyen, Hz. Ebû Bekir’e baksın” demiştir. Gerçekten bütün varlığını Allah yolunda sarf etmekte tereddüt etmeyen Hz. Ebû Bekir (r.a.), ölmeden önce ölmenin sırrına ermiş bir sahabe idi.⁴⁷⁵

Yesevî’ye göre kalbinde iman nûru olan için ölüm kolaydır: “Elli yaşta ses geldi ölmek kolay / Şartı odur sende olsun imân nûru.”⁴⁷⁶

“Ey dostlar, ömrüm tanı atar oldu / Şimdi arayıp, ya Rab, seni bulur muyum?” diye başlayan hikmetinde Yesevî, insanlığa ölümün hakikatiyle ilgili önemli bir mesaj verir. Bu hikmet, özellikle günümüzde materyalizmin etkisinde kalan insanlık için büyük ehemmiyet arz etmektedir. Günümüzde her ferдин gündeminde dünya malını kazanmak, mevki-makam sahibi olmak ve çoluk çocuk yetiştirmek gibi sonu olmayan hedefler bulunur. Din, maneviyat ve hakikat gibi konular ise modern insanın gündeminde yok denecek kadar azdır. Yesevî, sanki buna işaret ederek şöyle der: “On yaşlarıma dek kendimi genç saydım, yirmilerde nam buldum, otuzumda dünya derdiyle uğraştım, kırka geldiğimde bu yolda

⁴⁶⁹ Secde 32/11.

⁴⁷⁰ Secde 32/12.

⁴⁷¹ Dîvân-ı Hikmet, 15/3, s. 94.

⁴⁷² Dîvân-ı Hikmet, 10/2, s. 81.

⁴⁷³ Dîvân-ı Hikmet, 10/11, s. 82.

⁴⁷⁴ Dîvân-ı Hikmet, 78/2, s. 191.

⁴⁷⁵ Cebecioğlu (2014), s. 162.

⁴⁷⁶ Dîvân-ı Hikmet, 10/6, s. 81.

devam ettim, günahlarım doldu taşı, hâlâ öleceğimi bir müddet bile düşünmüyordum, elli ve altmışlarıma geldiğimde ancak hayatın kıymetini bildim, dinin farizalarını eda etmeye başladım.”⁴⁷⁷ Bununla Pîr, dünyada insanı özünü ve Rabbini tanımaktan, dininin buyurduklarını yerine getirmekten ve âhiret işlerini düşünmekten alıkoyan sebeplerin her zaman çok fazla olduğunu söyler. Akıllı insan ise dünyaya ancak bir misafirin konakladığı bir hâna verdiği değer kadar değer verir. Asıl gayretini âhiretini kazanmak için sarf eder.

Mevlânâ, *Mesnevî*’sinde baharla birlikte sonbaharın, güneşin doğuşuyla birlikte batışı, dolunayın bir müddet görünmesiyle birlikte yok oluşu, anasının karnından doğan daha sonra büyüüp yetişkinlik çağına erişince insanlara efendilik eden bir zâtın daha sonra yaşlanıp erzel-i ömür dönemine girmesi gibi hâdiseler insana ölüm hakikatinin varlığını hatırlatır.⁴⁷⁸ Keza herkesin önünde ölümün ve can çekişmenin, arkasında ise dostlarından önce ölenlerin olduğunu, dolayısıyla bu durumdan ibret alınması gerektiğini söyler.⁴⁷⁹ Ölen kişiler de öldüğü için değil hayatta değerlendiremediği fırsatlar için üzülür der. Böylece kötü adam kötülüğünün daha az olmasını, iyi adamın ise daha önce ölüme kavuşmayı dilediğini söyler.⁴⁸⁰ Diğer bir yerde ölenin hasretinin ölümden dolayı değil azığının azlığından olduğunu ifade eder.⁴⁸¹ Öyleyse Mevlânâ canın ebedileşmesi ve ölüm günü azığın olması için çalış der.⁴⁸² İnsanın eceli geldiğinde ona kabrinde arkadaşlık edecek olanın da sadece onun amelleri olduğunu hatırlatır.⁴⁸³

Mevlânâ, insanın yaratılışı itibarıyla su, toprak ve ateş gibi mahiyetçe birbirine zıt maddelerden oluştuğuna dikkat çeker ve bu zıtlar barış içinde kaldıkça insanın hayatının devam edeceğini aksi durumda hayatının son bulacağını söyler.⁴⁸⁴

Mevlânâ’ya göre her hastalık ölümün bir parçasıdır. Parçaya mağlup düşen bütününe de mağlup düşer. Adama parça tatlı geliyorsa bütününe de tatlı gelir. Aynı zamanda dertler ölümün birer elçisi veya habercisidir.⁴⁸⁵ Dolayısıyla gönüllerini parlatanlar için

⁴⁷⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 184, s. 379.

⁴⁷⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 1595-9. Bkz. C. V, b. 757.

⁴⁷⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 1829.

⁴⁸⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 604-7. Bkz. C. VI, b. 1450-5.

⁴⁸¹ *Mesnevî*, C. V, b. 1766.

⁴⁸² *Mesnevî*, C. V, b. 2826.

⁴⁸³ *Mesnevî*, C. V, b. 1050.

⁴⁸⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 1292-4.

⁴⁸⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 2298-301. Ayrıca bkz. C. II, b. 1496; C. III, b. 3980-2; C. IV, b. 3104; C. V, b. 965-73; C. III, b. 222.

ölüm korkusu söz konusu değildir.⁴⁸⁶ Çünkü onlar riyâzetle bedenlerini öldürmüşler.⁴⁸⁷ Onlar için ölüm, ebedî hayata diriliş ve ayrılığın sonudur.⁴⁸⁸ Öyleyse ölüm arzusu o sadık kişilerin boynunda bir gerdanlık⁴⁸⁹ ve onlar için ölüm kuşun kafese terk edip uçuşması kadardır.⁴⁹⁰ Şehitlik ise onlar için diriliktir.⁴⁹¹ Mevlânâ, böyle kişilerin ölümünü ceninin ana karnından ayrılmasına benzetir. Böylece onlar da dar dünyadan daha parlak bir âleme intikal ederler.⁴⁹² Bu şekilde Mevlânâ, ölümün insana hoş gelmesini imanın olgunluğundan olduğunu söyler.⁴⁹³

Mevlânâ, “Uyku ölümün kardeşidir” sözünü “can atının eğersiz bırakılması” şeklinde açıklar.⁴⁹⁴ Yani uyku esnasında insan bedeninin görme, işitme, akletme ve hissetme gibi bazı duygularından soyutlanması nedeniyle bir yönden ölüme benzediğini söyler. Çünkü ölüm anında da benzer şekilde beden hareketsiz hâle gelir.⁴⁹⁵ Öyleyse bu kardeşten o kardeşi tanı der.⁴⁹⁶ Aynı şekilde uyku ve uykudan uyanmada ölüm ve mahşere iki şahit olduğunu söyler. Bunu diğer bir ifadeyle küçük haşır ve büyük haşır şeklinde de tarif eder.⁴⁹⁷

Mevlânâ, insanın cemâdât olarak tanımladığı âlemdeki eşyaların rûz-i mahşerde hareket eder ve konuşur olacağını hatırlatır.⁴⁹⁸ Aynı şekilde “*Halkın önünde dünyadaki bütün parçalar ölüdür, Hakk’ın huzurunda bilgili ve itaatkârdır*” der.⁴⁹⁹

Ölüm denilince akla ilk gelen ölüm çeşidi, beden veya ten ölümüdür.⁵⁰⁰ *Mesnevî*’ye göre de ölüm bedenın özelliğidir, rûhun değil.⁵⁰¹ Başka bir deyişle hayvanî can er geç ölür,

⁴⁸⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 3491-4. Bkz. C. I, b. 1604.

⁴⁸⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 3363-5.

⁴⁸⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 3925-37. Ayrıca bkz. C. III, b. 3428-45; 3526-31; 3829-39.

⁴⁸⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3967. Bkz. C. I, b. 1751; C. IV, b. 1680; C. V, b. 2671-6; C. VI, b. 1543; C. I, b. 861.

⁴⁹⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 3945-50.

⁴⁹¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1072.

⁴⁹² *Mesnevî*, C. I, b. 792-4. Bkz. C. V, b. 1713.

⁴⁹³ *Mesnevî*, C. III, b. 4606-8.

⁴⁹⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 401. Bkz. C. III, b. 1769-70; C. IV, b. 3688, 3725.

⁴⁹⁵ **Ahmet Avni Konuk** (2004-2009) *Mesnevî-i Şerîf Şerhi I-XIII*, İstanbul, Kitabevi Yay., C. XI, s. 196. C. I, s. 190.

⁴⁹⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 3061.

⁴⁹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1787-8.

⁴⁹⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 1009-15.

⁴⁹⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 860. Bkz. C. I, b. 839.

⁵⁰⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 1718.

⁵⁰¹ *Mesnevî*, C. I, b. 707-8.

ilâhi can ise devamlıdır.⁵⁰² Buna benzer insan hayattayken onun bedeni can taşıyan hamile kadına, ölüm anı da o kadının doğum anında çektiği sancıya benzetilir.⁵⁰³

Mevlânâ, ölümün diğer bir çeşidi olan kalb ölümüne de ayrıca değinir. Onun da dünya ve gaflet ehliyle oturup kalkmakla olduğunu söyler. Bundan kurtulmanın yolu ise dünya ehlinden uzak durmak ve tasavvuf ehliyle birlikte olmaktır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Ölülerle oturmaktan sakınınız!" şeklinde gelen hadîsini bu minvalde anlamak gerekir.⁵⁰⁴ Yani Hak'tan habersizce yaşamak ölümün ta kendisidir. Öyleyse ömür ve ölüm Hak'la oldukça güzeldir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde kulun amellerini kendinden bilmesi de öldürücü zehire benzetilir.⁵⁰⁶ Buna benzer Kevser'den nasibi olmamanın da kul için ölüm mesabesinde olduğu bildirilir.⁵⁰⁷ Mevlânâ, Hak velileri için "zamanın İsrafil'i" tabirini kullanır. Çünkü onlar da, tıpkı İsrafil'in (a.s.) sûrüyle ölüleri dirilttiği gibi Hak sedasıyla ölü kalblere dirilik ve zindelik bağışlarlar.⁵⁰⁸

Mesnevî'deki ölümün diğer bir türü de nefis ölümüdür. Örneğin kâfir nefsi öldürebilene güneş ve bulutların itaat edeceği söylenir.⁵⁰⁹ Nefsin kendi vefasızlığından dolayı ölümü hak ettiği bildirilir.⁵¹⁰ Nefis öldürülmediği sürece insanın hem Hak'la hem de halkla savaş hâlinde olacağı⁵¹¹ ve rûhunu da diriltemeyeceği⁵¹² söylenir. Nefsi öldürecek olanın da sadece bir şeyhin gölgesi olduğu ifade edilir.⁵¹³ Yine nefis kaynaklı şehvetin de ölümü söz konusudur. Böylece şehvet ateşinin Hak nûru ve takva (sakınma) ile öldürüldüğü söylenir.⁵¹⁴ Şehvetinin kölesi olan bir kişi dünyada zâhiren lezzetler içerisinde yaşasa da ölümün acısını tadacaktır.⁵¹⁵

"Ölmeden önce ölmek" bahsi, *Mesnevî*'de de ele alınmaktadır.⁵¹⁶ Buna göre ölmeden önce ölmek, azaptan güven ve emniyette olmaktır.⁵¹⁷ Bunun örneği olarak Hz.

⁵⁰² *Mesnevî*, C. IV, b. 453-5.

⁵⁰³ *Mesnevî*, C. I, b. 3513.

⁵⁰⁴ **Konuk**, C. I, s. 463.

⁵⁰⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 770-1.

⁵⁰⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 980.

⁵⁰⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1237.

⁵⁰⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1930-5. Bkz. C. V, b. 2350.

⁵⁰⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3003. Bkz. C. III, b. 2143-5; C. III, b. 2503-11.

⁵¹⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 1653.

⁵¹¹ *Mesnevî*, C. II, b. 773-82. Bkz. C. III, 374.

⁵¹² *Mesnevî*, C. II, b. 1428-38.

⁵¹³ *Mesnevî*, C. II, b. 2510-5. Ayrıca bkz. C. III, b. 1065.

⁵¹⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3700-5. Bkz. C. II, b. 3458.

⁵¹⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 3816.

⁵¹⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 3759. Bkz. C. IV, b. 1371.

İdrîs (a.s.) ve Hz. Ebû Bekir (r.a.) zikredilir. Aynı şekilde “ölmeden önce ölmek” insanın bitki, hayvan, insan ve melek tabiatlarından sıyrılarak mertebe açısından daha üstün bir varlığa sahip olması şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹⁸ Başka bir tabirle insanın gerek kendinin ve gerek diğer yaratıklarının sûretlerinin Hakk’ın isimlerinin gölgesinden ibaret olduğunu bilerek; “Ölmezden önce ölü” hadîsiyle amel ederek ihtîârî ölümle nefsini öldürerek kâmil olması şeklinde anlamak mümkündür.⁵¹⁹ Yine *Mesnevî*’de insan kendi duyularını, organlarını Allah Teâla’ya feda ederse Hak Teâlâ’nın onun gören gözü, işiten kulağı ve akli olacağı ifade edilir.⁵²⁰ Dolayısıyla Mevlânâ’ya göre ölmek ve yok olmak aşk ve sevginin aslının aslıdır.⁵²¹

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki; Ahmed Yesevî ve Mevlânâ, ölümün kaçınılmaz bir hakikat olduğu, ölümün insanın bedenine mahsus olduğu, dolayısıyla insan rûhunun ölmeyeceği, insanın kendinden önce ölenlerden ibret alması ve ölüm sonrasındaki yolculuk için azık hazırlaması gerektiği, hastalık ve yaşlılığın ölümün elçileri olduğu, kalbinde hakiki iman bulunduran insan için de ölüm anının hoş ve kolay olacağı, tasavvufî ıstılahtaki “ölmeden önce ölme”nin fazileti gibi konulara eserlerinde yer vermişlerdir. Mevlânâ’dan farklı olarak Yesevî, kabrin kıyamete ön hazırlık olduğu, kıyametin hâlleri, Hak Teâlâ dışındaki her şeyin yok olacağı, insanın bu dünyada misafir olduğu, dolayısıyla burada ilelebet kalmayacağı, asıl vatanının âhiret olduğu ve dünya hayatına aldanmama gibi konulara da değinmiştir. Mevlânâ da insanın esasen ölüm için değil, âhirete hazırlık hususunda dünyada iken elinden kaçırdığı fırsatlardan ötürü mahzun olduğundan, kabirde ise insana sadece amellerinin eşlik ettiğinden, uyku ve ölüm arasındaki münasebetten, dünya ehliyle birlikteliğin ve şehvetlere uymanın kalbi öldürdüğünden ve bunun aksine tasavvuf erbabı sâlih zatlarla olan birlikteliğin kalbi diriltilip nefsi tezkiye ettiğinden bahseder.

⁵¹⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 2270-2.

⁵¹⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 3898-904.

⁵¹⁹ **Konuk**, C. VII, s. 395-396.

⁵²⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3123-4.

⁵²¹ *Mesnevî*, C. V, b. 1254-5.

3.1.14. Özgürlük (Hürriyet)

İslâmî/tasavvufî düşüncede hakiki hürriyet, ancak insanın nefsin şehvânî arzularından kurtulması, kalbini masivâdan arındırması ve yalnızca Allah Teâlâ'ya kul olmasıyla tahakkuk eder. Çünkü bu sayede insan nefsânî arzu ve isteklerinin etkisinden, onların kişiyi hâkimiyeti altına almasından kurtulmakta, nefsinin prangalarını kırmaktadır. Bunun için Kuşeyrî (öl. 465/1072) özgürlüğün hakikatinin kulluğun kemalinde olduğunu belirtir. Şu hâlde Allah'a bağlılık ölçüsünde özgürlük kemal bulur, artar, mükemmelleşir. Bu açıdan özgürlük ubûdiyetin nihâî / zirve noktası kabul edilir. Allah'ın dışındaki her şeyi gönülden çıkarmak âzâd olmak, dünyanın taşı ile altını bir görmek özgürlüğün esasıdır.⁵²² *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de hürriyet kavramı bu cihetten ele alınmıştır.

Bu kısa girişten sonra *Dîvân-ı Hikmet*'teki özgürlükle ilgili söylenenlere yer verelim. Hikmetlerde hürriyet kavramı, *âzâdlık* tabiriyle ifade edilir ve genelde cehennem azabından kurtulmak manasında kullanılır. Örneğin:

*Ey yârânlar, Mustafâ'yı çok yâd edin,
Adı çıksa, salât söyleyip, feryâd edin,
Cehennemden özünüzü âzâd edin,
Mevlâ'm sever er kulunun ağlayışını.*⁵²³

*Keşke ben dâima senin yâdın ile olsaydım,
Bakışın yüz bin benim gibi kulunu âzâd eder.*⁵²⁴

*Sen âzâdlık beratını versen kolay,
Rahmet deryâ katre damlasa, hâlim hândân.
Feyz ve fütûh dola versen cânım kurbân,
Günâhımdan sana ağlayıp geldim işte.*⁵²⁵

Bunun yanı sıra yukarıda bahsi geçen nefsânî arzulardan kurtulmak anlamında da istimal edilir:

Îlâhî herkesi kulluğa has eyle,

⁵²² Saffet Köse (2017) *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Konya, Mehîr Vakfı Yay., s. 204.

⁵²³ *Dîvân-ı Hikmet*, 252/26, s. 502. Bkz. 46/3, s. 143.

⁵²⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 116/3, s. 258. Bkz. 85/4, s. 208.

⁵²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 152/6, s. 322. Bkz. 214/6, s. 427.

*Beni benden alıp bir kez özgür eyle.*⁵²⁶

Günümüz modern dünyasında hürriyet kavramından anlaşılan; insanın dünyevî, nefsanî arzu ve isteklerini dilediği gibi gerçekleştirebilmesidir. Tasavvuftaki özgürlük ise tam tersine nefsanî isteklere galip gelerek ve geçici dünya kulluğundan kurtularak sonsuzluk sahibi Allah’a kul olmaktır. Bu bağlamda Yesevî’ye göre sohbet ve zikir halkaları hayatî önem taşır:

*Sohbet verir bulurlar o dervîşler gelince,
Kime nazar etseler, dilinin kilidi açılır,
Halka içre Hak yâdını, söyleyip dilden koymazlar,
Özgür olup rûhları lâ-mekâna ulaşır.*⁵²⁷

Mesnevî’ye gelince, eserde ele alınan temel konulardan birisi insan rûhunun nefsanî arzu ve heveslerden tahallus edip hakiki hürriyete nasıl vâsıl olacağıdır. Eserde yer alan bu konuya delâlet eden beyitlerden birisi, Mevlânâ’nın kendi eliyle yazmış olduğu söylenen ilk on sekiz beyitten hemen sonra gelen; “*Ey oğul! Bağı çöz, özgür ol. Ne zamana kadar gümüşe, altına bağlı kalacaksın*”⁵²⁸ beytidir. Mevlânâ uykunun ölümün kardeşi olması itibarıyla her gece rûhların bedenlerden kurtularak özgür olduklarını söyler.⁵²⁹ Böylece özgür tabiatlı rûhın bir müddet beden veya suret âlemi elinde rehin bırakılması söz konusudur.⁵³⁰ Mevlânâ, rûhın bedende veya dünyada hapsolunmasını, kafesten kafese veyahut sandıktan sandığa geçerek kafesin veya sandığın ferahlığına aldanan kuşun hâline benzetir.⁵³¹ Diğer bir yerde renk renksizlikten doğduğu hâlde renksizlik renge esir düştü ifadesini kullanır.⁵³² Eserde beden veya dünya için kullanılan bazı tabirler şunlardır: Kuyu, dar yerleşme alanı, diken, zincir, zindan, hapisane ve Hz. Yûnus’un (a.s.) balığı. Başka bir beyitte de; rûhın hâlini suyun çamurda mahpus kalmasına benzetir. Çamurdaki suyun rahmet denizine ulaşabilmesi için de kendini beğenmeyi terk etmesi gerektiğini ifade eder. İşte ancak o zaman rahmet denizi onu kendine çeker.⁵³³ Mevlânâ’ya göre insanı bu beden kafesinden ve nefis bağlarından kurtaracak olan rahmet denizi, peygamberler ve

⁵²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 32/13, s. 122.

⁵²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 212/3, s. 424.

⁵²⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 19. Bkz. C. V, b. 2194; C. VI, b. 324.

⁵²⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 389. Bkz. C. III, b. 3540, 3551; C. I, b. 2089.

⁵³⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 4441. Bkz. C. I, b. 526.

⁵³¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 4505-17.

⁵³² *Mesnevî*, C. I, b. 2467-70.

⁵³³ *Mesnevî*, C. III, b. 2250-5.

abdâllardır. Nasıl cömert insanlar köleleri azat ediyorlarsa, onların da müminleri özgür yaptıklarını söyler.⁵³⁴ Zira Mevlânâ'ya göre; peygamberleri kendisine rehber edinmeyen aslan, tavşanın kölesi olur.⁵³⁵ Öyle birisinin kafesten kurtulmak istememesi de peygamberlerin tarihteki konumunu anlamamasından ve câhilliğindendir. Ten kafesinden kurtulmanın yegâne yolunun onların gösterdiği yol olduğunu bildirir.⁵³⁶ O yolda sebât ile seyredebilmek için ise; başta mevki, makam, mal ve yeme-içme olmak üzere bütün nefsânî istek ve arzular karşısında sabretmek gerekmektedir. Örneğin Mevlânâ'ya göre, haddinden fazla yemekten kurtulmanın yolu; gece namazı kılarak ve Allah Teâlâ'yı zikrederek gökyüzü sofrasından gıdalanmaktır.⁵³⁷ Aksi takdirde insanın haddinden fazla yediği bu lokmalar, insanın Hz. Lokman gibi hikmet ehlinden olmasına engel olur.⁵³⁸

Mevlânâ'ya göre, hakiki hürriyete vâsıl olmak isteyen kişi, dünya ehline karşı kafesten kurtulmak için ölü taklidi yapan papağan gibi olmalıdır. Yani bazı güzel haslet ve hünelerini ortaya koymaktan kaçınmalıdır. Aksi takdirde düşmanlarının hasedine maruz kalır. Bu hasletini bilen bazı dostları da vaktini alarak onu meşgul edebilir.⁵³⁹ Kişinin, insanlar tarafından itibar görerek şöhrete sahip olması da onu dünya kafesine bağlayacak sağlam bağlardan birisidir. Bunun için insan, toplum önünde bazen kendini zayıf göstermelidir.⁵⁴⁰

Mevlânâ, Hak erlerinin suretten kurtulmanın yolunu yani özgürlüğü aradıklarını söyler.⁵⁴¹ Aynı şekilde onların dünyayı arzulamaktan ve dünyaya meyletmekten özgür olduğunu bildirir.⁵⁴² Bazen de Hak velilerinin bu özelliğine dikkat çekmek için onlardan bahsederken 'özgür insan' ifadesini kullanır.⁵⁴³ Ona göre nefsânî arzularının boyunduruğundan kurtulan insan, dünya da köle dahi olsa hakikatte özgürdür.⁵⁴⁴ Zira Hak nezdinde, şehvet kölesi olan hür insan, esir edilmiş köleden daha kötüdür. Çünkü normal köle efendisinin bir sözüyle hür olabilir, şehvet kölesi ise Hakk'ın yardımı olmadan

⁵³⁴ *Mesnevî*, C. VI, b. 4536-40. Bkz. C. III, b. 3971; C. I, b. 1003; C. IV, b. 537-42, 1642, 2354.

⁵³⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 1456.

⁵³⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1539-47.

⁵³⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1727-30. Ayrıca bkz. C. II, b. 3122; C. IV, b. 1764; C. III, b. 1284; C. V, b. 298.

⁵³⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 1960-1.

⁵³⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 1825-40. Bkz. C. VI, b. 4226-7.

⁵⁴⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1546-7.

⁵⁴¹ *Mesnevî*, C. I, b. 3965.

⁵⁴² *Mesnevî*, C. II, b. 578.

⁵⁴³ *Mesnevî*, C. IV, b. 2106. Bkz. C. V, b. 2237, 2891; C. VI, b. 3920.

⁵⁴⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1456. Bkz. C. V, b. 3354.

kurtulamaz.⁵⁴⁵ Aynı şekilde canı mahpus olduğu hâlde kendini dünya mülkünün sahibi addeden işin aslında mülkün esiridir. Dünya mülkünün gerçek sahibi ise kendini hırs ve tamah fitnesinden kurtarandır.⁵⁴⁶ Mevlânâ dünyayı bir puthane olarak görür. Bununla beraber insan, özünde tıpkı Hz. İbrâhim (a.s.) gibi dünya putlarını kıracak, yerle bir edecek bir fitrattadır.⁵⁴⁷ Dolayısıyla insan tabiatı itibarıyla hür olarak yaratılmıştır. Mevlânâ, insan canının dünya zindanında mahpus olduğunu ancak zindanın anahtarının da kendi elinde olduğunu söyler.⁵⁴⁸

Sonuç olarak; *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de hürriyet kavramı, rûhun hayvanî ve nefsanî arzulardan kurtulması manasında kullanılmıştır. Binaenaleyh; nefsanî arzuları dizginlemek amacıyla yapılan bütün amellerin nihâî hedefinin bu anlamdaki özgürlüğe ulaşmak olduğu anlaşılır. Bu manadaki özgürlük, iki esere göre de Allah'ın inayetiyle peygamberlerin rehberliğiyle ve Hak zikriyle elde edilir. Ayrıca *Mesnevî*'de halkın gözünde âciz görünmenin de halkın hasedinden kurtardığı ifade edilir. Bu bağlamda gerçek özgür olanlar peygamberler ve velilerdir. *Dîvân-ı Hikmet*'te özgürlük daha çok âhiretteki azap ve sıkıntılardan kurtulma anlamında kullanıldığı hâlde, *Mesnevî*'de rûhun bedenden kurtulması anlamında kullanılarak, konu mecaz yoluyla bütün yönlerinden ele alınmıştır. Yesevî, bu hususa “*Beni benden kurtar*” demekle işaret etmiştir.

3.1.15. Pîr Hizmeti

Hem Yesevî ve hem de Mevlânâ'ya göre insanın nefsini terbiye etmesinin bir yolu da; pîrlerle (şeyh ve velilerle) birlikte olmak ve onlara hizmet etmektir. Bu ehemmiyetine binaen olsa gerek tasavvufî eserlerde konuya geniş yer verilmiştir.

Yesevîlik anlayışının merkezinde ‘pîre hizmet’ vardır. Buna göre insanın ilim öğrenmek ve bazı güzel hasletleri kazanmak adına bir bilge ve kâmile hizmet etmesi gerekir. Buna en güzel örnek “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hizmetçisi” lakabına nail olan Hz. Enes bin Mâlik’dir (r.a.). Hz. Enes (r.a.) Resûlullah’a (s.a.s.) uzun yıllar hizmet etmesiyle sayılı sahabelerde bulunan meziyetlere sahip olmuş, ilim elde etmiş, olgunlaşmış ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) rızasını elde ederek onun duasını almıştır. Yesevî, bunun için

⁵⁴⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 3815-7. Ayrıca bkz. C. IV, b. 2680.

⁵⁴⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 645-51.

⁵⁴⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 813.

⁵⁴⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 2033.

olmalıdır ki hikmetlerinde bir olgun şahsın yanında bulunmanın önemini defalarca dile getirir.

Yesevî, hikmetlerinde her fırsatta bu hususa değinir ve seyr ü sülûkte ilerlemek isteyenine mutlaka bir mürşid-i kâmile bağlanarak onun hizmetini tam anlamıyla yapması gerektiğini söyler. Çünkü varılacak menzil uzak, yol ise tehlikelidir. “*Pîr eteğini sıkı tutup hizmet eyle / Hizmet eyleyenin asla yolda kaldığı yok*”⁵⁴⁹, “*Ey dostlar bu yolların ukbâsı çok / Geçse olmaz pîr hizmetini kılmadıkça*”⁵⁵⁰, “*Akıllı isen, erenlere hizmet eyle*”⁵⁵¹, “*Başın ile erenlere hizmet kıl / Nazar bulursan halka kurup sohbet kıl*”⁵⁵² beyitleri buna örnektir.

Kendisi de bir pîrin hizmetinde bulunduğunu ve bu hizmeti sayesinde yüksek mertebelere ulaştığını ifade eder:

*Pîr-i kâmil hizmetinde gidip yürüdüm,
Hizmet kılıp göz yummadan hazır durdum,
Yardım etti, şeytânı kovalayıp sürdüm,
Ondan sonra kanat çırpıp uçtum ben işte.*⁵⁵³

Pîr hizmeti yerine Yesevî bazen ‘kula kul olmak’ tabirini kullanır: “*Kulu görsem, kulu olup hizmet eylesem / Toprak gibi yol üstünde yolu olsam.*”⁵⁵⁴

“*Pîr hizmeti, Hak hizmeti edeb kılın / Seher vaktinde nazar kılar, agâh olun*”⁵⁵⁵ demekle de Yesevî pîr hizmetinin edep istediğine işaret eder. Bu bağlamda şu kıta anlamlıdır:

*Sen saklasan âdâbı, erenlerin önünde,
Bil, onlar karşısında sayısız manâ bilinir,
Dervîşlere ihlâs eyle, ver onlara elini,
Her kim girse bu yola, tahkîk damgası vurulur.*⁵⁵⁶

⁵⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/8, s. 298. Bkz. 137/11, s. 293.

⁵⁵⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 128/1, s. 276. Bkz. 81/5, s. 200; 248/9, s. 493.

⁵⁵¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/22, s. 64. Bkz. 59/5, s. 163.

⁵⁵² *Dîvân-ı Hikmet*, 13/16, s. 93. Bkz. 170/13, s. 355; 170/15, s. 355.

⁵⁵³ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/13, s. 60. Bkz. 4/8, s. 69; 4/11, s. 69; 5/1, s. 70; 63/16, s. 170.

⁵⁵⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 13/6, s. 89. Bkz. 63/7, s. 169; 95/5, s. 221.

⁵⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 173, s. 362.

⁵⁵⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 212/5, s. 424.

Yesevî bu konuda daha da ileri giderek “*Pîr rızâsı Hak rızâsı olur dostlar*”⁵⁵⁷ der. Bu anlayış insanın yaratılış itibarıyla Allah’ın yerdeki halifesi olması düşüncesinden kaynaklanmalıdır. Bu hususta bir kudsî hadîs nakledilir: “Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse ben de ona harp ilan ederim. Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gideni, ona farz kıldığım şeyleri eda etmesidir. Kulum bana nafîle ibâdetlerle yaklaştırmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum.”⁵⁵⁸

Pîre yapılması gereken ihlâs ve bağlılığı Yesevî şu satırlarıyla ifade eder:

*Arslan Babam dediler; tâliblerde yok ihlâs;
Pîrin hâzır olduğunda ne gerek Hızır İlyâs?
Pîre adım attığında anmayın gavslar gavsı;
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.*⁵⁵⁹

Hızır ve İlyâs kimisine göre peygamber, kimisine göre de Allah dostlarından, evliyadandırlar. Yani herkesin onlarla görüşmeyi arzuladığı sâlih zatlardır. Aynı şekilde ‘gavslar gavsı’ diye tabir edilen makam, tasavvufî hiyerarşide en yüksek makamlardan birisidir. Bu makamdaki birisiyle görüşmek ve onun teveccühüne mazhar olmak da çok istenilen bir durumdur. Ancak Yesevî’ye göre yanında pîri hazır olan bu zâtlara dahi iltifat etmemelidir. Bu ise mürîdin manevî olgunlaşması açısından büyük önem arz eder.

*Kabûl desen, Pîr eteğini sağlam tut,
Tövbe kılıp dünyâ malını geriye bırak,
Vurup nefsi şeyhin için özünü sat,
Şöyle pîre mürîd özünü satmadı mı?*⁵⁶⁰

Şeyhe teslimiyette mürîd, kendisini gassâla teslim eden meyyit gibi olmalıdır: “*Mürîd ölü, pîr gassâl, okuyup yürür hasbî hâl / Göreyim diyerek o cemâl, cevân kılır*

⁵⁵⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 109/3, s. 247.

⁵⁵⁸ **Buhârî**, Rikâk, 38.

⁵⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/2, s. 100.

⁵⁶⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 183/2, s. 377. Ayrıca bkz. 227/10, s. 455.

*dâima.*⁵⁶¹ Bunun yanı sıra mürîd şeyhine deve yavrusunun annesine olan teveccühüne benzer sevgiye sahip olmalıdır:

*Mürîd olsak mürşidimizi izlemek hoş,
Akşam ve seher hizmetinde bulunmak hoş,
Yetîm kalan deve yavrusu gibi haykırmak hoş,
Ey yârânlar, hoşça kalın, ta görenece.*⁵⁶²

Yesevî, hikmetlerinde bir pîr edinmenin bazı faydalarından da bahseder. Örneğin adam pîre gitmekle günah işlemek ve Allah'ın emirlerine karşı çıkmak gibi kötü huylardan kurtulur.⁵⁶³ Bunun tam tersine pîrsiz yürümek adamı cehâlete sürükler: “*Bilge idim, pîrsiz yürüyüp, nâdân oldum.*”⁵⁶⁴ Buna benzer “*Pîrsiz yürüyüp dert ve sıkıntı peydâ eyledim*”⁵⁶⁵ der. Velhasıl pîrsizin pîri şeytandır: “*Lanetli şeytân “pîrim” deyip eteğine yapışan / Şeytâna “pîrim” deyip sabah akşam görüşen.*”⁵⁶⁶

Yesevî pîrlik veya şeyhlik davasını sürdürenlere Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatından ibret almayı tavsiye eder:

*Gece-gündüz taât kıldı seyyid, ebrâr,
Yemeden-içmeden gençliğinde güzel huylu.
Ümmet için kaygı ile oldu uykusuz,
Rasûlullah tabiatını bilmez misin?*

*Tan atana kadar iki ayak tamam şişti,
Ata-ana, İbrâhîm'den dâhi geçti.
Dileyip ümmet kaygı ile aklı şaştı,
Ey şeyh, görüp ibret almaz mısın?*⁵⁶⁷

Yesevî'ye göre “*Cânı câna bağlasa odur îşân.*” Canı cana bağlamaktan canı Cânân'a yani Allah'a bağlamak veya aslından uzak kalan canı kendi künhüne döndürmek veya cânlar yani ihvan arasında kardeşlik bağına kurmak anlaşılabilir. Îşân ise şeyh ya da

⁵⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 175/4, s. 365.

⁵⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 216/8, s. 431.

⁵⁶³ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/20, s. 102.

⁵⁶⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 226/5, s. 452.

⁵⁶⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 4/7, s. 69.

⁵⁶⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/17, s. 102.

⁵⁶⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 195/4-5, s. 396.

pîr anlamındadır. Böyle birisi “Vursa, çekiştirse o azîzden kaçsa olmaz.”⁵⁶⁸ Bu hususta İmam Şafîî’nin şu beyti akla gelir: “Hocadan gelecek eziyetin acısına sabret / Zira ilimdeki başarısızlık onu (hocadan gelebilecek eziyetleri) sevmemektendir.”⁵⁶⁹

Yesevî’ye göre; Pîr olmak isteyen bir kişinin ulaşması gereken en alt makam, mevcudatta Allah’ı görme⁵⁷⁰ anlamına gelen *cem‘u’l-cem‘* makamıdır. Bu kişi ayrıca; daima uyanık olarak pîr hizmetini senelerce sürdürmelidir. Aksi takdirde insan kendisi şaşırır ve kendine bağlananları da saptırır.⁵⁷¹ Yani şeyh arif-i billah olmalıdır: “*Şeyh o olur Hudâ’sını bilen kişi.*”⁵⁷² Buna benzer dünyayı sevmemek, yüzü dolunay gibi olmak, elini tutanı ve halkasına dâhil olanı kötü huylardan arındırmak ve bir nazarla kemale erdirmek gerçek şeyhin hasletlerindendir.⁵⁷³ Diğer bir yerde gönlü vâsi, canı Mesîh ve özü âşık⁵⁷⁴ şeklinde gelir. Bunların yanı sıra her an emr-i marûf kılmak, mürüvvetti, tatlı sözlü, güzel huylu olmak ve gece-gündüz riyâzet çekmek⁵⁷⁵ de vardır. “*İlimsiz âdem şeyhlik kılsa, revâç bulmaz / Nazik yoldur, ilimsiz asla bilse olmaz*”⁵⁷⁶ demekle de Yesevî şeyhlik için ilmi de şart koşar. Yani bir şeyh hem bâtınî hem de zâhirî ilme ve temizliğe sahip olmalıdır: “*Pîr odur ki, zâhir, bâtın sefâ kılsın.*”⁵⁷⁷ Bu şartlara münasip gelen şeyh bulunduğunda ise “*Öyle pîrin hizmetinde yürüyün, dostlar*”⁵⁷⁸ der. Şeyhin vasıfları bununla bitmiyor:

*Fakîr olup melâmeti taşa kılan,
Dünyâ bırakır âhireti değerli kılan,
Kalb eyvânın, halvet kılıp sığınak kılan,
Öyle erin hizmetinde olmaz mısın?*⁵⁷⁹

Ama bazen bu güzel hasletler olmadan da kul Allah’ın keremiyle şeyh olabilir:

Hangi kulun sırrı olsa Hakk’a ayân,

⁵⁶⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/11, s. 267. Bkz. 173/2, s. 360.

⁵⁶⁹ **İmam Şafîî**, *El-Cevherü’n-Nefs fî Şi’ri’l-İmâmi Muhammed bin İdrîs*, Kahire, Maktabetü İbn-i Sînâ, s. 33.

⁵⁷⁰ **Cebecioğlu** (2014), s. 98.

⁵⁷¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 147/4, s. 312. Bkz. 194/8, s. 395.

⁵⁷² *Dîvân-ı Hikmet*, 238/5, s. 473.

⁵⁷³ *Dîvân-ı Hikmet*, 147/10-11, s. 313.

⁵⁷⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/9, s. 338.

⁵⁷⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/13, s. 353.

⁵⁷⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/5, s. 352.

⁵⁷⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 201/8, s. 405.

⁵⁷⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/13, s. 353.

⁵⁷⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 193/5, s. 393.

*Vasıtasız kılır onu şeyh-i zamân,
Sohbetinden behre alır halk-ı cihân,
Bilin onu, ölmeden önce ölen kişi.*⁵⁸⁰

Bunun tersine “Bazı şeyhler mürîdini götüremez / Sözlerini halka söyler, kendi yapmaz / Kibirlenme, ben-benlik asla bırakmaz işte Öyle şeyhin yüzünü görmeyin, dostlar”⁵⁸¹ der.

Hikmetlere göre yukarıda zikri geçen vasıflara uygun düşen pîri bulan kimse “Himmet kemerini can beline sağlam sarmayınca / Mâsivânın muhabbetini özden salmayınca / Gözyaşını niyaz eyleyip yakarışını söylemeden / Sırlar yolunu merdlerden bilse olmaz.”⁵⁸²

Bununla beraber Yesevî, şeyhe tâbi olacak mürîdin yapması gerekenleri de zikreder. Örneğin gece uykusuna kıyarak riyâzeti sıkı tutabilecek kabiliyette olmalıdır.⁵⁸³ Aksi takdirde istenilen netice elde edilemez. Buna benzer “Mürîd gerek Bâyezîd gibi safâ olsun / Safâ olup, kırk yıl sürekli hizmet kılsın.”⁵⁸⁴

Mevlânâ ise pîrlerin olağanüstü varlığa sahip olduğunu söyler. Böylece onların canının âlem yokken var olduğunu ve her şeyin hakikatini o şey yaratılmadan önce bildiklerini ifade eder.⁵⁸⁵ Buna benzer onların dünya ve gönül sırlarını bildiklerini söyler.⁵⁸⁶ Aynı şekilde halkın ancak aynada görebildiğini onlar kerpiçten görürler der. Pîrler yüz binlerce ümitsizin sığınağı olduklarını söyler.⁵⁸⁷ İnsana can rızkını kazandıranın ve nefsin ona itaat etmesinde yardımcı olanın da pîr olduğunu dile getirir.⁵⁸⁸ Ayrıca pîrleri yaza, halkı sonbahara, pîrleri aya halkı geceye ve pîrleri yaya halkı oka benzetir. Pîrlerin birer gökyüzü merdiveni olduğunun altını çizer. Devamında Mevlânâ bir pîri seçerek onu yolun kendisi bil der. Keza Hak yolculuğunun pîrsiz tehlikeli olduğunu söyler. Yol üzerindeki tehlikelerin en zorunun nefis olduğunu ve onun sonsuz isteklerini pîrin gölgesinin kırabileceğini bildirir. Bu hususta pîrsiz yola düşerek şeytanın tuzaklarına yem

⁵⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 238/3, s. 473.

⁵⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/21, s. 356. Bkz. 124/4, s. 268.

⁵⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 122/2, s. 265.

⁵⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/6, s. 352.

⁵⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/20, s. 356.

⁵⁸⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 164-90.

⁵⁸⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 3202-3. Bkz. C. III, b. 3332; C. V, b. 2843; C. VI, b. 2134, 4285.

⁵⁸⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 3275-6.

⁵⁸⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 2543-4. Bkz. C. IV, b. 539.

olanlardan ibret alınması gerektiğini ekler.⁵⁸⁹ Keza kılavuzsuz (pîrsiz) iki günlük yolun yüz yıllık olacağını dile getirir.⁵⁹⁰ Bunun aksine birisi nadiren bu yolları tek başına aştığında da pîrlerin himmetiyle yapmış olduğunu ifade eder.⁵⁹¹ Böylece mürîd kendi manevi hastalıklarından kurtulduğunda bunu kendi çabasından değil pîrinin himmetinden bilmesi gerektiğinin altını çizer.⁵⁹² Önder ve rehber pîri imtihan etmeye kalkışan mürîdin ise eşek olduğunu söyler.⁵⁹³

Mesnevî'de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Ali'ye verdiği "*Ey Ali! Hakk'ın aslanısın, cesur bir pehlivansın / Fakat yine de aslanlığa itimat etme, ümit ağacının gölgesine gir*" şeklindeki tavsiyesi nakledilir. Bu rivâyetteki 'ümit ağacının' Allah'ın has kulları ve pîrleri olduğu söylenir. Onların gölgesine sığınmak da bütün amellerden daha iyi denir. Allah'ın eli onların ellerinin üstünde olduğu hatta onların elinin Allah Teâlâ'nın kabzası olduğu ifade edilir. Ancak onların elini tutan kimse için teslimiyetin önemli olduğu anlatılır.⁵⁹⁴ Yani pîr her ne emrettiyse canı gönülden kabul etmek esastır. Bu hususa daha çok açıklık getirmek adına Mevlânâ vücuduna kükreyen aslan dövmesi yaptırmak isteyen ancak iğne acısına dayanamayıp fikrinden vazgeçen bir Kazvinli'nin hikâyesini anlatır.⁵⁹⁵ Bununla Mevlânâ, mürîdin, pîrinin seyr ü sülûk yolunda tavsiye ettiği bütün terbiye yöntemlerine sabretmesi gerektiğini bildirmiş olmalıdır. Yani mürîd pîrinden gelen kahrı ve lütfu aynı görmelidir.⁵⁹⁶ Bu anlamda Mevlânâ, velilerden işitilen bazı sert sözlerin de hoşça karşılanması gerektiğini bildirir, çünkü onların sözünün dinin dayanağı ve sadakat, yakîn ve ubûdiyetin kaynağı olduğunu söyler.⁵⁹⁷ Demek ki irşâdın gaye-i muradının tam anlamıyla hâsıl olabilmesi için pîr-i kâmil hazır bulunmalı ve mürîd istekli olmalıdır.⁵⁹⁸

Aynı şekilde Mevlânâ'ya göre pîrlere, zamanının peygamberleri mesabesindedir. Buna göre kendini pîrlere teslim edenlerin Hudeybiye'de biat eden sahabelerle birlikte bulunmuş gibi⁵⁹⁹ veya Hz. Nûh'un (a.s.) gemisine binerek kurtulmuş gibi olduğunu

⁵⁸⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 2933-57. Ayrıca bkz. C. I, b. 3224; C. II, 2152-5; C. III, b. 276-8; C. IV, b. 542, 605-9; C. VI, b. 4071, 4119-23.

⁵⁹⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 588.

⁵⁹¹ *Mesnevî*, C. I, b. 2973-4. Ayrıca bkz. C. V, b. 1053-4.

⁵⁹² *Mesnevî*, C. I, b. 3225-6. Bkz. C. V, b. 1278, 1302.

⁵⁹³ *Mesnevî*, C. IV, b. 373.

⁵⁹⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2958-79. Bkz. C. I, b. 1670; C. IV, b. 1428, 3347-8; C. VI, b. 3782, 4121.

⁵⁹⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 2980-3911.

⁵⁹⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 545.

⁵⁹⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 2055-9.

⁵⁹⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1445-6.

⁵⁹⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 740-4. Bkz. C. IV, b. 541.

söyler.⁶⁰⁰ Buna benzer insan Hakk'ın zâtından uzak olduğu için O'nun zâtının özelliklerini peygamberler ve onlara verilen mucizeler vasıtasıyla öğrendiğini belirtir. Aynı şeyin temiz pîrlerin kerametlerinden de öğrenilebildiğini ifade eder.⁶⁰¹ Mevlânâ, bu durumu ifade etmek için; aynadan kendi yansımasını gören ancak ayna arkasındaki asıl mütekelimden haberi olmayan papağanın örneğini verir.⁶⁰² Evliyanın huzurundan uzak olmanın ise, aslında Hakk'ın huzurundan uzaklaşmak anlamına geldiğini söyler.⁶⁰³

Mevlânâ, kalbi Hakk'ın sır evi misâli olan pîrlere hizmet etmek, Hakk'a itaat ve şükür etmektir der.⁶⁰⁴ Diğer bir yerde bir aydın kişinin kölesi olmanın padişahların başı olmaktan daha iyi olduğunu söyler.⁶⁰⁵ Bunun gibi zamanın kutbunu memnun etmeye çalış tavsiyesini verir.⁶⁰⁶ Pîre hizmet edilirken edeplere uyulması gerektiğini söyler. Aksi takdirde onun himmetinden istifade edilemez ve ondaki emanet mürîdine sirayet etmez der. Devamında pîrlerden gönül elçileri şeklinde bahsederek onların padişahlar gibi gurur ve büyüklüklerinin olduğunu dolayısıyla halktan hizmetkârlık istediğini söyler. Ancak onların her hizmetten dolayı minnet duyacak dilenciler olmadıklarının da altını çizer.⁶⁰⁷

Yesevî ve Mevlânâ, seyr ü sülûk yolunun çetin ve çetrefilli olduğu ve insanın orada yol kat edebilmesi için bir rehber veya pîre ihtiyaç duyduğu konusunda hemfikirdirler. Ayrıca Yesevî'ye göre pîrsizin pîri şeytandır ve pîrsiz olmak adamı câhil eder. Mevlânâ'ya göre ise; evliyadan uzak olmak Hak'tan uzak olmak anlamına gelir. Yesevî, pîrlik veya şeyhlik iddia edenlerin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şerîf hayatını örnek alması gerektiğini söylerken, Mevlânâ gönüllerdeki olup biteni bilen pîrin zamanının peygamberi olduğunu ifade eder. Yesevî pîrin mürîdi kötü huylardan arındırdığını, Mevlânâ ise pîrin mürîde can rızkını verdiğini ve onun nefsini terbiye ettiğini söyler. İlâveten Yesevî, pîrlik için en az *cem'u'l-cem'* makamına ulaşılması, ilim, marifet ve terk-i dünyanın şart olduğunu zikreder. Pîre hizmet konusuna gelince ikisi de pîre yapılan hizmetin aynı zamanda Hakk'a hizmet olduğunu söylerler. Pîre hizmet etmedeki dikkat edilmesi gereken önemli bir hususun da edep olduğunu, edebe riayet edilmediğinde ise pîrden mana öğrenilemediğine

⁶⁰⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 537-40. Ayrıca bkz. C. VI, b. 2225.

⁶⁰¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 1299-1300.

⁶⁰² *Mesnevî*, C. V, b. 1430-44. Ayrıca bkz. C. V, b. 2243.

⁶⁰³ *Mesnevî*, C. II, b. 2203.

⁶⁰⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 2236. Bkz. C. VI, b. 3196.

⁶⁰⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 640.

⁶⁰⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 2340. Bkz. C. I, b. 976, 2521.

⁶⁰⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 3601-16.

dikkat çekerler. Bunun yanı sıra her iki bilgeye göre de mürîd, ihlâs, teslimiyet ve pîrden her ne gelirse sabırla karşılama gibi meziyetlere sahip olmalıdır.

3.1.16. Riyâzet

Sözlükte ‘yabanî bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek’ anlamına gelen riyâzet kelimesi, tasavvufî ıstılahta; nefsi terbiye etmek için onu bazı doğal ve şerîata aykırı düşmeyen arzularından imtina etmek anlamında kullanılır.⁶⁰⁸

Tasavvufî bir eser olması itibarıyla *Dîvân-ı Hikmet*’te riyâzete de yer verilmiştir. Örneğin hikmetlerine “*Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup / İkinci defter’in sözlerini açtım işte*”⁶⁰⁹ sözleriyle başlayan Ahmed Yesevî, *Hikmet*’in belli bir nefis terbiyesi neticesinde hayat bulduğuna dikkat çeker. “*Elli birde kırları gezip, otlar yedim / Dağlara çıkıp, taât kılıp gözümü oydu*”⁶¹⁰ demesi de bu kanaati desteklemektedir.

Pîr riyâzetin de hayatın baharı olan gençlik döneminde yapılması gerektiğini söyler:

*Kul olsan, tövbe eyle hâlâ fırsat,
Yiğitlikte riyâzet kıl, an ganîmet.
Yaşlanıp-yıkılıp eylemezsin Hakk’a taât,
Günâhımdan sana ağlayıp geldim işte.*⁶¹¹

Yesevî’nin “*Riyâzetsiz hiç âlemi göstermez O*”⁶¹² demesi de ilginçtir. Yani bir tekâmül söz konusudur. İnsan, nefsini terbiye etmek hususunda gayret etmediği müddetçe nefis daima nefis-i emmâre mertebesinde kalmaya devam eder, terakki edemez. Buradan anlaşılan; her kul, gücü nispetinde riyâzet yoluna girmelidir.

Riyâzetin bir formu olarak Yesevî, gece ve seher vakti yapılan ibâdeti gösterir ve “*Geceleri kalkıp ibâdet eyle Allah sevsin / Ondan sonra seçkin ulular nazar eylesin*”⁶¹³, “*Seherlerde dört dövünüp dinmeden çalış*”⁶¹⁴ şeklinde hikmetlere yer verir. Bu hususta

⁶⁰⁸ Süleyman Uludağ (2008) ‘Riyâzet’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 35, s. 143-144.

⁶⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/1, s. 59.

⁶¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 7/2, s. 74.

⁶¹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 152/8, s. 323.

⁶¹² *Dîvân-ı Hikmet*, 50/8, s. 152.

⁶¹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 95/23, s. 223. Bkz. 8/17, s. 78; 157/2, s. 330; 180/10, s. 373; 181/7, s. 375.

⁶¹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 9/9, s. 80.

Allah Teâlâ: “Şüphesiz gece ibâdetinin etkisi daha fazla, (bu ibâdetteki) sözler (Kur’ân ve dua okuyuşlar) ise daha düzgün ve açıktır”⁶¹⁵ ve muttaki kulların vasıflarının anlatıldığı bir sibakta; “Seherlerde bağışlama dilerlerdi”⁶¹⁶ demekle bu iki vaktin nefis terbiyesindeki önemini arz eder.

Mevlânâ da Hakk’ın isim ve sıfatlarını bilmekle yetinmeyip zatını tanımak isteyenlere riyâzetle kendini kendinden temizleyerek passız ayna gibi olmayı tavsiye eder.⁶¹⁷ Ayrıca riyâzetin, her ne kadar beden için eziyet olsa da; rûh için diriliş vasıtası olduğunun altını çizer.⁶¹⁸ Çünkü riyâzet, ona göre altının kaynayıp kötü maddelerden ayrışmasına benzer.⁶¹⁹ Mevlânâ uyku ve yemekten tasarruf ederek kıyamet gününe hazırlanmayı önerir. Nasıl ki cenin dünyaya çıkabilmek için hareket eder, ona benzer kulun da az uyuyarak ve seherlerde af dileyerek kıyamete hazırlanması gerektiğini söyler.⁶²⁰ Zira bedeni uykusuz ve yemeksiz bırakmak suretiyle yapılan riyâzetin, nefse savaşa gitmekten daha ağır geldiğini bildirir.⁶²¹

Böylece hem *Dîvân-ı Hikmet*’te olsun hem *Mesnevî*’de olsun riyâzetin insanın olgunlaşma sürecinin olmazsa olmazlarından kabul edildiği ve riyâzet için en uygun yaştan gençlik, en uygun saatin ise gece ve seher olduğu belirtilir. Aynı şekilde rûhun beden esaretinden kurtularak yükselebilmesi için de riyâzet tavsiye edilir. Riyâzetin formu olarak da az uyku yani gece ibâdeti ve az yemek yani oruç önerilir.

3.1.17. Rıza

Rıza kavramı *Dîvân-ı Hikmet*’te az da olsa yer almıştır. Örneğin şu beyitlerde olduğu gibi:

*Hak emrine bütün âlemlerin halkı oldu râzı,
O gerçek kullar dâima râzıdır, dostlarım.
Kul Hoca Ahmed cân kuşun havalanmaktadır uçmağa*

⁶¹⁵ Müzemmil 73/6.

⁶¹⁶ Zâriyât 51/18.

⁶¹⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 3457-9.

⁶¹⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 3364. Bkz. C. III, b. 3348, 3395.

⁶¹⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 232-3.

⁶²⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3177.

⁶²¹ *Mesnevî*, C. V, b. 3785-3812.

*Neylesin miskîn Hakk'ın hükmüdür, dostlarım.*⁶²²

Beyitlerin konusu, kadere rıza göstermektir. İlk mısra Kur'ân'ın şu âyetini hatırlatmaktadır: “Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez kendileri de gölgeleri de sabah akşam Allah'a boyun eğer (secde eder).”⁶²³ İkinci mısrada ifade edilmek istenen ise; “Hakk'ın ezeli tercihinin kendisinin kendisi için yaptığı tercihten daha iyi olduğunu kavrayarak kızmayı ve şikâyeti bırakmak”⁶²⁴ anlamına gelen tasavvufî ıstılahtaki rıza olduğu söylenebilir. Bu hususta Kur'ân-ı Kerîm şöyle buyurur: “Ey emîn ve tatmin olmuş nefis (rûh)! Sen O'ndan, O da senden razı olduğu hâlde Rabbine dön.”⁶²⁵ Bu âyet-i kerîme bildiriyor ki; nefis-i mutmain mertebesine vâsıl olmuş erenler, Cenâb-ı Mevlâ'nın kendileri için çizdiği kadere ve tayin ettiği rızka rıza göstermişlerdir. Aynı şekilde ölüm anı geldiğinde kadere teslim olmak da onların ahlâkındandır.

Ayrıca “Râzı olan kazaya, yakarışını söyleyen Hudâ'ya / Gökten gelen belâya, sabırlı olan Muhammed”⁶²⁶ denilmesiyle kadere rıza göstermenin Hz. Peygamber (s.a.s.) sünnetinden olduğuna da işaret edilir.

Âşıklar da başına gelen herhangi bir belâ ve musibeti Hak'tan gelen birer nimet ve imtihan bilerek ona sabrederler:

*Âşıkları ağlayıp inleyerek yola girdi,
Her ne cefâ dokunsa, onu Hak'tan bildi,
Râzı olup yer altına hâzır oldu,
Ağlayarak seherlerde kalkar dostlar.*⁶²⁷

Mevlânâ ise *Mesnevî*'sinde rıza konusunu ele alırken; “Küfre rıza küfürdür” ve “Her takdire, Müslüman'ın rıza göstermesi gerekir” manalarındaki hadîs-i şerîfleri nakleder.⁶²⁸

Yine *Mesnevî*'de rıza makamında bulunmaları nedeniyle ağızları duaya kapalı olan velilerden bahsedilir. Öyle ki o zatlar; Allah Teâlâ'nın kaderine boyun eğmekten telezzüz ettikleri içindir ki ondan kurtulmayı istemeyi ve onu geri döndürmeyi küfür bilirler. Daha

⁶²² *Dîvân-ı Hikmet*, 73/6-7, s. 184.

⁶²³ Ra'd 13/15.

⁶²⁴ **Uludağ** (1991), s. 397.

⁶²⁵ Fecr 89/27-28.

⁶²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 208/4, s. 416.

⁶²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 82/2, s. 202. Ayrıca bkz. 84/2, s. 206; 120/3, s. 263.

⁶²⁸ *Mesnevî*, C. 1362-3.

sonra ise *Mesnevî*'de bu rıza makamının hakikati anlatılmaya başlıyor. Mevlânâ, bir dervişin dilinden önce dünyanın Hakk'ın emrine bağlı olduğunu anlatır. Böylece Hakk'ın takdir ve hükmü olmadan ağaçtan hiçbir yaprağın düşemediğini, hiçbir lokmanın boğazdan geçemediğini ve yer ve gökte bir zerrenin bile hareket edemediğini söyler. Bunları anlattıktan sonra bu hakikati kabullenen kulun hâlini açıklar:

*“Zorlamasız, ücret ve sevâp için olmadan, bilakis onun tabiatı için böyle güzel olur.
Kendi hayatını, kendisi için istemez; lezzet alınan hayat zevkinin peşinde bulunmaz.
Ezelî buyrukların gidiş yolunda hayat ve ölüm, o kişiye göre birdir.
Allah için yaşar, hazine için değil. Allah için ölür, korku ve hastalıktan ölmez.
İmanı, Hakk'ı dilemek içindir; cennet, ağaçlar ve ırmak için değildir.
Küfrü terk etmesi de Hak içindir; ateşe girme korkusundan değildir.
Bu, onun huyunun aslından dolayı böyledir; riyâzetiyle/çabasıyla değil, araştırmasıyla değil.*

*O, Hakk'ın rızasını görünce güler; kazâ/takdîr, onun için şeker helvası gibidir.
Dünya, huyu ve tabiatı bu şekilde olan kulun emir ve buyruğu üzere hareket etmez mi?*

Öyleyse o, “Ey Allah'im! Bu kazâyı değiştir” diye niçin yakarır ve dua eder?”⁶²⁹

Mevlânâ *Mesnevî*'sinde Hz. Nûh'un (a.s.) oğluna olan şefkatinden ötürü Allah Teâlâ'dan onu kurtarmasını niyaz ettiğinde Allah Teâlâ'nın Nûh'a oğlunun onun ailesinden olmadığı ancak Hz. Nûh (a.s.) isterse onu kurtarabileceği şeklinde cevap verdiğini, bunun karşısında Hz. Nûh'un *“Hayır, hayır; senin için gerekliyse beni de batırmana razıyım. Her zaman beni batır, ben [razıyım]; senin hükmün candır; can gibi taşıyım”* şeklinde cevap verdiğini söyler.⁶³⁰ Bununla Mevlânâ, Hakk'ın hükmüne tam anlamıyla rıza gösterilerek kabul edilmesi gerektiğini anlatmış olmalıdır.

Benzer şekilde Mevlânâ, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Firavun'un onu ölümle tehdit etmesine karşı şu şekilde cevap verdiğini dile getirir:

“Hakk'ın emriyle ortaklığım yoktur. Emri, kanımı dökse korku yoktur.

⁶²⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 1879-1918. Bkz. C. IV, b. 106-12.

⁶³⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 1354-7.

Ey arkadaş! Ben râzıyım, ben şükrederim. Bu taraf rüsvâdır, Hakk'ın huzuru şerefli.”⁶³¹

Yani Hak ne emrettiyse o olur, ben O'nun emrine karışmam ve rızayla karşılarım demeyi murâd etmiştir.

Diğer bir yerde Mevlânâ, Hz. Eyyûb'un (a.s.) Hak'tan gelen belâ ve musibeti yüzünü ekşitmeden süt ve bal gibi rızayla karşıladığını zikreder. Kula hangi gam veya musibet gelirse gelsin hoşnutsuzluk gösterip yüzünü ekşitmemelidir der. Çünkü bunlar zahiren ne kadar acı verici görünse de işin hakikatinde onda Hakk'ın bir imtihanı, dolayısıyla rızası gizlenmiş olabilir.⁶³² Nitekim Hz. Yakûb'un (a.s.) ilâhi takdire razı olmakla gözünü Hz. Yûsuf'un (a.s.) kokusuyla aydınlattığını hatırlatır.⁶³³ Bu bağlamda Mevlânâ, ilâhi kaderle gelen bir sıkıntı veya musibetin, kulu daha büyük bir beladan kurtarmış olabileceğini belirtir.⁶³⁴ Diğer bir yerde Hakk'ın hükmü karşısında ölü gibi olmak gerektiğini söyler.⁶³⁵

Son olarak Mevlânâ, insan nefsinin inkârcı ve nankör tabiatına işaret ederek onun kendine verilen hiçbir nimete ve bulunduğu hiçbir hâl ve vaziyete razı olmayacağını altını çizer. Örneğin kış geldiğinde yazı ister, yaz geldiğinde kış ister der.⁶³⁶

Netice olarak; Ahmed Yesevî, hikmetlerinde rıza ile ilgili kısa bir bilgi vermekle yetinirken Mevlânâ eserinde konuyu daha geniş çaplı olarak ele alır. Ancak her ikisi de ilâhi hükme ve kadere razı olmanın peygamberlerin, erenlerin ve âşıkların yolu olduğunu ifade ederler.

3.1.18. Sabır

Sabır gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerek hadîs-i şerîflerde çokça teşvik edilen bir meziyettir. Klasik tasavvuf kaynaklarında da sabrın ayrı konu başlığı altında ele alındığı görülür. *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de de konuya özellikle değinilmiştir.

⁶³¹ *Mesnevî*, C. III, b. 1076-8.

⁶³² *Mesnevî*, C. V, b. 3689-707.

⁶³³ *Mesnevî*, C. II, b. 913.

⁶³⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 3259-60. Bkz. C. IV, b. 106-7.

⁶³⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 912.

⁶³⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 371-3.

Ahmed Yesevî, sabrın peygamberler, erenler, âşıklar ve dervişlerin işi olduğunu dile getirir ve onu hakikate ulaşmanın güçlü bir vesilesi olarak görür. Genel manada sabrın, başa gelen bela ve musibetler ile diğer insanlar tarafından maruz kalınan cefa ve eziyetlere karşı olduğunu ifade eder.

Mesela “*Belâ gelse tahammül eyle, Hak’tan olur Hoca Ahmed*”⁶³⁷ demekle önce belâ ve musibetlerin Hak’tan geldiğine dikkat çeker. Durum böyle olunca Hak dostları “*sıkıntılarını nimet gibi kaldırdılar.*”⁶³⁸ Mümin, bela ve sıkıntılara sabrederse Allah Teâlâ katında derecesini arttırır. Başkaları tarafından yerilir, sövülür veyahut dövülürse bu onun için günahlarından arınma olur ve o bu şekilde olgunluk elde etmiş olur.

“Peki, bunun tarihte örnekleri var mı?” diye sorulduğunda Yesevî “var der” ve Hz. Eyyûb’u (a.s.) örnek gösterir: “*Eyyûb gibi belâsına sabreder olayım.*”⁶³⁹ İslami geleneğe göre insandaki her bir güzel hasletin bir numunesi vardır. Sabrın da örneği Hz. Eyyûb’dur (a.s.). Yesevî de bu geleneği devam ettirerek onu sabrın zirvesi olarak takdim eder. Sonra “*Her kim çekiştirdi, belki tepti, sabreden oldum*”⁶⁴⁰ demekle de kendi hayatından örnek gösterir.

Yesevî, sabır olmadan Hak ve hakikate ulaşmanın ve âşık olmanın imkânsız olduğunu şu sözleriyle belirtir:

*Sabırsızın ulaşması değildir kolay,
Nasıl acı meyve yutmayınca hamlarından,
Olmadıkça bu yol üzere dertli, şaşkın,
Kuru odun yanmadıkça alevlenmez o.*⁶⁴¹

*Cefâ çekmeden âşık olmaz, dinle gâfil,
Cefâ çekip sabreder ol, olma câhil.*⁶⁴²

*Yüz bin belâ başa düşse, inleme,
Ondan sonra aşk sıvını bilir dostlar.*⁶⁴³

⁶³⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 29/7, s. 118.

⁶³⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 58/5, s. 162.

⁶³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 33/5, s. 123. Ayrıca bkz. 56/2, s. 160; 63/9, s. 170; 178/6, s. 369; 243/7, s. 484.

⁶⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 5/4, s. 70.

⁶⁴¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 131/6, s. 281.

⁶⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 127/7, s. 275.

Sonra Pîr, sabrın insan üzerindeki etkilerini ifade ettikten sonra erenler, âşıklar ve dervişlerin de buna göre amel ettiklerine dikkat çeker:

*Âşıkları gece ağlayıp seherde kalkar,
Sır şarabını içen âşık sırrı örter,
Her kim sökse, belki tepse, elini öper,
Öyle erenler feyiz-fetih alır imiş.*⁶⁴⁴

*Sabreder olup umut tutar vaadine,
Cefâsından gerçek âşıklar dönmez olur.*⁶⁴⁵

*Gerçek dervişler taş üstünde taât kıldı,
Katı yeri döşek eyleyip, âdet kıldı,
Yüz bin belâ başa düşse, takat kıldı,
Takat kılmadan Hak vaslına yettiği yok.*⁶⁴⁶

Mevlânâ, insan yüzünün renginin gönlün hâlinden haber verdiğini söyler. Böylece sarı yüz sabrın alameti der.⁶⁴⁷ Benzer şekilde “*Kimde düzgün elbise görürsen bil ki o, onu sabır ve kazançla aradı / Kimi çıplak ve azıksız görürsen o, onun sabırsızlığına tanıktır*” der.⁶⁴⁸

Mesnevî’de sabır konusu ele alınırken; insanın yemeğe yani şehvet-i batna karşı olan sabrının ehemmiyeti üzerinde özellikle durulur.⁶⁴⁹ Böylece o, insanın canının, aslı itibarıyla Îsâ nefesli olduğunu söyler. Kişi helva (dünya) karşısında sabrederse sözleri şeker olur der. Dolayısıyla sabrın çocukların (ham kişilerin) değil akıllı (olgun) kişilerin işi olduğunu ve sabredenin semâya yükseldiğini, helva yiyenin ise daha aşağılara gittiğini belirtir.⁶⁵⁰ Bu şekilde Mevlânâ, sabretmenin şartını insanda şehvetin bulunmasına bağlar. Aksi takdirde sabretmenin bir anlamı kalmaz der.⁶⁵¹ Buna benzer açlığa sabreden için küflenmiş ekmeğin helva gibi olacağını söyler. Açlığın da Hakk’ın has kullarına verildiğini

⁶⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 82/1, s. 202.

⁶⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 108/7, s. 245.

⁶⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 127/6, s. 274.

⁶⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/13, s. 338.

⁶⁴⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1272-3.

⁶⁴⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 1411-2.

⁶⁴⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3879.

⁶⁵⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1599-1603. Bkz. C. I, b. 4003; C. III, b. 213-4; C. V, b. 295; C. VI, 3975-7.

⁶⁵¹ *Mesnevî*, C. V, b. 583-4.

açıklar.⁶⁵² Ayrıca Mevlânâ, bu değersiz ve kıymetsiz dünyanın ziynetleri karşısında sabır gösteremeyip Allah Teâlâ’dan, sâlihlerin yolundan ayrı kalmaya nasıl sabredebildiklerine şaşırdığını ifade eder.⁶⁵³

Bununla birlikte *Mesnevî*’de câhillerden gelen eza ve cefaya da sabretmek gerektiğinden bahsedilir. Böylelikle Mevlânâ edep, edepsiz sabretmektir der.⁶⁵⁴ Örneğin Hz. Nûh (a.s.) kavminin inkârına karşı sabrederek rûhunu berraklaştırmıştır. Aynı şekilde Hz. İbrâhim (a.s.) de Nemrud’un ateşine sabretmekle gönül aynasını parlatmıştır. Bunun gibi her olgun kişinin ehil olmayanların eziyetine karşı sabretmekle gönül berraklığını kazanacağını söyler.⁶⁵⁵ Yine kötü ahlâk sahibi eşe sabretmek de olgun ve kâmil insanların şe’nidir.⁶⁵⁶ Buna Hz. Lût’un (a.s.) örneği verilebilir. Hz. Yûsuf’u (a.s.) kardeşlerinin kıskanması gibi, kıskananların hasedine karşı sabretmek de bu baptandır.⁶⁵⁷ Peygamberlerin tabiatları itibarıyla kötülüğe sabrettiğini ancak onlardan sabırsızlık görüldüyse bunun Hak emrinden olduğunu bildirir Mevlânâ.⁶⁵⁸ Hz. Eyyûb’e (a.s.) sabrın Hak Teâlâ tarafından aşılandığına dikkat çeker.⁶⁵⁹

Fakirliğe sabretmek de *Mesnevî*’nin sabır konusundaki ana temalarındandır.⁶⁶⁰

Allah’ın emirlerini ifa etmek hususunda sabretmek de sabrın mühim bir türüdür. Böylece Mevlânâ insanın canını Hz. Yûsuf’a (a.s.), âlemi kuyuya ve onu kurtaracak ipi de Allah’ın emirleri karşısında sebat göstermeye benzetir.⁶⁶¹

Şeyhten ve hocadan gelen eza ve cefaya sabretmek de sabrın nevilerinden biridir.⁶⁶² Üstada karşı sabırsız davranan kimsenin kendi bulunduğu hâlden daha aşağılara gidebileceği düşünülür.⁶⁶³

Diğer bir yerde Mevlânâ tesbihlerle asla ulaşamayacak derecelere sabırla ulaşmanın mümkün olduğunu ve sabrın ötesinde cennet olduğu için sabrın bir nevi Sırât

⁶⁵² *Mesnevî*, C. V, b. 2834-40. Bkz. C. V, b. 2846.

⁶⁵³ *Mesnevî*, C. IV, b. 3211-2.

⁶⁵⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 770.

⁶⁵⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 2040-3. Ayrıca bkz. C. I, b. 2546; C. III, b. 2700; C. VI, b. 1407-10.

⁶⁵⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 2138.

⁶⁵⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 1403.

⁶⁵⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 775-9. Bkz. C. IV, b. 2091-3.

⁶⁵⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 2903-4.

⁶⁶⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 2374.

⁶⁶¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1271.

⁶⁶² *Mesnevî*, C. I, b. 2969. Bkz. C. I, b. 3001.

⁶⁶³ *Mesnevî*, C. IV, b. 3350-1.

köprüsüne benzediğini söyler.⁶⁶⁴ Aynı şekilde sıkıntı anında sabredilmesi gerektiğini anlatır. Zira sabır, inşirâh-ı sadrın miftahıdır.⁶⁶⁵ Gönül ferahlılığının da imandan geldiğini söyler. Bundan ötürü Mevlânâ'ya göre; sabrı olmayan kişinin imanının kalmayacağını ifade eder. Bu görüşünü destekler mahiyette “Allah, tabiatında sabır bulunmayana iman vermedi” hadîsini dile getirir.⁶⁶⁶ Zorluk anlarında sabretmenin aynı zamanda abıhayat kaynağı ve manevi sarhoşluk kadehi olduğunu söyler.⁶⁶⁷ Sabrın amaca en hızlı ulaştıran kılavuz olduğunu ve Hak Teâlâ'nın sabır gibi bir kimya yaratmadığını ifade eder.⁶⁶⁸

Bu şekilde hem *Hikmet*'e hem de *Mesnevî*'ye göre sabır, insanın olgunlaşma ve “pişme” sürecinde olmazsa olmazlardandır. Hak'tan gelen belalara ve halktan gelen cefalara sabredemeyen hakikat yolunda ilerleyemez ve vuslata da eremez. Böylece iki eserde de sabrın peygamberlerin ve olgun kişilerin işi olduğuna dikkat çekilir. Nitekim sabrın sembolü olarak Hz. Eyyûb (a.s.) takdim edilir. *Mesnevî*'de ayrıca Allah'ın emirlerine karşı, şehvet-i batna karşı, şeyh terbiyesine karşı ve fakirliğe karşı sabırlı olunması tavsiye edilir ve konu tafsilatlı bir şekilde ele alınır. Sabrı olmayanın imanının da olmadığına dikkat çekilir.

3.1.19. Tevâzu

Kibrin zıddı olarak karşımıza çıkan tevâzu, hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadîs-i şerîflerde güzel bir ahlâk olarak övülmüştür. Dolayısıyla bu kaynaklardan beslenen birer eser olarak gerek *Dîvân-ı Hikmet*'te gerek *Mesnevî*'de konuya yer verilmiştir. Örneğin Ahmed Yesevî hikmetlerinin birinde, kendi nefsinin zemmederek bir nevi tevâzunun ameli cihetini izhar eder:

*Kul Hoca Ahmed kötülerin kötüsü sen,
Herkes buğday el tutmaya samanı sen,
Yoldan sapan günahkârların câhili sen,
Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim.*⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 3131-3.

⁶⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 2907. Bkz. C. I, b. 95-6; C. II, b. 69-70, 595, 3132; C. III, b. 212, 1840; C. IV, b. 14; C. VI, b. 595, 1407, 3893, 4911.

⁶⁶⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 595-8.

⁶⁶⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 2250.

⁶⁶⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 1845-8. Ayrıca bkz. C. V, b. 2570.

⁶⁶⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 60/16, s. 166. Ayrıca bkz. 65/6, s. 174.

İnsanın ilim, ihsan ve takvâ gibi iyi hasletleri artınca kibre kapılabilir. Bunu önlemenin yolunu Yesevî bize bu geçen hikmetiyle gösterir. Yani insan ne kadar fazilet sahibi olursa olsun kendini dünyadakilerin en kötüsü görmeli, herkesi kendinden üstün koymalı ve kendisini günahkârlardan saymalıdır. Başka bir deyişle insan, dağlar kadar ibâdet yapsa, uzun seherler uykusuz zikir çekse, daima oruç tutsa, hayır yapmada deniz gibi olsa bile kendini en kötü, en âsi birisi olarak kabul etmelidir. Aksi takdirde gurura kapılır, yaptığı amellerine aldanır ve kibirlenir böylece helak olur. Bu tür tevâzu bazen zillet denildiği gibi, hori ya da meskenet de denir. Bir hadîs-i kudsi'de Allah Teâlâ “Büyüklik benim hırkamdır. Onu Ben'den başkasının giymesini kabul etmem” buyurmuştur. Sûfiler bu ve benzeri hadîslere bakarak büyüklenmede (kibirde) bir tanrılık iddiası ve gizli şirk gördükleri için, alçakgönüllülük ifade eden tevâzu ve zilleti, yaşam tarzı hâline getirmişlerdir. Ancak tasavvuf, insan izzetini küçük düşürücü zilleti kabul etmez. Zira hadîs-i şerîfte şöyle buyrulmaktadır: “Zillete düşmeden mütevazı olanlara müjde olsun.”⁶⁷⁰

Ayrıca Yesevî, mütevazı insanı toprağa benzetir:

*Hakk'ı bulan toprak olup yolda yatar,
Toprak misâli âlem ona basıp geçer,
Ben-benlikler başını basıp, tepip gider,
Baş kaldırıp ona sühân kıldığı yok.*⁶⁷¹

Bu ve benzeri beyitleriyle Yesevî, insanın topraktan yaratıldığına işaret etmiş olmalıdır. Dolayısıyla ona toprak gibi mütevazı olmanın yakıştığının altını çizer. Toprak nasıl onu basılıp geçildiğinde kibirlenmezse insan da öyle olmalıdır demek istemiş olmalıdır.

Mevlânâ'ya göre, halkın övgüsü insan nefesine tatlı, yergisi ise acı gelir. Dolayısıyla halkın teveccüh ve övgüleri nefsi firavunlaştırır yani ilâhlaştırır. Onun için Mevlânâ, mümkün mertebe büyüklenmeden tevâzu ile alçak gönüllü olmayı, sultan değil kul olmayı ve övgü yağdıran kimselerin sözüne iltifat etmemeyi tavsiye eder.⁶⁷² Diğer bir yerde

⁶⁷⁰ Cebecioğlu (2014), s. 548.

⁶⁷¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/20, s. 339. Ayrıca bkz. 10/8, s. 82; 63/17, s. 171.

⁶⁷² *Mesnevî*, C. I, b. 1849-77.

kibirleşmeyle tevâzu yüzünü yırtma der.⁶⁷³ Ayrıca tevâzunun ahmakların önünde değil padişahların önünde yerinde olacağını söyler.⁶⁷⁴

Netice olarak; hem Yesevî'nin hem de Mevlânâ'nın, eserlerinde halkın övgü ve iltifatına aldanarak kibir ve gurura kapılmayı mühlikâttan saymışlar ve toprak gibi tevâzu sahibi olunması gerektiğini söylemişlerdir.

3.1.20. Tövbe

Arapça'da tevbe (tevb, metâb) 'geri dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak' anlamındadır.⁶⁷⁵ İslamî ıstılahta ise; kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup onları terk etmesi, Allah'a yönelmesi ve O'ndan (c.c.) bağışlanmasını dilemesi şeklinde tanımlanır.⁶⁷⁶ Ehemmiyet ve kıymetine binaen; gerek Ahmed Yesevî gerek Mevlânâ, eserlerinde tövbe konusuna bhusus değinmişlerdir.

Hikmetlere gelince Yesevî, birçok yerde hem kendine hem de halka tövbede acele etmeyi tavsiye eder. Sonra tövbe edenlerle tövbesizlerin hâinden bahseder. Son olarak da tövbenin kabul olma şartlarından samimiyete değinir ki gelecek beyitler bununla alakalıdır:

*Kul Hoca Ahmed, bu dünyâda tövbe eyle,
Tövbe eyleyip yol başına varıp de.*⁶⁷⁷

*Bir gün senin ömrünün yaprağı sararınca,
Ecel gelmeden tövbe eyle ey câhil,
Meğer sana rahmet eyleye Rabbim Yezdân,
O sebepten Hak'tan korkup kabre girdim.*⁶⁷⁸

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de hakiki müminlerin vasıflarından birisi olarak tövbeyi zikretmektedir: “Onlar, bir kötülük yaptıkları zaman ya da nefislerine zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlarlar. Ve hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Yaptıkları

⁶⁷³ Mesnevî, C. V, b. 610.

⁶⁷⁴ Mesnevî, C. IV, b. 2224.

⁶⁷⁵ Bekir Topaloğlu (2012) 'Tövbe', TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, C. 41, s. 284.

⁶⁷⁶ Karagöz (2009), s. 572-573.

⁶⁷⁷ Dîvân-ı Hikmet, 75/6, s. 186.

⁶⁷⁸ Dîvân-ı Hikmet, 9/6, s. 79. Ayrıca bkz. 105/8, s. 242; 150/9, s. 319; 159/3, s. 337.

kötülükte bile bile ısrar etmezler”⁶⁷⁹ buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) de hadîslerinde tövbede acele edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu konuda daha birçok âyet-i kerîme vârid olmuştur. Bu da göstermektedir ki; mümin, bir hata işlediğinde hemen istiğfar etmeli ve o günahı bir daha işlemek üzere tövbe etmelidir. Dolayısıyla, kendi öğretilerini Kur’ân ve hadîslerden alan Yesevî’nin de “*bu dünyada tövbe eyle*” şeklinde halka seslenmesi bu manayı ifade etmektedir.

Yesevî, genellikle her hikmetinin son kıtasında kendi nefesine hitap ederek geçen hikmetin mazmununa uygun bir şekilde öğüt verir. Aşağıdaki hikmette de Yesevî, insanın doğumundan ölümüne kadarki dünya seferinin bir hûlasasını yaptıktan sonra kendine dolayısıyla hikmete kulak veren herkese yolun çetin ve engellerle dolu olduğunu, dünyada iken insanın âhiret yolculuğu için azık edinmesi gerektiğini ve insanın kurtuluşunun Rabbini ve nefsini tanıyarak günahlarından tövbe etmeye menût olduğunu ifade eder:

*Kul Hoca Ahmed menzil tehlikeli yollar uzak,
Gideceğin yerin yakındır var mı çare,
Tövbe eyleyip özünü bilen aldı tedbîr,
Ben de tövbe eylediğimi bilemezdim.*⁶⁸⁰

Hikmetler, kulun ne kadar çok günah işlerse işlesin Allah’ın rahmet ve merhametinden umudunu kesmemesi gerektiğini söyler:

*Dayanma gücüm yok eğer baksam günâhuma,
Tövbe eylemeye kaçıp geldim penâhına,
Rahmet ile nazar eyle Hoca Ahmed’e,
Her ne yaparsan ben binevâ geldim işte.*⁶⁸¹

*“Yâ Rabbenâ, fağfir lenâ, zünûbenâ!”
Günâhuma ikrar olup geldim işte.
Kahreylesen, Kâhir senâ, Kâdir senâ,
Lütfeylesen, yüz bin âsi hândân olur.*⁶⁸²

Yesevî, tövbe edenle etmeyen arasındaki farkı şöyle açıklar:

⁶⁷⁹ Âl-i İmrân 3/135.

⁶⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 47/23, s. 146.

⁶⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 24/6, s. 113.

⁶⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 163/7, s. 345. Ayrıca bkz. 6/1, s. 72; 6/1, s. 72.

*Tövbe eyleyip Hakk'a yanan âşıklara,
Cennet içinde dört ırmakta şerbeti var.
Tövbe kılmayıp Hakk'a yanmayan gâfillere,
Dar kabirde sert azap hasreti var.*⁶⁸³

Akabinde ömür sermayelerini gaflet uykusu içerisinde, dünyalık peşinde zayi edenlerin ahir-i ömürlerindeki faydasız tövbelerine değinir:

*Azrail gelip aziz canı bırakmayıp alır,
Dünyâperest soysuz âdem gâfil kalır,
Cânı gelip kabz ederken tövbe kılır,
Tövbelerini Hâcem kabul kıldığı yok.*⁶⁸⁴

*Sıdk ile gâfil asla tövbe eylemez,
Yazık ki, ömrünü gâfil geçirir asla doymaz.*⁶⁸⁵

Yesevî tövbenin kabul şartlarını şöyle özetler:

*Tövbem kabul olsun desen, seherde ağla,
Cândan geçip, maldan geçip, belini bağla,
Muhabbetin ateşi ile yürek dağla,
Böyle olmadan Hakk'a vâsıl olduğu yok.*⁶⁸⁶

Bu dörtlükten de anlaşıldığı üzere; ancak samimi bir şekilde yapılan tövbeler Allah indinde makbul olur. Bu konudaki hikmetler dikkate şayan bazı öğütler içerir. Örneğin Yesevî, “*Ey iman edenler, tam bir sıdk-u hulûsa mâlik bir tevbe ile Allah'a dönün*”⁶⁸⁷ âyet-i kerîmesinden hareketle tövbe-i nasûhu tavsiye eder:

*“Fetûbû İlellâh”a eğ boynunu,
Mâsiyete bakma, yum gözünü,
Nasûh gibi âlem içine bırak adını,*

⁶⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 141/1-9, s. 299-300.

⁶⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/2, s. 337.

⁶⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 203/7, s. 407.

⁶⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/14, s. 338.

⁶⁸⁷ Tahrîm 66/8.

*Dilekli kul dileğini almadı mı?*⁶⁸⁸

Yesevî nezdinde samimi tövbe şundan ibarettir:

*Ey âsiler tövbe eyleyin Hak işitsin,
Feryâdınızdan yer ve gökler feryâd eylesin,
Melekler Hak'tan dileyip pay versin,
Pay alan kulun gamı olur mu ki?*⁶⁸⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de, İblîs'in vesvesine uyarak kendilerine nehiy edilen ağacın meyvesinden yiyen Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın, bu hatalarından ötürü yaptıkları samimi tövbelerine yer verilir. Onlar Rablerine yine Rablerinin kendilerine öğrettiği şu kelimelerle tövbe etmişlerdi: *“Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve merhamet etmezsen mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”*⁶⁹⁰ Yesevî de hikmetlerinde tövbe edilirken bu dua ile Allah Teâlâ'ya feryat edilmesini tavsiye eder. Samimiyet alameti olan gözyaşı da bu duaya eşlik etmelidir:

*“Yâ Rabbenâ zalemnâ” deyip feryâd eyle,
Gözyaşını her tarafa şebnem eyle.*⁶⁹¹

Sadece lisan ile 'estağfirullah' denilip kalbin dâhil edilmediği bir tövbe ise âyet-i kerîmede ifade edilen tövbe-i nasûha olamaz. Zira yalnızca dille istiğfâr kâfi gelmez, tâibin kalbinde haşyetullah ve işlediği mâsiyetten ötürü de nedamet bulunmalıdır. Aksi takdir de kul yapageldiği günaha tekrar rücu eder. Oysa tövbede asıl olan işlenen günaha tekrar dönmemektir. Dolayısıyla tövbe haşyetle birlikte olmalıdır:

*Tövbe eyledim dilimde, gönlüm korkmaz Hüdâ'dan,
Hem rahmet ve cemâli armağan eyle seherde.*⁶⁹²

Mevlânâ da eserinde ömür defterini günahlarla karalayanların yapmaları gereken ilk işin tövbe olduğunu ifade eder. Ne kadar vaktin günah içerisinde geçerse geçsin, bunu fırsat bil ve tövbe et der. Keza ömrü bir ağaca benzeterek onun abıhayat mesabesindeki tövbeyle sulanması gerektiğini söyler. Eğer böyle yapılırsa; Hak Teâlâ, kulunun seyyiâtını

⁶⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 191/4, s. 389.

⁶⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 64/12, s. 173. Ayrıca bkz. 91/3, s. 216.

⁶⁹⁰ A'râf 7/23.

⁶⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 95/15, s. 222.

⁶⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 25/4, s. 114.

hasenâta tebdil eyler. Bununla Kur’ân-ı Kerîm’in şu âyetine işaret etmiş olmalıdır: “*Ancak tövbe edip de inanan ve sâlih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*”⁶⁹³ Akabinde ise; Mevlânâ tövbenin samimiyet kazanması için canınla ve bedeninle çalış, gayret et der ve buna örnek olarak Nasûh adındaki birisinin yaşadığı meşhur hikâyeyi anlatır.⁶⁹⁴ Diğer bir yerde Mevlânâ, tövbeyi sahibini bir anda göklere ulaştırabilen fevkalâde bir bineğe benzetir ancak onun hırsızlardan (nefs-i emmâre ve şeytanlardan) korunması gerektiğini söyler.⁶⁹⁵

Mevlânâ da tövbe konusunda Hz. Âdem’i (a.s.) örnek gösterir. Böylece onun Yapmış oldukları hatadan onları kurtaranın, gözyaşlarıyla yoğurdukları samimi tövbeleri olduğunu söyler. Dolayısıyla tövbe edenin nefesinin ıslak gözyaşı olduğu kanaatini ortaya koyar.⁶⁹⁶ Ancak kendini günahkâr bilmeyenin gözyaşı akıtabilmesi de imkânsızdır der.⁶⁹⁷ Benzer şekilde Mevlânâ, gâfil insanın tövbesinin günahından daha kötü olduğunu ve dolayısıyla onun tövbesinin dahi başka bir tövbeye ihtiyaç duyduğunu söyler.⁶⁹⁸

Mesnevî’de Kur’ân-ı Kerîm’in bir âyet-i kerîmesini inkâr ettiği için gözlerini kaybeden ancak kalbinin kasvetinden ötürü tövbe edemeyen bir felsefecinin hikâyesi yer alır. Ardınca Mevlânâ, tövbe etmenin herkesin nasibi olmadığını bildirir ve “nasıl olsa tövbe ederim” vehmiyle günah işlemekten sakındırır. Zira tövbe, samimiyet ister.⁶⁹⁹ *Mesnevî*’de bu konuda anlatılan hikâyelerden birisi de, “Allah Teâlâ merhamet sahibidir, nasıl olsa beni affeder” diyerek günah işlemeye devam eden bir adamın hikâyesidir. Hz. Şuayb (a.s.) bu adamı böyle yapmaktan nehyederek ona şöyle der: “İnsanın kalbi, işlediği günahlar sebebiyle paslanır. Öyle ki günahların menfî tesirini hissedemez bir hâle gelir, günahlar onun için normalleşir. Tövbeyi hiç düşünmeyerek masiyet bataklığında can verir”. *Mesnevî*’ye göre kulun işlemiş olduğu günahların neticesinin hemen belirmemesinin tek sebebi ise Settâr olan Allah’ın ayıpları örtmesidir.⁷⁰⁰ Ayrıca Mevlânâ, İblîs gibi tabiatlarında kötü huy ve inkârın yer ettiği kimselere tövbenin nasip olmayacağını ifade

⁶⁹³ Furkân 25/70.

⁶⁹⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 2221-325.

⁶⁹⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 463-5. Bkz. C. VI, b. 3624.

⁶⁹⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1634. Ayrıca bkz. C. II, b. 1644; C. III, b. 2115; C. V, b. 424, 2512.

⁶⁹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1607.

⁶⁹⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 2205-6. Bkz. C. I, b. 1161; C. IV, b. 364.

“İstiğfarlarımız, başka istiğfara muhtaçtır” şeklinde gelen bir ifade, meşhur kadın sûfi Râbia el-Adeviyye’den (öl. 185/801) de nakledilir. (el-Kâsimî (1981), s. 411.)

⁶⁹⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 1624-44.

⁷⁰⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 3350-83. Bkz. C. III, b. 2450.

eder.⁷⁰¹ Zira İblîs'i tövbeden alıkoyan kibir ve gururu idi.⁷⁰² Dolayısıyla kibir sahibinin tövbe etme ihtimali de, tövbe etmesi durumunda tövbesinin kabul edilme ihtimali de yok denecek kadar azdır. Diğer bir yerde Mevlânâ Allah'ın fiilleri cezayla eşleştirdiğini söyler. Böylece her yapılan günahın cezasının ve eserinin peşinden geldiğini bildirir. Kul aynı hatayı tekrar yaptığında o tövbenin gözüne toprak saçmış, Allah Teâlâ'nın mağfiret nimetine karşı nankörlük etmiş olur. Bu durumda yapılması gereken ise yaptığı hatadan ders alarak günaha tekrar dönmemektir.⁷⁰³ Ancak ibret almak ve hatırlamak akıl işi olduğu için akıl azlığı adama yaptığı yanlış unutturur ve onun hırsı onu aynı hataya tekrar sürükler. Zira onun pişmanlığı aydın aklından değil çektiği zahmetten olmuştur. Zahmet gidince tövbesini unutuverir.⁷⁰⁴ Tövbeyi bozmak ise Mevlânâ'ya göre insanın gönlünün mühürlenmesine ve körleşmesine sebep olur. Buna cumartesi halkının tövbelerini bozmaları neticesinde maymuna dönüştürülmesini örnek verir. İnsanın doğrudan bedeni değişmese de hâl ve ahvâli hınzıra veya eşeğe tahvil edilebileceğini ifade eder.⁷⁰⁵ Mevlânâ, yaptığı yanlıştan ders almayarak tövbesini bozanın hâlini anlatmak için aynı tuzağa tekrar düşen eşeğin hikâyesini anlatır. Benzer şekilde kelebeğin defalarca kanadını yakmasına rağmen unutarak tekrar ateşe atılmasını da buna örnek gösterir.⁷⁰⁶ Ancak ahdini bozarak günaha tekrar döneni de rahmeti bol olan Allah keremiyle tekrar bağışlar⁷⁰⁷ ve tövbe kapısı kapanmaz. Güneş batıdan doğuncaya dek o kapı açıktır. Cennetin de sekiz kapısının biri olan tövbe kapısı hep açıktır. Öyleyse kıyamet gelip kapı tamamen kapanmadan o tövbe kapısından girmek için acele etmek gerekir.⁷⁰⁸

Özetle hem Ahmed Yesevî hem Mevlânâ, eserlerinde tövbeye geniş yer vermişlerdir. İki bilge de günah ve suç işleyen kimsenin eceli gelmeden önce tövbe etmesinin lüzumu ve öyle birisinin günahları ne kadar çok olursa olsun Allah'ın rahmetinden umudunu kesmemesinin icabı konusunda hemfikirdirler. Ayrıca onlar düzgün bir tövbenin şartları olarak samimiyeti ve gözyaşlarını şart koşarlar ve buna Hz. Âdem (a.s.) ve Nasûh'un derin pişmanlıkla yaptıkları tövbeyi örnek gösterirler. Yesevî tövbenin şartları arasına Allah korkusunu da ilave eder. Bundan başka Yesevî gâfillerin tövbesi

⁷⁰¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 3410-4.

⁷⁰² *Mesnevî*, C. V, b. 521.

⁷⁰³ *Mesnevî*, C. III, b. 2861-83.

⁷⁰⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 2290-9. Bkz. C. IV, b. 3300, 3383-6.

⁷⁰⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 2591-9.

⁷⁰⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 345-51.

⁷⁰⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 3157-9. Bkz. C. I, b. 545; C. V, b. 1846.

⁷⁰⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 2502-7.

samimiyetten uzak olduğu için bu tövbenin onlara fayda getirmeyeceğini söyler. Mevlânâ ise onların tövbesinin günahlarından daha kötü olduğunu belirtir. Mevlânâ konuyu detaylandırarak tövbenin geçmişteki kötülükleri iyiliklere çevirdiğini ve bunun da herkesin nasibi olmadığını bildirir. Tövbe edenin sözünü bozarak tekrar aynı hatayı yapmasının hırsan kaynaklandığını ve bunun da kalbi paslandırıldığını anlatır. Tövbede asıl olan ise yapılan hatadan ders alarak onu tekrar yapmamaktır.

3.1.21. Tevekkül

Tevekkül kelimesi, çalışmada esas alınan *Dîvân-ı Hikmet* nüshasında sadece üç yerde geçer ve her üç yerde Hak Teâlâ'ya tevekkül ederek yola girmek ya da yola koyulmaktan bahsedilir. Tevekkülün bir yerde kılıçla diğer bir yerde örtüyle nitelenmesi dikkat çekici bir husustur.

*Ey dostlar, tevekkülün kılıcını,
Bele bağlayıp yola kadem koyasım gelir.*⁷⁰⁹

*Tevekkülü Hakk'a kılıp, belin bağla,
Yola-giren erenlerin gayreti var.*⁷¹⁰

*Sübhân Rabbim sıfatını dile alsam,
Ondan himmet asâsını ele alsam,
Tevekkülün örtüsünü bele alsam,
Uzak yola düşüp, şimdi yürüsem derim.*⁷¹¹

Mesnevî'de konuya daha geniş yer verilir. Örneğin eserde yer alan bir hikâyeye göre bir ovadaki hayvanlar, korkup çekindikleri aslana giderek bir teklifte bulunurlar. Buna göre hayvanlar, her gün kendi aralarından birini seçerek aslana gönderecekler. Böylelikle aslan avlanmayacak, hayvanlar da ovada huzur içinde yaşayacaklar. İşte Mevlânâ bu temsildeki hayvanların dilinden tevekkülün hakikatini anlatır. Buna göre aslan çalışmayı tevekküle tercih eder, av hayvanları da tam tersini yapması için onu ikna etmeye çalışırlar. Böylece av hayvanları çalışma ve kazanmanın kadere aykırı davranış, aynı zamanda insanı

⁷⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 203/1, s. 407.

⁷¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 240/10, s. 478.

⁷¹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 242/4, s. 481.

kaderindeki belâya götürecektir olan bir hile ve vehim olduğunu ve insanın hırsından kaynaklandığını, çalışmakla insanın kısmetinin artmadığını ve kaderinden kaçamadığını iddia ederken aslan, tevekkülle beraber sebebin gerekliliğini, önce ekin ekilmesinin sonra Hakk’a yaslanılmasının lüzumunu, çaba ve çalışmanın peygamberler ve müminlerin işi olduğunu, dolayısıyla hak olduğunu savunur. Sonunda cebriyecileri temsil eden av hayvanları aslana mağlup olurlar.⁷¹² Netice itibarıyla “önce deve bağlanır ondan sonra Hakk’a tevekkül edilir”. Böyle yapıldığında *Mesnevî*’ye göre buğdaya kendinden rızık veren Cenâb-ı Hak kulun tevekkülünü dahi zai etmez.⁷¹³ *Mesnevî*’de yer alan diğer bir hikâyede ise; daha fazla çalışıp daha fazla kazanmayı müdafaa eden tilki ile kanaat ve tevekkülü savunan eşek temsilleri yer alır. Uzunca bir münazara sırasında her iki taraf kendi tezini savunmak için âyet ve hadîsten deliller getirir. Sonunda tilki galip gelir ve eşek çalışmayı tevekküle tercih eder.⁷¹⁴ Anlaşıldığı üzere hem tilki hem de eşek kendince haklıdırlar. Ancak hiçbir çaba göstermeden rızık Allah’tan beklemek, uygun bir hâl gerektirir. Aksi takdirde eşeğin taklit ederek kurduğu söylemlere benzemiş olur. Başka bir hikâyede Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Hak’tan kesin olarak cana rızık gelir. İstesen de, istemesen de rızık, senin aşkınla koşarak sana gelir” hadîs-i şerîfini duyan zâhidin birisi bunu denemek için çöllere koyulur. Oralardan geçen bir kafilâ ona acır ve ona yemek yedirirler böylece o zâhid Hak peygamber (s.a.s.) sözünün hak olduğunu yakinen öğrenir.⁷¹⁵ Konuyla ilgili diğer bir hikâyede bir şeyhle mürîdi yollara revan olurlar. Sefere çıktıkları yerde ise o sıra kıtlık ve açlık varmış. Mürîdinin açlıktan ölme korkusunu fark eden şeyh, ona şu nasihatle bulunur: “*Yiyeceksizlik korkusuyla kendini öldürme. Tevekkül et. Zira tevekkül karın doyurur. Senin rızık sana senden daha âşıktır. Ancak sabırsızlığından dolayı bir müddet gecikmektedir.*”⁷¹⁶ Hemen peşinde gelen bir hikâyeye göre ise yeşillikler dolusu bir adada bir inek yaşarmış. Akşama kadar bütün adayı otladıktan sonra karnını iyice doyuruyor, semizleşiyor daha sonra ise sonraki günün yiyecek derdiyle zayıflıyormuş. Bu dertle zayıf düştükten sonra ertesi gün yine yemyeşil ovada otlarmış. İneğin yıllarca yaptığı iş bundan ibaretmiş. Her gün hazır bulduğu rızık asıl kaynağını düşünüp ibret almaz, şükretmezmiş. Mevlânâ o adanın dünya, ineğin de

⁷¹² *Mesnevî*, C. I, b. 901-92.

⁷¹³ *Mesnevî*, C. III, b. 430.

⁷¹⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 2326-439.

⁷¹⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 2401-18.

⁷¹⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 2841-54.

insanın nefsi olduğunu söyler. Zira insan da geçmişte kendisine bahşedilen nice nimetleri unutarak rızık endişesiyle zayıf düşer, hırsının esiri olur.⁷¹⁷

Ayrıca Mevlânâ, muvaffak olamayacağı, istediği neticeyi alamayacağı endişesiyle hiçbir işe koyulamayan insanların da korkak tabiatlı olduğunu söyler. Ona göre bu insanlar hayatta muvaffak olamazlar, bir yerlere gelemeyizler.⁷¹⁸ Tevekkül örneği olarak Hz. Yûsuf'u (a.s.) gösterir. Hz. Yûsuf (a.s.), Allah Teâlâ'ya olan azim tevekkülü vesilesiyle Züleyhâ'nın tuzaklarına karşı kendisini muhafaza edebilmiştir. Aynı şekilde bütün kapıların üzerine kapanıp bir mahreci kalmadığını düşünen bir insan da Hz. Yûsuf (a.s.) gibi tevekkülle koşar ise ona da kapıların açılacağını söyler.⁷¹⁹

Hülasa; *Dîvân-ı Hikmet*'te Allah Teâlâ'ya tevekkülle yola girilmesi gerektiğinden bahsedilirken, *Mesnevî*'de çeşitli didaktik hikâyeler aracılığıyla tevekkülün farklı yönleri anlatılmaya çalışılır. Buna göre Hakk'a tevekkül etmeden önce çaba ve gayret gösterilmelidir. Ancak bununla beraber bilinmelidir ki; rızkı tayin eden Allah Teâlâ'dır. Neticesi malum olmayan bir işe koyulmak hususunda tevekkül, insana cesaret verir. Tevekkülün mertebesi de insanın hâl ve makamına göre değişebilir.

3.1.22. Ubûdiyyet (Kulluk)

Ubûdiyyet kelimesinden murâd, insanın kendisinden başka mabûd olmayan Cenâb-ı Hakk'a boyun eğmesi, ona kul olmasıdır. Bu ubûdiyyet hakiki manada ahitlere vefa göstermek, şerîatin çizdiği sınırları korumak, var olana razı olmak ve elden çıkana da sabretmek ile tanımlanır. Yalnızca âlemlerin Rabbine edilen bu kulluğun, insanı hakiki hürriyete vâsıl edeceği söylenir.⁷²⁰

Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'te kendine hitaben “Kul Hoca Ahmed” demesinden dahi onun Allah Teâlâ'ya kul olabilme vasfına verdiği önem anlaşılmaktadır. Kendisi de erken yaşlarında ibâdete başladığından bahseder: “Beş yaşında belimi bağlayıp ibâdet eyledim / Nâfile oruç tutup âdet eyledim”⁷²¹, “Namaz kılıp oruç tutup, her sabah akşam / Böyle

⁷¹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 2855-69.

⁷¹⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 3076-91.

⁷¹⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 1104-8.

⁷²⁰ **Cebecioğlu** (2014), s. 501.

⁷²¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/16, s. 64.

yapıp murâdına erdim işte”⁷²² demekle de ibâdetin hayatındaki yerini açıklar. Allah Teâlâ’ya ibâdet ile yetişen Yesevî, bir hikmetinde insanın hilkâtinin gayesinin dahi ubûdiyyet olduğunu ifade eder: “Sizi, bizi Hak yarattı ibâdet için.”⁷²³ Bunun Kur’ân-ı Kerîm’deki karşılığı: “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”⁷²⁴ âyet-i kerîmesidir. “İbâdet eylemek Hak Rasûlü’nün âdetleri”⁷²⁵ demekle de, Hak Teâlâ’ya ibâdet etmenin enbiyânın yolu ve sünneti olduğunu hatırlatır.

Ondan sonra Yesevî ubûdiyyeti şu şekilde tarif eder:

*Kulluk odur Kur’ân okuyup amel kılrsa,
Sözü okuyup, hâli özge bağlı kılrsa,
Pîr-i kâmil mükemmile hizmet kılrsa,
İki dünyâ çerağı deyip söyleyin, dostlar.*⁷²⁶

Yani ubûdiyyet, hem hâl yani bâtın hem de zâhir ile Kur’ân-ı Kerim’i okuyup onun esaslarına tabi olmak, gereğiyle amel etmektir. Öyleyse Yesevî için ibâdetlerin dış görünüşü kadar iç mazmununun da önemli olduğu anlaşılır. Bu kanaat onun şu sözlerinden de mülâhaza edilebilir: “Hak kulluğunu ten ve cân ile yapın, dostlar”⁷²⁷, “Gönül gözünü ışıldatmadan ibâdet eylese / Dergâhına makbûl değil, bildim işte”⁷²⁸ ve “Sırsız yüz bin ibâdet eylesen makbûl olmaz.”⁷²⁹ Bununla birlikte oruç ve namaz gibi ibâdetleri Hakk’ın birer elçisi olarak niteler.⁷³⁰

Sonra Yesevî genel olarak kulluğa ve ibâdete teşvik eder:

*Kul Hoca Ahmed kulum desen ibâdet eyle,
Kıyâmetin geleceğini yakın bil,
Hakk’a yakın olayım desen ibâdet eyle,
İbâdet eyleyen Hakk’a yakın olur olmalı.*⁷³¹

⁷²² *Dîvân-ı Hikmet*, 12/16, s. 88. Ayrıca bkz. 5/11, s. 70.

⁷²³ *Dîvân-ı Hikmet*, 13/4, s. 89.

⁷²⁴ *Zâriyât* 51/56.

⁷²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 9/4, s. 79. Ayrıca bkz. 147/7, s. 302.

⁷²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/4, s. 352.

⁷²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/2, s. 354.

⁷²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/1, s. 98.

⁷²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 128/4, s. 276. Bkz. 128/6, s. 276.

⁷³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 21/13, s. 109.

⁷³¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 104/12, s. 240. Bkz. 144/5, s. 305.

Müteakiben namaz başta olmak üzere bazı ibâdet türlerine değinir. Örneğin namaza önem verenlere büyük mükâfatların vaat edildiğini söyler: “*Namazına titiz olan mü'min kullar / Cennet evini ümit edip durur olmalı.*”⁷³² Bunun tersine namazı ihmal edenlerin perişan hâlde olacaklarını bildirir: “*Cemaâte gitmeyip namazı terk eyleyenler / Şeytân ile bir yerde, en dipte gördüm.*”⁷³³

Yesevî, hac için “*Sefer kıldık vasılı için cândan geçip*”⁷³⁴ der. Bu ifadeden onun haccı Allah Teâlâ'ya vuslata vesile olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

“*Eğer tilâvet ettiğimde bu Allah kelâmını / Yanlış, isyân ve hatalar benden geçse affeyle*”⁷³⁵ beytiyle başlayan bir hikmetinde Yesevî, Kur'ân-ı Kerîm'e karşı müminin riayet etmesi gereken bazı edep kurallarının olduğunu ifade eder. Evvela okunan kelamın sıradan bir beşer sözü değil âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ'nın kelamı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Daha sonra okunuşunda hata yapılmamalı, tecvîd kurallarına uygun bir şekilde tilâvet edilmeli, vaad ve va'îd âyetleri üzerinde düşünülmesi ve Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için gayret gösterilmelidir.

Kulluğun zirvesi olarak da Yesevî aşkı görür: “*Kul olsan, aşka kadem koymaz mısın? / Aşktan ulu taât yoktur, görmez misin?*”⁷³⁶

Mevlânâ, “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”⁷³⁷ âyet-i kerîmesini zikrederek insanın sebep-i hilkâtinin sadece kulluk olduğunu söyler.⁷³⁸ İnsanın Allah Teâlâ'ya olan kulluğunu diğer varlıklarinkinden temyiz edenin ise insanın sahip olduğu irade ve ihtiyar kudreti olduğunu söyler.⁷³⁹

Mevlânâ'ya göre kulluk, Allah görülmezken yapıldığında güzeldir. Zira dünyada Hak Teâlâ görülmeğe dahi görüyormuşçasına yapılan az bir amel, Hak Teâlâ'nın huzurunda yapılan amelden efdaldır.⁷⁴⁰

⁷³² *Dîvân-ı Hikmet*, 104/1, s. 239.

⁷³³ *Dîvân-ı Hikmet*, 53/9, s. 156. Bkz. 139/10, s. 296.

⁷³⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 216/4, s. 430.

⁷³⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 31, s. 120.

⁷³⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/45, s. 335.

⁷³⁷ *Zâriyât* 51-56.

⁷³⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 2987. Bkz. C. VI, b. 2501.

⁷³⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 3286-8.

⁷⁴⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3632-9.

Mevlânâ, ibâdetlerde öz, mana ve tadın olması gerektiğini söyler. Tohum ağaç olabilmesi için bir öze ihtiyacı olduğu gibi ibâdetler dahi semeresini verebilmek için bir öze, manaya ve yapılan ibadetin manevi lezzeti işâr ile yapılmasına ihtiyaç duyar.⁷⁴¹ İbâdetin bu manevi lezzetini alabilmenin yolu ise gönüldeki Elest sesini keşfetmektir.⁷⁴² Aynı şekilde kulluktaki gizli saltanat, âcizliği göstermekle olur der.⁷⁴³ Kulluk zevkinin ürününün ise cennetteki bal ırmağı olduğunu söyler.⁷⁴⁴ Ancak insan, cansızların tesbihini inkâr ettiği hâlde kendisinin cansız ibâdet yapmada usta olduğunu ifade eder.⁷⁴⁵

Mevlânâ, çoğu insanın kulluğu başına belâ veya sıkıntı geldiğinde hatırladığına dikkat çeker. Buna da Cenâb-ı Hakk'a iman etmeyenlerle dolu bir geminin denizde fırtınaya yakalanarak batmaya yüz tuttuğunda inkârcıların feryat ederek iman ve kulluk ettiklerini örnek verir.⁷⁴⁶ Böylece kötü insanların kulluk sebebinin Allah'ın onlara hastalık ve sıkıntı çektirmesi der. Buna karşın kerem sahiplerinin kulluk sebebinin ise Allah'ın onlara ikram etmesi olduğunu söyler.⁷⁴⁷ Mevlânâ, isyankârların alametinin şüphe, inkâr ve ikiyüzlülük, kulluk edenlerin alametinin ise doğruluk, takva ve kesin inanç olduğunu ifade eder.⁷⁴⁸ Diğer bir beytinde avamın ibâdetinin de havasın günahı mesabesinde olduğunu söyler.⁷⁴⁹ Namaz, oruç, zekât ve cihâdın da insanın içindeki inancına, cömertlik ve takvasına şahitlik ettiğini belirtir.⁷⁵⁰

Mevlânâ, ibâdetlerin en güzelinin Allah'ın has kullarının gölgesine sığınmak ve onlara kendini teslim etmek olduğunu söyler.⁷⁵¹

Bir yerde Mevlânâ kulluğun zirvesi olan namazdaki hareketlerin anlamını tek tek açıklar. Buna göre tekbîr, nefis ve şehvetleri kurban etmek, kıyam, kıyametteki Hakk'ın huzurundaki duruşa ve sorulara kendini hazırlamak, rükû, mahcubiyetten dolayı öne eğilmek, secde, Hakk'ın sorularına cevap bulamayıp yüzüstü düşmek, teşehhüd, Hakk'ın heybetli hitabı karşısında ayağa kalkamamak, selâm, peygamberler ve kerem sahiplerinden şefaât beklemek ve namaz sonundaki dua herkesten ümidi keserek Hakk'a yönelmeyi

⁷⁴¹ *Mesnevî*, C. II, b. 3375-83.

⁷⁴² *Mesnevî*, C. III, b. 2346.

⁷⁴³ *Mesnevî*, C. V, b. 411-4. Bkz. C. V, b. 798, 1019.

⁷⁴⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 3461. Bkz. C. IV, s. 475.

⁷⁴⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 1496.

⁷⁴⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 2175-94.

⁷⁴⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 2991-3.

⁷⁴⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 4710-1.

⁷⁴⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 2802.

⁷⁵⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 183-90.

⁷⁵¹ *Mesnevî*, C. I, b. 2964-8.

temsil eder. Hazret-i Pîr ancak bu gibi manalar düşünülerek kılınan namazın fayda sağladığını söyler.⁷⁵² Diğer bir yerde Hak Teâlâ, insana baş bağışladı şükürü olarak secde ister, ayak bağışladı, şükürü olarak teşehhüd ister der.⁷⁵³ Bazen kulun namaz kaçırmasından dolayı duyduğu üzüntü birçok namazdan üstün olabilir der.⁷⁵⁴

Netice olarak hem Yesevî hem de Mevlânâ, Allah Teâlâ'nın insanı hilkâtindeki gayesinin, kendine ibâdet edilmesi olduğunu eserlerinde dile getirirler. Ayrıca her ikisi de, ibâdetlerin sadece şekilde kalmayıp mana ve özüyle beraber yerine getirilmesi hususuna dikkat çekerler. Benzer şekilde Hak dostlarına hizmet etmeyi de kulluktan saymışlardır. Yesevî, kulluğu öğrenilenle amel etmek şeklinde tarif ederken Mevlânâ, kulluktan muradın kulun kendi âcizliğini göstermesi olduğunu söyler. Aynı şekilde Yesevî, namaz ve oruç gibi ibâdetlerin Hakk'ın birer elçileri ve birer Hakk'a yakınlık vesileleri olduğunu ifade etmiş, Mevlânâ ise ibâdetlerin kulun inanç, takva ve cömertlik gibi hasletlerine şahitlik ettiğini öne sürer. Yesevî, namazda titiz olmaya teşvik ederken Mevlânâ, namazın insana nimet olarak bahşedilen uzuvları için bir şükür vesilesi olma cihetine vurgu yapar. Bir de Yesevî, kulluğun zirvesinin aşk olduğunu söyler.

3.1.23. Yakarış (Dua)

Dîvân-ı Hikmet denilince akla ilk gelen yanma, yakarma ve niyazdır. Zaten hikmetlerin bir nevi hitâmı niteliğinde olan kısmına da *Münâcât* adı verilir. Yesevî, birçok hikmetinde Rabbine karşı niyaz ve yakarışlarda bulunur. Bu üslubuyla hikmetleri okuyanlara tesir ederek onları Allah Teâlâ'ya niyaz etmeye teşvik etmektedir.

Örneğin “*Cevâbı ondan dileyip eyle duâ / İhtiyâcını hazır eyleyince ihtiyâç gideren*”⁷⁵⁵ demekle hacetlerin giderilmesinin yalnızca *Kâdîü'l-hâcât* olan Allah'tan dilenmesi gerektiğini söyler. “*Yâ İlâhî, Kadîr, Allah'ım / Rahmet eyle kuluna ey Rahmân*”⁷⁵⁶ beytiyle başlayan hikmetinde ise Yesevî duanın adabından bahseder. Ona göre önce Allah'ın isim ve sıfatları zikredilerek O'na (c.c.) hamd edilir, sonra hacetler söylenir. Allah'tan istenilen şeyler de ilk başta şunlar olmalıdır: Âhîret azabından ve şeytanın

⁷⁵² *Mesnevî*, C. III, b. 2139-74.

⁷⁵³ *Mesnevî*, C. III, b. 2672.

⁷⁵⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2756.

⁷⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 22/3, s. 110.

⁷⁵⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 32, s. 121.

şerrinden korunma, günahların affedilmesi ve gizlenmesi, hüsn-i hâtime, mazlumlara yardım edilmesi ve dertlilere deva olunması. Bu duaları yaparken bütün günahlar itiraf edilerek samimi bir tövbe yapılmalıdır. En önemlisi de yapılan ibâdetlere itibar edilmemelidir. Allah'ın rahmetinden de umut kesilmemelidir.

Ancak Yesevî, bir dervişin Allah'tan istemesi gereken tek şeyin aşk olduğuna da şu sözleriyle işaret eder:

*Cilve eyle, çılgın eyle, tutkun eyle,
Mecnûn eyle, cümle halka rezîl eyle,
Mum-gösterip pervâne gibi bir yanık eyle,
Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım.*⁷⁵⁷

“Seherlerde Kur'ân okuyup yakarsam / Hazret'ine el kaldırıp duâ eylesem”⁷⁵⁸
demekle de seher vakitlerinde edilen duanın kabule şayan olacağına işaret eder.

Yesevî aynı zamanda duanın, bela ve musibetleri giderebilecek gücüne inanır:

*Zamâne âhir olsa, ey dostlar,
Türlü-türlü belâları yağar imiş.
O belâyı kendisi seven dervîşleri,
Elini açıp, duâ eyleyip, kovar imiş.*⁷⁵⁹

Kıtadan da anlaşıldığı üzere ona göre âşıkların yakarışı geri çevrilmez:

*Âşık kullar gece gündüz asla dinmez,
Bir saati Hak yâdından gâfil olmaz,
Öyle kulu Sübhân Melik'im ziyanda bırakmaz,
Duâ eylese, icâbetli olur imiş.*⁷⁶⁰

Mesnevî’de de tıpkı Dîvân-ı Hikmet’te olduğu gibi Münâcât başlığı altında müstakil bölümlerin olması dikkat çekici bir husustur.

⁷⁵⁷ Dîvân-ı Hikmet, 33/6, s. 123.

⁷⁵⁸ Dîvân-ı Hikmet, 74/2, s. 185.

⁷⁵⁹ Dîvân-ı Hikmet, 218/1, s. 434.

⁷⁶⁰ Dîvân-ı Hikmet, 109/7, s. 248.

Mevlânâ, Kur'ân'ın “*De ki: “İster Allah diyerek, ister Rahmân diyerek yakarın, hangisiyle yakarsanız olur, çünkü güzel isimler O’na mahsûstur”*” âyet-i kerîmesini zikrederek yakarma olmadan rahmet nâzil olmaz der.⁷⁶¹ “*Bana dua edin, duanıza icâbet edeyim...*”⁷⁶² âyet-i kerîmesini hatırlatarak Hak Teâlâ’nın duaların kabul edilmesini bu vaadine bağladığını söyler.⁷⁶³ Duanın kabul olması hususunda da Mevlânâ şunları söyler: Kulun Allah demesi, Hak Teâlâ’nın “buyur” demesi anlamına gelir. Kulun yakarma ve duası ise Cenâb-ı Hakk’ın habercilerindendir. Dua etmek de herkesin nasibi değildir. Câhilin “ya Rabbim” demesine müsaade yoktur. Hak Teâlâ, kimi dua ve yakarmadan mahrum bırakmak isterse ona ömrü boyunca dert ve hastalık vermez. Zira kulun samimi bir şekilde gizli olarak Rabbine dua etmesi için ona dert ve sıkıntı isabet etmesi dertsiz geçirilen bir hayattan daha iyidir. Çünkü dertsiz dua etmek, donukluktandır; dertle dua etmekse, sevmektendir.⁷⁶⁴ Ayrıca Cenâb-ı Hakk’a dua eden bir kişi, duam kabul oldu mu olmadı mı diye düşünmemelidir.⁷⁶⁵ Yine Mevlânâ, insana isabet eden bazı hastalık ve dertlerin onun rûhî ve manevî tekâmülü için olduğunu söyler. Binaenaleyh kulun, dert ve sıkıntılarından ötürü değil, onu duadan ve Rabbe niyazdan alıkoyan nimetlerden şekvâ etmesi gerektiğini söyler.⁷⁶⁶ Ayrıca Mevlânâ, insanların hâcet ve sıkıntılarını gidermek hususunda en başta Rablerine niyazda bulunacakları yerde insanlardan talepte bulunduklarını, insanlardan ümitlerini kestikleri zaman ancak Rablerine duada bulunduklarını ifade eder. Duaya da samimi gözyaşları eşlik ettiğinde kabule şayan olacağının altını çizer.⁷⁶⁷ “Kırılmış elini duaya kaldır; Allah’ın lütfu kırılmışa doğru uçar”⁷⁶⁸ demekle de Mevlânâ dua edenin âcizliğini itiraf etmesi gerektiğini bildirmiş olmalıdır. Bazen de kulun talep ettiği şey ona fayda getirmeyeceğinden ötürü Hak Teâlâ ona istediğini vermez. Belki daha iyisini verir belki de tehir eder.⁷⁶⁹

Mevlânâ, hadîs-i şerîften istidlalle; Müslümanın kendisini tekellüfe sokacak şeyleri talep etmemesi gerektiğini söyler. Zira mümin, Kur’ân-ı Kerîm’de de geçtiği üzere; daima dünya ve âhireti için hasenâtı talep etmelidir.⁷⁷⁰ Dua adabına gelince Mevlânâ, Hz. Îsâ’nın

⁷⁶¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1944. Bkz. C. III, b. 757.

⁷⁶² Mümin 40/60.

⁷⁶³ *Mesnevî*, C. III, b. 2303.

⁷⁶⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 189-206. Bkz. C. V, b. 1188-9, 4162-3.

⁷⁶⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 2344.

⁷⁶⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 91-3. Bkz. C. V, b. 1603.

⁷⁶⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 55-60. Ayrıca bkz. C. I, b. 2734-5; C. III, b. 2170-2, 2188-9; C. V, 1675.

⁷⁶⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 493.

⁷⁶⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 137-9. Bkz. VI, b. 4215-35.

⁷⁷⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 2537-9.

(a.s.) ölüleri diriltirken ve hastaları iyileştirirken dualarına “Hakk’ın pak zât ve sıfatlarının hürmetine” sözleriyle başladığından bahseder. Yani Hz. İsmâ (a.s.), ism-i a’zam ile dua ettiğinden duasına icabet edilmiş, sağırları ve körleri bu dua vasıtası ile iyileştirmiştir.⁷⁷¹

Mevlânâ, Hak velilerinin kendinden geçerek yaptıkları duaların Hak’tan olduğunu ve onların kabul edilmesinin de Hak’tan olacağını söyler.⁷⁷² Diğer bir yerde de Hz. Meryem’i misâl göstererek vefalı kulların hiç beklemedikleri yerden rızıklandığını ifade eder.⁷⁷³ Öyleyse Mevlânâ, haklı olarak “*Senin, duada hoş nefesin yoksa git, temiz kardeşlerinden dua iste*” demektedir.⁷⁷⁴ Çünkü gönlü nefis hastalığından temiz olanların duası Hakk’a kadar gider der.⁷⁷⁵ Temiz kimselerin duası ise onların rızasını kazanmakla elde edildiği anlaşılır.

Mevlânâ, *Mesnevî*’sinde geçen bir hikâyeyle Allah Teâlâ’nın duanın lafzının güzelliğine değil dua edenin kalbine, rûhuna, gönlüne ve hâline baktığını anlatır. Çünkü gönlün cevher, lafzın araz, maksadinsa cevher olduğunu söyler. Hakk’ın da lafızdan ziyade yanış ve yakarış istediğini bildirir.⁷⁷⁶

Netice olarak, hem *Dîvân-ı Hikmet*’te hem *Mesnevî*’de ‘Münâcât’ altındaki bölümlerin bulunması dikkate şayandır. Eserlerdeki yakarış ve dua konusundaki müşterek noktalar olarak duaya istişfa‘ için Allah’ın güzel isim ve sıfatlarıyla başlama ve âşık ve evliyanın duasının geri çevrilmeyeceği zikredilebilir. Bir birinden farklı olarak, Yesevî, dervişin duasındaki isteyeceği tek şeyin aşk olduğuna, seherlerde yapılan duaların faziletine ve duanın şerden koruma mahiyetine dikkat çekerken, Mevlânâ, Allah Teâlâ’nın duaların lafzına değil manasına baktığına ve dua etmenin herkesin nasibi olmadığından dolayı dua edebilmenin kendi başına kabulün işareti olduğuna değinir. Ayrıca Mevlânâ, Hak Teâlâ’nın kullarının kendine yalvarması için onlara dert verdiği, duada âcizliği ifade etmeye, kulun kendine kötülük dilememesine ve sâlih kimselerden dua istemenin önemi üzerinde durur.

⁷⁷¹ *Mesnevî*, C. II, b. 2582-6. Bkz. C. III, 3503.

⁷⁷² *Mesnevî*, C. III, b. 2207-23. Bkz. C. IV, b. 3498-9; C. V, b. 2242-4; C. VI, b. 2622-4.

⁷⁷³ *Mesnevî*, C. V, b. 1190-6.

⁷⁷⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 179. Bkz. C. IV, b. 3493-510; C. V, b. 2236, 2503.

⁷⁷⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 2304.

⁷⁷⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 1710-61. Bkz. C. III, b. 171.

3.1.24. Zikir

Yesevî önce “Allah’ı çokça zikredin”⁷⁷⁷ anlamına gelen mealindeki âyet-i kerimeye işaretle zikrin Allah’ın bir emri olduğunu söyler: “Fe’z-kürullâha zikran kesîra” diye âyet geldi / Zikrin deyip ağlayıp yürüdüm işte.”⁷⁷⁸ Aynı zamanda “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tesbîh ederler...”⁷⁷⁹ âyetinden hareketle şöyle der: “Her kurt ve kuş söylemekte, her tür ile senâyı / Kurt ve kuş gibi olmadın, Hû demedin her zaman.”⁷⁸⁰

Dîvân-ı Hikmet’te bazı zikir çeşitleri dile getirilir. Onlar ism-i celâl yani Allah, Lâ İlâhe İlla Allah, Hû ve Erre’dir.⁷⁸¹ Örneğin “Gelin dostlar Allah zikrini dâima söyleyin / Allah zikri gönül ülkesini açar dostlar”⁷⁸², “Lâ ilâha”, deseler, keser illet devâsını / İsbât için “İllallah” kılıcını sallarlar”⁷⁸³, “Cilâ verip, Hû derler, paslarını açarlar”⁷⁸⁴ ve “Kim zâkirdir, başlarına erre koysun / Zekeriyâ gibi Hakk’ı bulup, Hakk’ı sevsin.”⁷⁸⁵

Hikmetlerde ifade edildiği üzere zikrin faydalarından birisi; nefsin hâkimiyetini kırmaya yardımcı olmasıdır. “İşte o anda bin bir zikrini eyledim tamam / Nefsim ölüp lâ-mekâna yükseldim işte.”⁷⁸⁶

“Zikrini söyleyip, iç ve dışım temizlendi”⁷⁸⁷ ve “Temizler gönül pasını Hû-Hû zikri”⁷⁸⁸ demekle zikrin diğer bir faydasına değinir. O da kibir, haset, benlik ve riya gibi manevi kirlilerden arınmaktır. Tasavvufî terminolojide buna ‘tezkiye’ denir. Netice olarak “Allah yâdı gönülleri aydınlatır.”⁷⁸⁹ Dolayısıyla insan zemmedilen huylardan arınmış olur: “Allah yâdı nûrunu kime armağan eylese / Nefs, hevâ, ben-benlikten kalır imiş.”⁷⁹⁰

⁷⁷⁷ Ahzâb 33/41.

⁷⁷⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/1, s. 94. Bkz. 53, s. 156; 108/1, s. 245.

⁷⁷⁹ İsrâ 17/44.

⁷⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 172/2, s. 359.

⁷⁸¹ Daha fazla bilgi için bkz. Necdet Tosun (2013) ‘Yeseviyye’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 43, s. 487-490.

⁷⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 78/1, s. 191.

⁷⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 224/5, s. 449.

⁷⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 224/4, s. 449.

⁷⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 243/2, s. 483.

⁷⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/16, s. 61. Bkz. 7/14, s. 75.

⁷⁸⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 3/7, s. 67.

⁷⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 74/6, s. 185.

⁷⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 54/2, s. 157. Bkz. 78/1, s. 191.

⁷⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 114/1, s. 255.

Yesevî, zikrin candan, içten ve samimi bir şekilde yapılmasına özen gösterir: “*Hakk’a kavuşmayı dileyenler gece ve gündüz / Dinmeyip cânı ile söyler Hû zikrini.*”⁷⁹¹

Hikmetlerde ‘daimî zikir’ söz konusudur: “*Kul Hoca Ahmed Hak zikrini söyle dâima*”⁷⁹² ve buna benzer “*Zâkirleri her nefeste zikrini söyler.*”⁷⁹³ Bu husus Kur’ân’da şöyle buyrulur: “*Namazı bitirince ayakta iken, otururken ve yatarken Allah’ı anın.*”⁷⁹⁴

Zikrin edeplerinden birisi onun abdestli olarak yapılmasıdır: “*Tahâretsiz zikir söyleyene la’net yağar.*”⁷⁹⁵ Zikri söylerken de manası bilinmelidir: “*Allah yâdını söyler kullar manâ ile / Manâsız asla kulak salmaz olur.*”⁷⁹⁶ Yesevî zikir için en uygun vaktin ise seher olduğunu söyler:

*Seherde öter bülbüller, gül yâdından her zaman,
Sen ötüversen ne olur, Hak yâdından her zaman.*⁷⁹⁷

Yesevî bazı zikirlerin günlük vird hâlinde yapılmasını önerir: “*Günde yüz bin “Allah” desen, O’na yakar*”⁷⁹⁸ ve “*Hak zikrini vird eyle, dem ganîmet.*”⁷⁹⁹

Mevlânâ ise, kulun zikri Hak Teâlâ’nın yücelik ve azametine nispetle nâkıs ve kıymetsiz olmasına rağmen Allah Teâlâ, kullarına olan merhametinden dolayı “*Allah’ı zikredin*”⁸⁰⁰ âyetiyle onların kendini anmasına müsaade ettiğinden bahseder.⁸⁰¹ Böylece Mevlânâ’ya göre kulun secde hâlinde söylediği *Sübhâne Rabbiye’l-A’lâ* tesbihinin gerçek anlamı, “*Ey Rabbim! Secde edişim, varlığım gibi yaraşır değil. Kötülüğün karşılığını, sen iyilik ver*” demektir.⁸⁰² Yani kul, Hakk’ın pak oluşunu ancak tasdik edebilir. Diğer bir yerde Allah’ın kulun tesbihleriyle pak olmayacağını, yine kulun bu zikirle kendi nefsinin ve rûhunu arındıracağını ifade eder. Nitekim Hak Teâlâ, zaten her türlü kusurlardan uzaktır ve namaz ve zikirleri herhangi bir fayda elde etmek için değil aksine kullarına ihsanda

⁷⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 50/3, s. 151. Bkz. 226/3, s. 452; 243/1, s. 483.

⁷⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 12/16, s. 88. Ayrıca bkz. 22/6, s. 110; 57, s. 161; 78/1, s. 191; 84/1, s. 206.

⁷⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 60/5, s. 165.

⁷⁹⁴ Nisâ 4/103.

⁷⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 60/12, s. 166.

⁷⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 127/1, s. 274.

⁷⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 172/1, s. 359. Bkz. 93/1, s. 219.

⁷⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 164/10, s. 347.

⁷⁹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 226/3, s. 452. Bkz. 84/1, s. 206.

⁸⁰⁰ Ahzâb 33/41.

⁸⁰¹ *Mesnevî*, C. II, b. 1705-9.

⁸⁰² *Mesnevî*, C. II, b. 1784-92.

bulunmak için emretmiştir.⁸⁰³ Buna göre insanın rûhunu beden hapsinden kurturacak olan da, Elest gününden işaret niteliğini taşıyan canın tesbihidir. Eğer kul bu tesbihi unutmuşsa Hakk'ı görenlerin tesbihine ve nasihatine kulak vermelidir. Ondan sonra tesbihlerin en doğrusu ve üstünü ise onların terbiyesine sabretmektir.⁸⁰⁴

Mevlânâ, Hak zikrinin tıpkı meleklerde olduğu gibi insan için gıda olabileceğinden bahseder. Böylece karnı doyurma eziyetinden kurtulursun der.⁸⁰⁵ Çünkü ona göre “*Her bir şeyi anmak, bir özellik verir; çünkü her sıfatın bir mahiyeti vardır.*”⁸⁰⁶

Mesnevî'de zikirle düşüncenin münasebetinden bahsedilir. Ayrıca zikir ve fikir kelimeleri çoğu yerde birlikte zikredilir. Buna göre zikir, donmuş ve yorulmuş düşüncüyü canlandırır.⁸⁰⁷ Aynı şekilde Mevlânâ'ya göre yola giren sâlikin pîr ve sûfilerden istifade edebilmesi için önce ona gönül aynasını temizlemesi için düşünce ve zikir verilir. Böylece sâlikin gönül aynası yeni görüntülere mazhar olabilir der.⁸⁰⁸ Eski düşünce ve vesveselerden kurtulmanın yolu da Mevlânâ'ya göre anılanın tabiatını edininceye dek sabırla zikre devam etmektir.⁸⁰⁹ Bunun gibi hak ile batılı ayırma gücünü bahşedecek olan da zikirdir.⁸¹⁰ Bu tespiti, Mevlânâ'nın da zikrettiği “*Her kim de benim zikrimden (Kur'ân'dan) yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz*”⁸¹¹ âyet-i kerîmesi destekler vaziyettedir.

Mevlânâ, gösteriş için yapılan tesbihi, çöplükteki yeşillik yerine koyar.⁸¹²

Mesnevî'ye göre câmid varlıktan canlar âlemine gidildiğinde âlemin parçalarının fokurdaması duyulur. Ayrıca bu hakikat, yani cemadatın hareket etmesi, Mahşerde görülür.⁸¹³ Aynı şekilde peygamber ve veliler âlemin zikrini duyabiliyorlar.⁸¹⁴ Ancak insan dışındaki mahlukatın Allah Teâlâ'yı zikretmesi, icbârîdir, ücrete tabi değildir.⁸¹⁵ Buna delil

⁸⁰³ *Mesnevî*, C. II, b. 1745-8. Bkz. C. III, b. 186.

⁸⁰⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 3121-32.

⁸⁰⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 298.

⁸⁰⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 3852.

⁸⁰⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 1475-6.

⁸⁰⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 3153.

⁸⁰⁹ *Mesnevî*, C. IV, b. 434-9.

⁸¹⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 745-53.

⁸¹¹ Tâ-hâ 20/124.

⁸¹² *Mesnevî*, C. II, b. 1013.

⁸¹³ *Mesnevî*, C. III, b. 1008-21. Bkz. C. III, b. 1494-5; C. VI, b. 3447.

⁸¹⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 3531-5.

⁸¹⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 3288.

olarak da Mevlânâ, “Göklerde ve yerde ne var ise Allah için tesbih etmektedir”⁸¹⁶ âyetini zikreder.⁸¹⁷

Bu şekilde Yesevî ile Mevlânâ, zikrin Allah’ın bir emri olduğu, bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettikleri, zikrin insan rûhunu kötülüklerden arındırıp temizlediği, yani bir nevi cila olduğu, böylelikle zikrin gönülleri aydınlattığı, zikrin can ile yani gösterişten uzak bir şekilde yapılması ve zikre doğru mana ve düşüncenin eşlik etmesi hususlarında hemfikirdirler. Ayrı olarak *Dîvân-ı Hikmet*’te zikrin bazı çeşitleri ve edepleri, daimî zikir ve zikrin günlük vird hâlinde yapılması ve zikir için seher vaktinin faziletli olması gibi konulara değinilmiştir.

3.1.25. Zühd ve Fakr

Bu başlık altında insanın dünya ile muamelesinin nasıl olması gerektiği konusu ele alınmıştır. Benzeri olmayan bir varlık olarak insan her gün karşılaştığı dünya malı ve serveti karşısında nasıl bir tavır izlemeli sorusu araştırma konusu olan eserlere başvurularak cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

“İslam’da ruhbanlık yoktur” demektedir kaynaklar. Yani Hristiyanlıktaki mefhumuyla ruhbanlık yoktur. Onun yerine ruhbanlıktan farklı bir manaya gelen zühd, terk-i dünya ve havf u haşyet gibi âyet ve hadîslerde vârid olan kavramlar karşımıza çıkmaktadır.⁸¹⁸ Hristiyanlıktaki ruhbanlık genelde dünyadan tamamen el-etek çekmek ve evlenmemekten ibarettir. Peki, İslam’daki hususen de tasavvuftaki ‘zühd’ kavramı ne manaya gelmektedir?

İmâm el-Gazzâlî’ye (öl. 505/1111) göre zühd, terk edilenin elde edilene nisbetle daha değersiz olduğunun bilincinde olarak, nefsin bütün arzu ve isteklerini daha hayırlı olana terk etmektir. Ona göre hakiki zühd, şu üç hususu ihtiva etmelidir:

1. Elde olana sevinmemek, elden gidene de üzülmemek.
2. Kendisini yerenin de övenin de onun nazarında bir olması.

⁸¹⁶ Hadîd 57/1; Saff 61/1.

⁸¹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 3859.

⁸¹⁸ **İsmail Kara**, ‘İslâm’da Ruhbanlık Yoktur’ Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not’, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001/2), s. 5-21.

3. Allah Teâlâ'ya muhabbet ve ünsiyet duymak, kalbinde Allah'a ibâdet ve itaatın halavetinin galip olması.⁸¹⁹

Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) ise zühdün mahiyetinin hakkıyla bilinmesi için evvela dünyanın mahiyetinin bilinmesi gerektiğini söyler. Ona göre dünya, Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyet-i celîlesinde zikredilen yedi şeyden ibarettir: *"Kadınlar, oğullar, yığılmış yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, sağmal hayvanlar ve ekinler (kabîlin)den nefsin arzu duyduğu şeylerin sevgisi insanlara süslendi (güzel gösterildi). Bunlar dünya hayatının (geçici) menfaatidir. Hâlbuki varılacak yerin güzeli ancak Allah katındadır."*⁸²⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, bu âyet-i kerîmeden hareketle insanın zarurî ihtiyaçlarının mezmûm olan dünyalıktan sayılmadığını belirtir.⁸²¹ Yine İmâm el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmid'-Dîn*'de 'Dünyanın Zemmi' bölümünde, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyet-i kerîmesinde dünyanın zemmedildiğini ve insanların dünyadan yüz çevirip âhirete yönelmeye davet edildiğini söylemektedir. Öyle ki Allah Teâlâ'nın peygamberler göndermesindeki temel maksat dahi budur.⁸²² İmâm-ı Rabbânî (öl. 1034/1624) ise işi daha ileri götürerek dünyanın ilk bakışta ne kadar güzel görünse bile aslında şekere bulaştırılmış öldürücü bir zehir ve altınla sarılan necasetten ibaret olduğunu söyler ve ona tutulana da deli olarak niteler. Akıllı olanın ona aldanmaması gerektiği hususunda uyarır. Zühdün de üstün zekâ sahiplerinin işi olduğunu belirtir.⁸²³ Bu ifadelerden, zühdün daha çok insan kalbinin dünyaya karşı sergilediği tavır için kullanıldığı görülmektedir.

Ahmed Yesevî de hikmetlerinde bu konuyu geniş bir şekilde ele alır. Dünyayı zem eder ve onu terk etmeye yani zühde teşvik eder. Evvelâ onun dünyanın mahiyeti hakkındaki ifadelerine ve akabinde kâmil insanın dünya ile muamelesinin nasıl olması gerektiğine dair sözlerine yer vereceğiz.

Yesevî'ye göre bu geçici dünya yolculuğunda kul için en büyük tehlike, dünyanın ziynetlerine aldanıp âhireti unutmaktır.⁸²⁴ Bundan ötürü hikmetlerde dünya daima zemmedilir:

⁸¹⁹ Cemaleddin el-Kâsimî (1981), s. 438.

⁸²⁰ Âl-i İmrân 3/14.

⁸²¹ Cemaleddin el-Kâsimî (2003) *el-Va'zu'l-Metlûb min Kûti'l-Kulûb*, Beyrut, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 2. Baskı, s. 154-155.

⁸²² Cemaleddin el-Kâsimî (1981), s. 326.

⁸²³ Ahmed Serhindî (2018) *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbânî*, haz. A. Nûşâhî, İstanbul, Erkam Yay., C. 1, s. 152.

⁸²⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 13/2, s. 89.

*Kötü dünyâya gönül bağlayıp ergin oldum,
Eğlence ile vâh yazık câhil oldum,
Bu dünyânın geçiciliğini şimdi bildim,
Yâ Allah 'ım affeyle günâhımı.*⁸²⁵

Dörtlükten de anlaşıldığı üzere Yesevî, dünyayı geçici ve fânî bilir. Çünkü o ayrılık diyarındır. Zevk ü sefa sürdürülecek mekân değildir. Âhiret için çabalama ve gayret gösterme yeridir.⁸²⁶ Burada ebediyen kalan kimse olmamıştır. Ancak insan, hususen gücünün kuvvetinin yerinde olduğu gençlik çağında âhireti unuttur, dünyayı ebedi zanneder. Yaşlanıp güçten takatten düşünce ise ölüme daha yaklaştığını hissedip dünyanın geçici olduğunu hatırlar. Öyleyse akıl ve basiret sahibi olan insan geçici ve değersiz dünyaya gönül bağlamamalı, hayatını eğlenceyle geçirerek gaflete düşmemeli, dünyanın fânî oluşunu erkenden fark etmeli ve bu esas üzere dünya ile muamele kurmalıdır. Böylece Pîr, insanları geçici dünya zevklerine aldanmama konusunda uyarmaktadır:

*Ey Kul Hoca Ahmed, bugün, ibâdet et gece ve gündüz,
Deme ki ömrümdür uzun, bilmem ki hâlim ne olur.*⁸²⁷

Yesevî, ölüm sonrası hâinden endişe duyarak, kendisine ömrün uzun olduğu vehmine kapılarak gaflete düşülmemesi yönünde uyarıda bulunur. Vakit kaybetmeden hemen bugün ibâdetlere başlanması gerektiğini söyler. Bununla insanlara, dünyadaki konforlu ve lüks yaşamın onları âhirete hazırlıktan alıkoymaması hususunda önemli bir ders verir. Buna gurur yani aldanma denilir. Başka bir ifadeyle; insanın nefsin arzularına kapılarak âhireti unutulması hâlidir.⁸²⁸ İnsana âhireti unutturan ise genelde mal sevgisi ve mevki makam tutkusudur. Gurur da insan için en tehlikeli (helak edici) manevi hastalıkların başında gelmektedir. Asrımızda insanların ekseriyeti, gençlik dönemlerinde bütün himmetlerini dünyaya sarf etmekte, Allah Teâlâ'ya ibâdeti ise ömrün sonlarına bırakmaktadır. Günümüz modern dünyası zihniyeti de insanı buna teşvik etmektedir. İşte hikmetler, insanı bu yaklaşımdan sakındırmaktadır.

Başka bir hikmette ise Pîr, akl-ı selîm sahibi, âhireti düşünen insanların dünyada huzursuz olduğunu, dünyaya ünsiyet edenlerin ise ancak câhiller olduğunu söyler:

⁸²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 30/4, s. 119. Ayrıca bkz. 95/12, s. 222.

⁸²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 8/11, s. 77.

⁸²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 73/7, s. 183. Ayrıca bkz. 77/6, s. 189.

⁸²⁸ **Uludağ** (1991), s. 194-195.

*Dünyâ diyen huzûrsuz imiş, akıllı kullar şikâyetçi imiş,
Câhiller ile dost imiş dünyâyı bırakıp giderim.*⁸²⁹

Bazen de Yesevî dünyayı bir kadına benzetir ve onu üç değil yüz bin talakla boşadığını söyler: “*Dünyâ ardında yüz bin talâk koydum işte.*”⁸³⁰ Bazen de dünyayı altına benzetir ve ona hiç değer vermediğini bildirir: “*Bin altınlık değerini bire sattım.*”⁸³¹

Dîvân-ı Hikmet’te dünya mefhumu genel hatlarıyla bu şekildedir. Asıl konumuz olan ‘zühd’ meselesine geçmeden evvel hikmetlerde ehl-i dünyaya dair söylenenlere değinmekte fayda telakki etmekteyiz:

*Dünyâ ehlinin âhiretten korkusu yok,
Rûhu yalnız, imân-İslâm yoldaşı yok.*⁸³²

Dünya ehli, “*bizim hayatımız ancak dünya hayatından ibarettir*”⁸³³ dedikleri için Yesevî’ye göre âhîret diye bir şeyden endişe etmezler. Bundan ötürü kabre girdikleri zaman kendilerine yardımcı olabilecek ne imanları ne de amelleri bulunur. Ölüm anı ve hesap günü gelip çatığında ise mal-mülk, saltanat ve dünya zenginliği insana hiçbir fayda sağlamaz.⁸³⁴ Zira bu dünya vefasızdır. Dünyadan bir fayda göreceğini ummak ancak ahmak insanların işidir. Dünyaya meftun olan ise imandan nasibi alamaz.⁸³⁵

*Cihâna itimât etme, dilini Hak zikrinden koyma,
Bu dünyâ keyfini sürme, olursun nâmdâr şimdi.*⁸³⁶

Bu dünya ve içindekilere güvenmemek gerek. Zira zaman gullabtır. Bugün zengin olan yarın fakir olur; bugün yükselen yarın düşer. Asıl güvenilmesi gereken “*kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı*”⁸³⁷ ve “*herkesin kendini meşgul edecek bir işinin olduğu*”⁸³⁸ günün sahibidir. Yani bu dünyada

⁸²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 70/4, s. 181.

⁸³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/2, s. 86.

⁸³¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 19/6, s. 104.

⁸³² *Dîvân-ı Hikmet*, 103/7, s. 237.

⁸³³ Mü’minûn 23/37.

⁸³⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 110/3, s. 249;

⁸³⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/9, s. 284;

⁸³⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 182/6, s. 376;

⁸³⁷ Abese 80/34-36.

⁸³⁸ Abese 80/37.

insanın güvendiği kimselerden âhirette ona fayda olmayacaktır. Onun içindir Yesevî'ye göre Allah Teâlâ'yı daima zikretmek gerekir.

Bir diğer dörtlükte de Pîr, hayatı boyunca dünya ziynetleri peşinde koşanların hâline etkileyici bir şekilde bahseder:

*Bütün dünyâyı yığanları vallâhi gördüm;
Öleceği vakitte, “Nasılsın?” deyip hâlini sordum;
Şeytân dedi: “İmânına çengel vurdum”
Cân çıkarken ağlaya ağlaya gider dostlar.⁸³⁹*

Dünyanın mahiyetine ve ehl-i dünyanın ahvâline dair hikmetlere kısa bir şekilde değinildikten sonra asıl mevzu olan zühde geçilebilir. *Dîvân-ı Hikmet*'te âşıklar, sâdıklar ve âbidlerden söz edildiği gibi zâhidlere de değinilir. Zühd yerine ‘dünyayı terk etmek, tepmek, boşamak’ gibi ibareler de kullanılır.

Ahmed Yesevî bu hususta haklı olarak şöyle der: “*Hak öğüdünü alan dünyâ arayamaz.*”⁸⁴⁰ Yani Hakk’ın öğüdüne kulak vererek ona itaat eden kimse dünyayı amaç edinmez. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de dünya hayatının geçici olduğu⁸⁴¹, aldatıcı olduğu⁸⁴², dünyadaki rızıkların sınırlı olduğu, dünya hayatının ancak bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğu⁸⁴³ hususunda hayli âyet-i kerîmeler mevcuttur. Dolayısıyla, bu öğütleri kendisine rehber alan kimse dünya peşinde koşmaz ve her ameline âhireti göz önünde bulundurur.

*Dünyâyı sevmek hataların başıdır,
O Mustafâ bizi âgâh kılmadı mı?
“El-fakru fahrî” diye Allah Rasûlü,
Kâdir’inden dervîşliği almadı mı?⁸⁴⁴*

Yesevî, zaman zaman ele almış olduğu konuya dair âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîfler zikreder. Örneğin, yukarıdaki dörtlükte dünya sevgisiyle ilgili peş peşe iki hadîs-i şerîf zikretmiştir: “Dünyâ sevgisi bütün günahların başıdır” ve “Fakr benim övüncümdür.” Böylece Hz. Peygamber’in (s.a.s.) dünyaya karşı tutumunu bildirir. Az ile yetinmenin yani

⁸³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 86/11, s. 210;

⁸⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/11, s. 99;

⁸⁴¹ A’raf 7/206.

⁸⁴² Âli İmrân 3/185.

⁸⁴³ En’âm 6/32.

⁸⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 191/1, s. 389.

dervişliğin Fahr-ı kâinatın (s.a.s.) sünneti olduğunu söyler. Bununla da yetinmez ve başka bir dörtlükte Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmetinin bu dünyayı sevmediğini, onların âhireti düşündüğünü ve öyleyse kendisini ümmet-i Muhammed'den addeden kişinin, fâni olanı bırakıp asla fâni olmayanda fâni olması gerektiğini söyler:

*Hak Rasûl'ün ümmetleri dünyâ sevmez
Âhiretin gamın yiyip asla uyumaz,
Fânî olan bu dünyâda karar olmaz,
Fânî olup, dünyâ değerini bırakın, dostlar.*⁸⁴⁵

Diğer bir yerde ise Yesevî “*Rasûl dünyâ leştir dedi bıraktım işte*”⁸⁴⁶ der. Dolayısıyla hikmetlerdeki terk-i dünya kavramının taşıdığı anlam itibariyle sünnet-i seniyye'ye dayandığı görülmektedir.

Ondan sonra Yesevî, ilk dönem mutasavvıflarından olan ve menkıbelere göre bazı ilâhi işaretler üzere saltanat tahtını bırakarak dervişliğe giden İbrâhim bin Edhem'i yeri gelince zühhd konusunda örnek olarak zikreder: “*Edhem gibi uzak olup dünyâyı tep.*”⁸⁴⁷

Yesevî sürekli dünyadan uzak durmayı ondan kaçmayı tavsiye eder.⁸⁴⁸ Aslında dünyadan kaçmak imkânsızdır. Buradan dünyaya meyletmemeyi anlamak mümkündür.

*Âşık kullar bu dünyâyı göze ilîştirmez,
Dünyâ aşkını zâhid kullar dile almaz,
Gece gündüz mest ve hayrân kendine gelmez,
Cemâl dileyip göğsünü deşip giryân eyler.*⁸⁴⁹

Yesevî, zühdü aşk bağlamında ele alır. Öyle ki ona göre, candan geçen âşıklar dünya istemezler, yemek ve içmek derdine düşmezler, dünyada kar edip etmeyeceklerini düşünmezler ve dünya onların önüne serilse dahi onu almazlar.⁸⁵⁰

⁸⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/17, s. 356.

⁸⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/11, s. 87.

⁸⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 95/4, s. 221. Ayrıca bkz. 61/3, s. 167; 77/8, s. 190; 95/9, s. 222; 128/3, s. 276; 165/3, s. 348; 206/5, s. 413;

⁸⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 49/10, s. 150. Ayrıca bkz. 14/12, s. 92.

⁸⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 134/3, s. 287.

⁸⁵⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 219/12, s. 438.

Pîr “*Dünyâyı seven gâfil âdem Hakk’ı sevmez*”⁸⁵¹ der. Yani ona göre, bir kalpte iki mutlak sevgi bulunamaz. İnsan, ya dünyayı sever, ya Hakk’ı sever. “Hem dünyayı hem de Allah’ı severim” demekle insan kendini aldatmış olur. Kısacası, Allah’a olan sevgi ile dünya sevgisi bir arada olamaz. Bu bağlamda şu mısra da anlamlıdır: “*Dünyâsını terk eyleyenler Hak ile sevdâ eder.*”⁸⁵²

*Satın alsan âhiretin sevdâsını,
Başa alma bu dünyânın kavgasını.
Amel kılıp al cennet me’vâsını,
Cennet alan Dîdâr görüp doyar imiş.*⁸⁵³

Âhireti murâd eden, bu dünya derdini bırakmalı ve rızâ-ı Bâri’yi kazandıracak ameller yapmalı, cenneti hak etmek için çabalamalıdır. Çünkü cennette Dîdâr görmek vardır.

Başka bir yerde Pîr zühdün diğer bir kaynağının Allah korkusu olduğunu söyler. Böylece Allah’a karşı gelmekten sakınarak dünyayı sevmeyen ve daima Hakk’ı yâd edenlerin kalp gözlerinin ve basiret nazarlarının açılacağını müjdeler.⁸⁵⁴

Son olarak Yesevî, dünyaya tapanlardan uzak olma hususunda uyarmaktadır. Çünkü Hakk’ı bilen ve tanıyanın halkla işi olmaz ve onlara iltifat etmez.

*Dünyâyı tapan soysuzlardan yüzünü çevir,
Yüz çevirerek deryâ olup taşım işte.*⁸⁵⁵

Bazı hikmetlerinde aşksız olarak zühde sarılanları zemmeden Yesevî, aşksız zühdün fayda vermeyeceğini ifade eder.⁸⁵⁶ Birçok hikmetinde zühde teşvik eder. Dünya zinetlerini haram olarak tabir eder, ehl-i dünyadan tahzîr eder.

Yesevî bir bakıma zühde yakın bir anlam taşıyan fakra da değinir. Yesevî, “*Ey insanlar, siz Allaha muhtaçsınız. Allah ise, O, her şeyden müstağnidir, her hamde*

⁸⁵¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 164/6, s. 346. Ayrıca bkz. 11/1, s. 83.

⁸⁵² *Dîvân-ı Hikmet*, 116/4, s. 258.

⁸⁵³ *Dîvân-ı Hikmet*, 154/5, s. 327.

⁸⁵⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 54/11, s. 158.

⁸⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/7, s. 60. Ayrıca bkz. 54/9, s. 158.

⁸⁵⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/10, s. 298. Ayrıca bkz. 157/1, s. 330; 157/3, s. 330.

lâyıktır”⁸⁵⁷ ve “Allah (sizin nafakanıza muhtâç değildir) ganîdir. Siz ise (Onun) fakirler(i, muhtaçları)sınız”⁸⁵⁸ âyet-i kerîmelerini zikreder, insanın acziyetini ve Cenâb-ı Hakk’a olan muhtaciyetini bilmesi gerektiğini söyler. Yesevî bu hususu şu şekilde açıklar: “Dostum cevher, ben ise fakîrim, fakîrlikten vazgeçemem.”⁸⁵⁹ Başka bir yerde fakir yerine miskin⁸⁶⁰ kelimesini kullanır, ancak mana olarak aynıdır: “Kul Hoca Ahmed miskîndir, miskînlerden manâ sor / Miskînlik huzur kaynağı, basar olan Muhammed.”⁸⁶¹ Üçüncü bir yerde ise fakir ve miskin kelimelerini eş anlamlı olarak birlikte zikrederek fakirler hakkında övgüde bulunur:

*Fakîr olup, miskinliği âdet kılan,
Gecelerde kâim olup taât kılan,
Kulu görse, kulu olup hizmet kılan,
Kıyâmette varsa, cennet içre işreti var.*⁸⁶²

Hülâsa hikmetlerde ifade edildiği mefhumuyla fakr, Allah’ın her şeyden müstağni olduğuna, kulun ise her şeyde O’na (c.c.) muhtaç olduğuna inanmaktır. Bu düşünce insanın kendine verilen nimetleri sahiplenmemesi ve dolayısıyla kendini müstağni sanarak kibre kapılmaması adına güzel bir yoldur. Bunun yanı sıra fakr, bir yönden tamahkârlığı da önler. İnsanların elindekilere tamah etmemek hususunda Yesevî şöyle der: “Kul Hoca Ahmed dilenci olsan Hakk’a ol.”⁸⁶³

Mesnevî’de ise dünya hayatını ifade etmek için; ‘dünya zindanı’, ‘dünya hapsi’, ‘dünya kuyusu’, ‘dünya eziyeti’, ‘alçak ve aşağı dünya’, ‘şehvet dünyası’, ‘fâni dünya’, ‘büyücü dünya’, ‘murdar dünya’, ‘sıkıntılı dünya’, ‘leş’, ‘kahır evi’, ‘serap’, ‘perde’, ‘harabe’, ‘virane’, ‘puthane’, ‘balçık’, ‘külhan’, ‘aldanma yurdu’ ve ‘çürük ceviz’ gibi tabirler kullanılır. Bu tabirlerden anlaşılan; dünya hayatı mümin bir kul için bir nevi bir hapisanedir. Nitekim Mevlânâ, “Bu dünya zindandır ve bizse zindandakiler” demekle dünyanın bir zindandan ibaret olduğunu açıkça söyler. Bu durumda zindandakilere düşen, çukur kazarak kendini kurtarmaktır. Yani dünyayı terk etmektir. Devamında Mevlânâ,

⁸⁵⁷ Fâtır 35/15.

⁸⁵⁸ Muhammed 47/38.

⁸⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 196/7, s. 397.

⁸⁶⁰ Miskin ve fakir kelimeleri Tevbe süresinin 60. âyet-i kerîmesinde yer alıyor. Ulemanın ekseriyetine göre birbirinden farklı manalar taşıyor. Manaları hakkında ise ihtilaf vâridir.

⁸⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 208/12, s. 417.

⁸⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 240/14, s. 478.

⁸⁶³ *Dîvân-ı Hikmet*, 14/16, s. 93.

dünyanın sadece mal ve mülkten ibaret olmadığını, insanı Allah Teâlâ'dan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şeyin dünyalık olduğunu söyler. Aynı şekilde dünyayı deniz suyuna benzeterек su geminin dışında olduğunda güzeldir, aksi takdirde gemiyi batırır demekle de dünya sevgisinin gönül evine girmesinden sakındırır. Bunun için gönül kapısını kilitlenerek Hak katından olan ululuk veya fakr havasıyla doldurulması gerektiğini söyler.⁸⁶⁴ Yoksa dünya malının insanı sarhoş, gururlu ve perişan ettiğinden söz eder.⁸⁶⁵ Ayrıca dünya hayatının insana galebe çalmaması için dünyadan ancak zaruret miktarında istifade edilmelidir.⁸⁶⁶ Bir yerde de Mevlânâ, dünya ziynetlerini av için kurulan bir tuzaktaki yeme benzetir. Ancak elindekiyle kanaat edip bu yeme tenezzül etmeyenler bu tuzaktan kendini kurtarabilir.⁸⁶⁷ Bir kişi ne kadar ihlaslı olursa olsun nefsini tam anlamıyla tezkiye etmemişse dünya tuzağına düşme tehlikesi içerisinde.⁸⁶⁸ Bu tuzaktaki yemin ise insanın süfli arzuları olduğunu açıklar.⁸⁶⁹ Benzer şekilde Mevlânâ, dünyayı kuşları avlamak için bekleyen timsahın açık ağzına benzetir.⁸⁷⁰ Diğer bir yerde Mevlânâ, dünyayı ağaca, onun meyvelerini ise insana benzetir. Meyvenin ağaca sıkı tutulması onun hamlığından der ve sadece olgun meyvelerin ağaç dallarını yani dünyayı gevşek tutacağından bahseder. Benzer şekilde anne karnındaki ceninde, daha tam olgunlaşmadığından annesinin kanı ile beslenir.⁸⁷¹ Yine Mevlânâ, Hz. Peygamber (s.a.s.) hadîsine istinaden dünyanın bir rüya misâli olduğunu belirtir. Dolayısıyla rüyadaki olayların gerçek olmadığını ve oradaki korkuların boşuna olduğunu söyler.⁸⁷² Gafletteki insan ise rüyayı sürekli olduğunu düşünür. Ancak ecel günü geldiğinde herkes eninde sonunda bu uykudan uyanacaktır.⁸⁷³

Böylelikle Mevlânâ, Yesevî'nin yaptığı gibi dünyayı geçici olarak tarif eder.⁸⁷⁴ Üstelik dünya için ara yer anlamında berzah tabirini kullanır.⁸⁷⁵ Dünya ve dünya âşıklarının dağılacağını yani fâni olacaklarını söyler.⁸⁷⁶ Aynı şekilde dünyayı yokluk yeri

⁸⁶⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 980-92. Bkz. C. III, b. 1329.

⁸⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 3039.

⁸⁶⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 2256-9.

⁸⁶⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 2855-60. Bkz. C. IV, b. 646; C. V, b. 1403-16; C. VI, b. 1892, 3469.

⁸⁶⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 1308.

⁸⁶⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 378.

⁸⁷⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 4084.

⁸⁷¹ *Mesnevî*, C. III, b. 1292-6.

⁸⁷² *Mesnevî*, C. III, b. 1725-9. Bkz. C. IV, b. 3632.

⁸⁷³ *Mesnevî*, C. IV, b. 3653-4.

⁸⁷⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3399. Bkz. C. III, b. 3392.

⁸⁷⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 12.

⁸⁷⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 31-2.

olarak niteler.⁸⁷⁷ Kendini dünya efendisi bilenlerin de aslında dünyanın esiri ve kölesi olduğunu söyler. Çünkü onların canları mahpustur der.⁸⁷⁸

Mevlânâ, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinden hareketle dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu ve ona meftun olanların ise çocuklar mesabesinde olduklarını ifade eder.⁸⁷⁹ Mevlânâ'ya göre, Cenâb-ı Hakk'ın katında dünyanın değeri, bir sinek kanadı kadardır. Öyleyse Mevlânâ, boynunu bu dünya arzularından kurtar ve Hak'tan bir sille al der. Zira hakkın sillesinin ardında bin ihsanı gizlidir. Peygamberler dahi bu sillelere sabırları vesilesiyle yüce makamlar elde etmişlerdir.⁸⁸⁰ Peygamber ve velilere de bu dünyanın dar geldiğini söyler.⁸⁸¹ Zira dünya, bir küp ise gönül bir ırmaktır, dünya bir oda ise gönül büyük bir şehirdir.⁸⁸² Hakk'ı görmek nasibi olanın gözünde ise bu dünya leş ve murdardır der.⁸⁸³ Onların gecenin gündüzden kaçtığı gibi dünyadan kaçtıklarını söyler Mevlânâ.⁸⁸⁴ Çünkü gönül ehli olanlar dünyanın yaratılmasındaki temel gayenin kulluk olduğunu bilirler.⁸⁸⁵ Dünya padişahlarının kulluktan zevk alamadıkları için Edhem gibi saltanattan vazgeçemediklerini söyler. Hâlbuki mülk ve altın, canın yoldaşı olamaz der. Bunun tersine arifler için altının hiçbir değerinin olmadığını bildirir. Çünkü onlar, Hak huzurundaki bir secdeyi iki yüz devlete değiştirmezler der.⁸⁸⁶ Öyleyse Mevlânâ, haklı olarak Edhem gibi dünya saltanatını terkederek ebedî saltanatı elde et der.⁸⁸⁷ Ayrıca dünya ehlinin dünya gibi vefasız olduğunu söyler.⁸⁸⁸ İnsan nefsinin zeki olmasına rağmen kiblesinin dünya olduğunu ifade eder.⁸⁸⁹ Öyleyse tamahkârın kiblesi altın olduğu hâlde zâhidin kiblesi Allah Teâlâ'dır der.⁸⁹⁰

Mevlânâ'ya göre, hakiki manada zühde vâsıl olmak için taklit ve belâdan arınmış nûr gerekir. Yani zâhitlik, taklit ve riyâ ile olmaz. Dış görünüşü zâhid yapmak

⁸⁷⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 3392. Bkz. C. IV, b. 1665, 1733.

⁸⁷⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 649-51. Bkz. C. VI, b. 4440.

⁸⁷⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3429-30. Bkz. C. II, b. 1552, 2582-6; C. VI, b. 457.

⁸⁸⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 1640-2.

⁸⁸¹ *Mesnevî*, C. III, b. 3537. Bkz. C. V, b. 867.

⁸⁸² *Mesnevî*, C. IV, b. 810.

⁸⁸³ *Mesnevî*, C. II, b. 579. Bkz. C. III, b. 3549.

⁸⁸⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 3462.

⁸⁸⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 2987.

⁸⁸⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 652-76.

⁸⁸⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 725.

⁸⁸⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 1649. Ayrıca bkz. C. V, b. 1011-2.

⁸⁸⁹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1654-5.

⁸⁹⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 1898.

yetersizdir.⁸⁹¹ Diğer bir yerde koku ve renkten kurtulmadıkça zâhitlik, fayda vermez der.⁸⁹² Dünya ehlinin gözündeki kıtlık ise, gerçek zâhidin gözünde cennettir.⁸⁹³

Mevlânâ, zâhitliği ekin ekmeye benzetir, ürününün ise marifet olduğunu söyler.⁸⁹⁴ Ancak Mevlânâ, zâhidi arifle karşılaştırarak arifin bir günde kat ettiği yolu zâhidin bir ayda ancak kat edebileceğini söyler. Zira arif Allah’a aşkla yol alır, zâhidse korkuyla.⁸⁹⁵ Buna benzer arif korku ve ümitten kurtulduğu hâlde zâhid hesap gününün üzüntüsüyle yaşadığını söyler.⁸⁹⁶ Hülâsa arif zâhide göre daha üst makamlardadır.

Mesnevî’de fakra büyük ehemmiyet verilmiş, fakr mertebesinin yüceliğinden bahsedilmiştir. Buna göre kıyamette insana azık olacak olan da fakrdır.⁸⁹⁷ Ancak fakr ilminin söz ve işle değil, sohbetle yani candan cana veya gönülden gönle intikal etme yoluyla kazanıldığı söylenir.⁸⁹⁸ Mevlânâ’ya göre fakr, kişinin Hakk’ın kendisine verdikleriyle yetinmesidir.⁸⁹⁹ Mevlânâ bir yerde *Mesnevî*’sini ‘fakr dükkânı’ olarak tabir eder.⁹⁰⁰ Böylelikle *Mesnevî*’de fakr, lokma fakirliği ve Hak fakirliği olmak üzere ikiye ayrılır. Lokmaya muhtaç olanın, Hakk’ın kendisine ihsanlarından ötürü âşık olduğu, Hakk’a muhtaç olanın ise, Hakk’ın zâtına âşık olduğu anlaşılır.⁹⁰¹ Başka bir deyişle kanaat ve takvadan kaynaklanan fakr, hırstan kaynaklanan fakrdan farklıdır.⁹⁰²

Mevlânâ, “fakr övüncümdür” hadîsini zikrederek fakrden övünçle bahseder ve dervişlerin mal ve mülkün ötesinde olduklarını ve onları Allah Teâlâ’nın rızıklandıracağını söyler.⁹⁰³ Aynı şekilde fakrda iki kat zenginliğin ve Cenâb-ı Hakk’ın izzetinin bulunduğunu ortaya koyar.⁹⁰⁴ Hatta fakrı müminin süsü olarak görür: “*Fanîliği, yoksullukla süslenen kişi Muhammed gibi gölgesiz olur.*”⁹⁰⁵ Keza fena (yok olma) yukarı

⁸⁹¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1467-9.

⁸⁹² *Mesnevî*, C. V, b. 3531.

⁸⁹³ *Mesnevî*, C. IV, b. 3248.

⁸⁹⁴ *Mesnevî*, C. VI, b. 2090-1.

⁸⁹⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 2180.

⁸⁹⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 4065-9.

⁸⁹⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 2833. Bzk. C. I, b. 3496.

⁸⁹⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 1063-4.

⁸⁹⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 3483.

⁹⁰⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 1525.

⁹⁰¹ *Mesnevî*, C. I, b. 2751-5.

⁹⁰² *Mesnevî*, C. IV, b. 3132.

⁹⁰³ *Mesnevî*, C. I, b. 2352-7. Bkz. C. I, b. 2342; C. III, b. 3280; C. V, b. 673, 715.

⁹⁰⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2373-4.

⁹⁰⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 672.

makam olduğu için fakr sahipleri herkesi geçti der.⁹⁰⁶ Aynı şekilde Hak âşıkları, her ne deseler onlardan fakr kokusu geldiğini ifade eder.⁹⁰⁷ Diğer bir yerde evliyalarından Bâyezîd-i Bistâmî’den (öl. 234/848) bahsederken ‘fakîr Bâyezîd’ tabirini kullanması, fakrın bir övünç vesilesi olduğunu gösterir.⁹⁰⁸ Dolayısıyla sûfî, fakirlik nedeniyle üzülmez tersine fakr onun için velinimet olur.⁹⁰⁹

Mevlânâ, bazen fakrdan ‘dervişlik’ şeklinde de bahseder ve “*Dervişlik havası içte olunca, (insan) dünya suyu üzerinde kalır*” der.⁹¹⁰ Diğer bir tabirle fakr ve âcizlik insanı hırs dolu nefsinden korur.⁹¹¹

Netice olarak; Yesevî ile Mevlânâ, dünyanın geçici, aldanma yurdu, eğlence yeri, murdar ve vefasız olduğu hususunda hemfikirdirler. Dolayısıyla ikisi de dünya ve onun ehlinden uzak durmayı tavsiye ederler. Ayrıca Yesevî dünyayı haram olarak tanımladığı hâlde, Mevlânâ, dünyayı bir zindana ve tuzağa benzetir. Her ikisi, peygamber, veli ve akıllı insanlar için dünyanın dar ve huzursuz olduğunu belirtir. Mevlânâ, dünya gönül evine girmemesi için kulun ondan zaruret miktarında faydalanması gerektiğini söyler.

Dîvân-ı Hikmet ve *Mesnevî*’de zühd, aşk bağlamında ele alınır. Aşk kaynaklı zühd, korku kaynaklı zühdden çok daha efdaldır. İki eserde de terk-i dünya için örnek şahsiyet olarak İbrâhim bin Edhem verilir. Aynı olarak *Mesnevî*’ye göre zühd taklitte olmaz, gerçek zâhidin kıblesi ise Allah, zühdün ürünü ise marifettir.

Fakra gelince hem Yesevî hem Mevlânâ, “Fakrım övüncümdür” hadîsini zikrederek fakrdan övünçle bahsederler. Fakr ile eş anlamlı olarak ‘dervişlik’ kelimesini kullanırlar. İkisi de fakrın sadece Hak Teâlâ’ya muhtaç olduğu itikadında olmaktan ibaret olduğunda müttetikirler. Farklı olarak Yesevî, fakrdan huzur kaynağı olarak bahsettiği hâlde, Mevlânâ, fakrın diğer ilimlerden üstün oluşundan, fakrın sohbetle elde edildiğinden, fakrın kaynağını takva ve kanaatin teşkil ettiğinden ve fakrın nefsin belasından koruduğundan bahseder. *Mesnevî* için de ‘fakr dükkânı’ der.

⁹⁰⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 1471.

⁹⁰⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 2880.

⁹⁰⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 2101.

⁹⁰⁹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1855.

⁹¹⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 989.

⁹¹¹ *Mesnevî*, C. III, b. 3282. Bkz. C. IV, b. 2756.

3.2. Ahlâk-ı Zemîme Örnekleri

3.2.1. Benlik (Enâniyet)

Ben veya Arapça karşılığı ‘ene’ kelimesi bugünkü ifadesiyle ‘ego’ kelimesine tekabül etmektedir. ‘Ben diyene irşâd mümkün değildir’ ve ‘benliğime lanet’ gibi ifadeler, tasavvufî ıstılahta vârid olmuştur.⁹¹²

Benlik, *Dîvân-ı Hikmet*’te ‘mâumenlik, men-menlik ve menlik’ tabirleriyle ifade edilir ve çoğu zaman dünya sevgisi, arzu ve heveslere uymak gibi zemmedilen özelliklerle birlikte zikredilir. Yesevî, önce benliğin terkedilmesi ve söküp atılmasına dair tavsiyelere, sonra benlikten gelen tehlikelere ve ondan kurtulma yollarına yer verir.

Hikmetlerdeki benlikle ilgili öğütlere gelince Yesevî, “*Hâyu heves, ben-benliği uzağa gönder*”⁹¹³, “*Kul olsan, ben-benliği sakın bırak*”⁹¹⁴ diyerek ondan sakındırır.

Benlik ya da *enâniyye*, kısaca insanın Allah Teâlâ’yı bırakıp bir nevi kendisini ilâh edinmesi⁹¹⁵ şeklinde tarif edilebilir. Öyleyse benlikten gelen en büyük tehlike insanın ilâhlık iddia etmesi ve hak hukuk tanımamasıdır. Buna örnek olarak kaynaklarda Firavun gösterilir. Çünkü kendine verilen bir takım nimetlere aldanarak kendini ilâh ilan etmiş ve “*Ben, sizin en yüce Rabbinizim!*”⁹¹⁶ demiştir. Malumdur ki Firavun bu kibir ve enâniyeti sebebiyle helak olmuştur. Bu bağlamda Yesevî’nin şu nükteli sözü çok anlamlıdır:

*Dünyâdâr malını görüp heves eyler,
Ben-benlikten o İlâhlık iddia eder
Ölür vakitte imanından ayrı eyler,
Cân verirken hasret ile gider dostlar.*⁹¹⁷

“*Şeyhim diye başkaldıran Hakk’a râkip / Benlik eyleyip Sübhân’ına olmaz sevgili*”⁹¹⁸ demekle de şeyhim, hocayım ve âlimim diye benlik güden kimse, Mütekebbir

⁹¹² Cebecioğlu (2014), s. 76-77.

⁹¹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 9/8, s. 80.

⁹¹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 54/6, s. 157.

⁹¹⁵ Cebecioğlu (2014), s. 149.

⁹¹⁶ Nâzi‘ât 79/24.

⁹¹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 86/10, s. 210.

⁹¹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/6, s. 283.

olan Allah’a isyan etmiş olduğuna işaret eder. Zira “büyüklik ve yücelik O’na (Allaha) mahsûstur.”⁹¹⁹ Allah Teâlâ bu hususta “Azamet benim gömleğim, kibriyâ benim cübbemdir. Kim benimle bu hususta ortaklığa kalkışırsa ben onun belini kırarım”⁹²⁰ diye buyurmuştur. Yani bu özellikler sadece Allah’a mahsustur ve ancak O’na (c.c.) yakışır.⁹²¹ Öyleyse bu özellikleri sahiplenmeye kalkışanı Allah Teâlâ sevmez. Ayrıca şeyh, hoca ve âlim olmak, benliği kırarak hiçliğe bürünmek anlamına gelir. Ancak böyle yapılırsa insan bu mezmûm fiilden kendini kurtarabilir.

Benlikten gelen diğer bir zarar ise insanın nefsânî benliğine aldanarak hakiki benliğini tanıyamamasıdır. Bu da onu hakiki benliklerini bulanların yolundan uzak tutar:

*Yazık, insan kendi kadrini kendi bilmez;
Benlik kılıp iyileri göze ilîştirmez,
Hû sohbetini kuran yere kaçıp gelmez;
O vefâsız ahde ne diye vefâ eylesin?*⁹²²

“Ben-benliğin cezâsını verecek cehennem”⁹²³ demekle de Yesevî bencilin varacağı yerin ateş olduğunu bildirir.

Nakşibendiyye tarîkatı büyüklerinden Ubeydullah Ahrâr’ın (öl. 895/1490) şöyle dediği nakledilir: “Ene’l-Hak demek kolay, eneyi kırmak zordur.” Gerçekten de benlik seyr ü sülûkte aşılması gereken en zor engellerdendir. Yesevî de bu yolun bir üstâdı olarak benliği kırarak bazı yöntemlerden bahseder.

O, benlik veya bencillikten kurtulma yöntemi olarak şunlara değinir: Hak Teâlâ’dan ne geldiyse şükretmek, razı olmak, insanların verdiği eziyetlere sabretmek ve gafletten uzak olmak yani daima uyanık olmak.⁹²⁴

Başka bir yerde bu pîre veya mürşide hizmet olarak karşımıza çıkar: “Benlik içinde ortaya çıkar ben-benliği / Pîr hizmeti uzak eyler bizden onu.”⁹²⁵ Aynı şekilde aşkı da benlik duygusunun izalesi için gerektiğini söyler. “Ben-benlik katı taştan; koyar seni hak

⁹¹⁹ Haşr 59/23.

⁹²⁰ **Muslim**, Birr, 136.

⁹²¹ **İmam el-Gazzâlî** (tsz.) *İhyû Ulûmi'd-Dîn*, ter. A. Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, C. 3, s. 746.

⁹²² *Dîvân-ı Hikmet*, 139/11, s. 296.

⁹²³ *Dîvân-ı Hikmet*, 91/2, s. 216.

⁹²⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 5/4, s. 70.

⁹²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 30/5, s. 119.

işten / Aşk ile ben-benliğini taş gibi parçala / Ben-benlik aşka sığmaz, aşk ona kalem çizmez / Aşkın yaptığını Hak bozmaz, o hem aşk içindedir."⁹²⁶ Başka bir yerde de benliği kırmak için dünyalığı ve eğlenceyi terk etmek gerektiğini söyler. "*Bu dünyânın eğlencesini boşlayıp / Boşlayıp atsa ben-benlik gider dostlar.*"⁹²⁷ Daima tefekkürde bulunmak ve geceleri fikir ve zikirle meşgul olmak⁹²⁸ da enâniyeti kıracak yöntemler arasındadır.

Dîvân-ı Hikmet'te olduğu gibi *Mesnevî*'de de benlik, 'man-u mâ (ben ve biz)' veya 'mâ-u man (biz ve ben)' şeklinde gelir.

Mevlânâ'ya göre benlik, kulun kendine Hak Teâlâ tarafından verilen bazı geçici güzellikleri, kendinden görmesi ve kendine nispet etmesidir.⁹²⁹ Dolayısıyla kul ne kadar yüce makamlara vâsıl olursa olsun Allah Teâlâ'nın azabından emin olmamalı, enâniyete kapılmamalıdır.⁹³⁰ Diğer bir yerde benliği Cenâb-ı Hakk'ın önünde bütünüyle bırakın der.⁹³¹ Bu konuda Mevlânâ, kendilerine güvenerek bencillik yapan Hârût ve Mârût meleklerini örnek verir.

Yine Mevlânâ, benlik konusunda Firavun ve Nemrud örneğini de getirir.⁹³² Benlik ve ilâhlık iddia etme ameliyesini firavunluk⁹³³ ve nemrutluk⁹³⁴ olarak tabir etmektedir. Zira nefis, bir lahza dahi serbest bırakılsa Firavun gibi kendisini ilâh ilan eder.⁹³⁵ Bunun tersine benliği olmayanın örneği olarak Bâyezîd'i gösterir.⁹³⁶ Benliği olmayan ise Hakk'ın cezasından kurtulandır⁹³⁷ ve onun her yaptığı iş Hak'tan olmuş olur.⁹³⁸ Bu dünyanın bir tuzak olduğunu bilenler benliklerinden benliksizliğe kaçarlardı.⁹³⁹ Mevlânâ'ya göre kendi varlığını Hakk'ın varlığında yok eden, bensiz benlik sahibi olur. Yani hakiki benliğine ulaşır. Bunun karşısında da bahsin konusu olan olumsuz manadaki benlik, *Mesnevî* diliyle dünya benliğidir.⁹⁴⁰ Bu benliğin sahipleri kendi gerçek benliğinden habersizdirler. Onlar

⁹²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 199/4, s. 402. Ayrıca bkz. 33/3, s. 123.

⁹²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 84/5, s. 206. Ayrıca bkz. 137/2, s. 292.

⁹²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 194/4, s. 394.

⁹²⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3255.

⁹³⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3415. Bkz. C. IV, b. 3217; C. VI, b. 732.

⁹³¹ *Mesnevî*, C. I, b. 3137.

⁹³² *Mesnevî*, C. V, b. 1809.

⁹³³ *Mesnevî*, C. I, b. 782.

⁹³⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 1607.

⁹³⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 1055.

⁹³⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 2136.

⁹³⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 2761.

⁹³⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 1523.

⁹³⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 227.

⁹⁴⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 4120-52. Bkz. C. VI, b. 125.

gerçek benliğinin bir parçasıyla yetiniyorlar.⁹⁴¹ Benliği olanların gönlünün, hakikate kulak verme ve onu kavrama hususunda taştan daha katı olduğunu ifade eder Mevlânâ.⁹⁴²

Mevlânâ'ya göre, Hakk'ın cezalandırmasının doğurduğu korku, benliğin belini kırar.⁹⁴³ Benlikten kurtulmanın diğer bir yolu da, kulun kendi varlığını Hakk'ın varlığında yok etmesidir.⁹⁴⁴ “*Benlik ve başlıktan vazgeç; bir önder ara, önderlik arama*”⁹⁴⁵ demekle de Mevlânâ benliğin tedavisi konusunda pîre teslimiyetin öneminden bahsetmiş olmalıdır. Zira diğer bir yerde ona teslim olmak üzere bensiz olanı ara demektedir. Bensiz adamı aynaya benzeterek onun bütün benleri kendine aldığını belirtir.⁹⁴⁶ Ayrıca insanın, hakir telakki edilen bir damla sudan meydana geldiğini düşünmesi de enâniyetini kırar, benlik duygularını söndürür.⁹⁴⁷ Mevlânâ, nefsi açlık ile terbiye etmenin de nefsin kendini ilâhlaştırmasına engel olduğunu söyler.⁹⁴⁸

Bu şekilde hem Yesevî hem Mevlânâ, manevi âfetlerden sayılan benlikten sakındırmaktadırlar. Yesevî benliği, insanın bir nevi kendisini ilâh edinmesi şeklinde tarif ederken Mevlânâ, Hak'tan gelen nimetleri kulun kendinden görmesi olarak tanımlar. Benlikten kurtulmanın yolu olarak Yesevî, şükrü, rızayı, sabrı, aşkı, zühdü, fikri, zikri, gece ibâdeti ve pîr hizmetini gösterirken Mevlânâ, Hakk'ın cezasından korkmayı, Hakk'ın varlığında kendi varlığını yok etmeyi, bensiz olana teslim olmayı, nefsi açlıkla terbiye etmeyi ve tefekkürü önerir. Ayrıca Mevlânâ, benliğinden kurtulan gerçek benliğine ulaşır der.

3.2.2. Cehâlet

Cehâlet kelimesi sözlükte ‘bilmemek, tanımamak’ gibi manalara gelmektedir. Esasında cehâlet, bir şeyi bilmemek değil; bilmek istememektir. Kur’ân-ı Kerîm’de ise bilgisizlik anlamından ziyade, Allah Teâlâ’ya ve diğer insanlara karşı olumsuz tutum ve

⁹⁴¹ Mesnevî, C. IV, b. 1867.

⁹⁴² Mesnevî, C. V, b. 1536.

⁹⁴³ Mesnevî, C. IV, b. 3776.

⁹⁴⁴ Mesnevî, C. I, b. 3011. Bkz. C. III, b. 131; C. IV, b. 3346, 3572.

⁹⁴⁵ Mesnevî, C. IV, b. 2028.

⁹⁴⁶ Mesnevî, C. V, b. 2664-6.

⁹⁴⁷ Mesnevî, C. V, b. 1855.

⁹⁴⁸ Mesnevî, C. VI, b. 4724.

davranışlar için kullanılmıştır.⁹⁴⁹ Tasavvufta ise gerçekleri idrak etme yeteneğinden uzak olan gönü ifade eder.⁹⁵⁰

Cehâlet, hikmetlerde Ahmed Yesevî'nin dertlendiği temel konulardan biridir. Zira cehâlet konusuna dair müstakil hikmetlerin bulunması da bunu teyit etmektedir. Cehâlet sahibinden de 'nâdân, bîhaber' şeklinde bahsedilir.

Yesevî, câhilleri 'habersiz ve kötü akrana meyledenler' şeklinde tarif eder.⁹⁵¹

*Ey dostlar câhil ile yakın olup,
Bağrım yanıp cândan doyup öldüm işte.
Doğru söylesem eğri yola boynumu çeker,
Kanlar yutup gam zehrine doydum işte.*⁹⁵²

Bu dörtlükle başlanan bir hikmetinde Yesevî, câhillerin bazı hâllerinden bahseder: Câhil doğruyu kabul etmez, câhille birlikte yolculuk yapılmaz, onun yanında kısa bir zaman dahi kalınmaz, câhil çevresindekilerin değerini asla bilmez, câhilden bir şey istenilmez, o yolunu kaybedene yol göstermez, muhtaca yardım etmez ve âyet-i kerîmelere, hadîs-i şerîflere kulak vermez. Bu söylenenlerden de anlaşıldığı üzere hikmetlerde câhillik ile musâhabe nehyedilir.

Câhillik konusunda hikmetlerin dikkat çektiği diğer bir husus onların Hak ve hakikati kabul etmemeleridir. Bunun için onlara hikmetli söz söylenmemelidir. Zira değerini bilmezler. Bu bağlamda "Câhile laf anlatmak, deveye hendek atlatmaktan güçtür" atasözünü dile getirmek yerinde olur.

*Kulaksıza âyet, hadîs, hikmet harâm,
Yazık, hikmet iç-karnımda olsun tamâm,
Nâdânlara ne vakte dek deyip, ağlayıp devâmlı,
Feryâd etsem, hiç kimsenin kulak verdiği yok.*⁹⁵³

⁹⁴⁹ Karagöz (2009), s. 77.

⁹⁵⁰ Uludağ (1991), s. 111.

⁹⁵¹ Dîvân-ı Hikmet, 123/10, s. 267.

⁹⁵² Dîvân-ı Hikmet, 14/1-10, s. 91.

⁹⁵³ Dîvân-ı Hikmet, 159/4, s. 337. Ayrıca bkz. 13/12, s. 90; 18/29, s. 103; 86/3, s. 209; 128/3, s. 276.

“Habersizler bağı ömrünü bilmeden yele satar / Gaflet ile cehenneme gider dostlar”⁹⁵⁴ şeklinde gelen beyitlerden cehâletin aynı zamanda gaflete yol açtığı da anlaşılır.

*Bu sırrı bilmeyen câhil kişi,
Dervîşlerin değerini ne zaman bilir?
Dil ucuyla ümmetim diye iddiâ eder,
Mustafâ'nın değerini ne zaman bilir?*⁹⁵⁵

Bu kıtayla başlayan hikmette Yesevî, câhillerin, Allah Teâlâ'dan, Peygamber'den, imandan, marifetten, muhabbetten, pirden, dervîşlerden bihaber olduğunu söyler. Başka bir yerde bunlara ilave olarak namaz da zikredilmiştir.⁹⁵⁶ Yani câhiller namazın hakikatinden de bihaberdirlere.

Son olarak “Câhil kullar özünü görür, ayıbını görmez”⁹⁵⁷ demekle câhil insanın kendisini kusursuz, kâmil birisi olarak gördüğünü ifade eder. Zaten onun hakikati kabul etme noktasındaki inadı bundan kaynaklanır.

Hâsılı kelim hikmetler, cehâleti ilacı olmayan bir hastalık olarak niteler. Çünkü cehâlet insanı inatlaştırır, körleştirir ve dinden eder. Câhille muamele konusunda ise Yesevî'nin görüşünü şu atasözü özetler: “Câhil dostun olacağına, akıllı düşmanın olsun.”

Mevlânâ'ya göre inkârcıya söylenen ilim cehâlete dönüşür.⁹⁵⁸ Yani zayi olur. Aynı şekilde kötü niyet bilgiyi eğri yapar.⁹⁵⁹ Mevlânâ, câhilleri sert ve serkeş davranışlı, incelik, letafet ve insaftan uzak ve hayvan tabiatlı olarak tavsif eder.⁹⁶⁰ Ancak câhilin eziyetine sabret ve onunla iyi geçin der.⁹⁶¹ Mevlânâ, câhilin sevgisi için bir padişahın doğanını tavuk zannederek kanatlarını kısaltıp, tırnaklarını kesip, yiyeceğini saman yapan yaşlı kadının doğana olan bu hareketi misâl olarak zikrederek câhilin yolda her zaman eğri gittiğini belirtir.⁹⁶² Bu bağlamda Mevlânâ, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) naklen şu hadîsi zikreder:

⁹⁵⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 85/2, s. 208. Ayrıca bkz. 88/4, s. 212; 107/6, s. 244.

⁹⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 136/1-6, s. 291.

⁹⁵⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 104/11, s. 240.

⁹⁵⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 174/5, s. 363.

⁹⁵⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1613.

⁹⁵⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 2738.

⁹⁶⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 2434-7.

⁹⁶¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 2040.

⁹⁶² *Mesnevî*, C. II, b. 321-6.

“Akıllı düşman, câhil dosttan evladır.”⁹⁶³ Mevlânâ’nın verdiği örneklerden câhil adamın daima eksik bilgiye, zanna ve vehme dayanarak hareket ettiği anlaşılır. Dolayısıyla câhilden doğru bir iş beklenemez. Zaten Mevlânâ, cehâletin insanın beynindeki bir kuruntudan ibaret olduğunu söyler.⁹⁶⁴ Yine Mevlânâ’ya göre puta tapma da kendi başına bir câhilliktir.⁹⁶⁵ Nitekim diğer bir yerde Mevlânâ, kâfirliği de câhillik olarak tanımlar.⁹⁶⁶ Mevlânâ, nefsi hafife almayı da câhillik sayar.⁹⁶⁷

Mevlânâ’ya göre, akıl konusunda olgun olan nice adam, can ve iman konusuna gelince câhil olabilirler. Buna örnek olarak Ebû Cehil’i gösterir. Ebu’l-Hakem olduğu hâlde hakikati anlamaktan âciz kaldı.⁹⁶⁸ Nice mucizeler gördüğü hâlde inanmadı. Çünkü Mevlânâ’ya göre dertsizdi.⁹⁶⁹ Öyleyse Mevlânâ haklı olarak câhile öğüt vermek ve nasihat vermek çorak yere tohum atmaktır der.⁹⁷⁰ Ayrıca câhil, hâdiselerin hakikatine vâkıf olmadığından olayların sonunu kestiremez, daima cehâlette kalır.⁹⁷¹

Mesnevî’de cehâletle birlikte körlük kelimesi sıkça zikredilmektedir. Buna göre cehâlet, bir nevi hakikati görmemekten ibarettir.⁹⁷² Öyleyse cehâletten kurtulmanın yolu, Hak erlerinin sözüne kulak vermek ve onlara teslim olmaktır.⁹⁷³ Diğer bir yerde ustasız iş yapmaya kalkanın sonunun perişanlık olduğu bildirilir.⁹⁷⁴ Ancak Mevlânâ, “*Son derece câhillik ve körlükle Allah’ın azîz kişilerini incitmeye yöneliyoruz*”⁹⁷⁵ demekle insanın cehâletinden dolayı hep bunun tersini yaptığına işaret etmiş olmalıdır. Zira insanlar işin hakikatini bilmediklerinden Hak veli ve âşıklarını câhil sanmışlardır.⁹⁷⁶ Bunun yegâne sebebi câhilin Hak tarafından dua ve yalvarmadan mahrum bırakılmasıdır.⁹⁷⁷ Mevlânâ’ya

⁹⁶³ *Mesnevî*, C. II, b. 1867. Bkz. C. VI, b. 1431.

⁹⁶⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 395.

⁹⁶⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 1393. Bkz. C. II, b. 2039.

⁹⁶⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 1370.

⁹⁶⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 779.

⁹⁶⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1505.

⁹⁶⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 2049.

⁹⁷⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 2263.

⁹⁷¹ *Mesnevî*, C. III, b. 1621-2. Ayrıca bkz. C. III, b. 2196; C. V, b. 1409.

⁹⁷² *Mesnevî*, C. II, b. 2040.

⁹⁷³ *Mesnevî*, C. II, b. 3672.

⁹⁷⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 1404. Bkz. C. VI, b. 2364.

⁹⁷⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 3734.

⁹⁷⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 569. Bkz. C. III, b. 1085, 2432; C. V, b. 541, 3285.

⁹⁷⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 198.

göre, hakikate ermemiş, taklide ve delile tutunmuş şeyhe tabi olmak da insanda câhillik ve körlüğün oluşmasına neden olur.⁹⁷⁸

Netice itibarıyla hem Yesevî hem Mevlânâ, câhillerden uzak durulması gerektiği, câhillerin hakikati kabul etmedikleri, imanın ve dinin değerini bilmedikleri, kendi ayıplarını görmedikleri ve onlara hikmet söylenmemesi gerektiği konusunda hemfikirdirler. Ayrıca Yesevî, cehâleti, habersiz ve kötü arkadaşlara meyletmek şeklinde tarif ederken Mevlânâ, körü körüne yapılan taklidin câhillik olduğunu söyler. İlave olarak Mevlânâ, câhil insanın hayvan tabiatlı olduğuna ve onun eksik bilgi ve kuruntular üzere yaşadığını belirtir. Ona göre cehâletten kurtulmanın yolu Hak erlerinin nasihatine kulak vermektir.

3.2.3. Cimrilik (Buhl)

Farsça'da 'âdi, soysuz, alçak' gibi manalara gelen cimri sözcüğü Türkçe'de pintilik ve hasisliği ifade eder. Arapça'daki karşılığı ise 'buhl' ya da 'şuh'tur. Hem Kur'ân hem de hadîsler mümini cimrilikten sakındırır.⁹⁷⁹ Tasavvuf ehli ise buhlü îsârın terkedilmesi şeklinde veya hayvanî âdet olarak tanımlar.⁹⁸⁰

Dîvân-ı Hikmet'te cimri kimselerden 'bâhil' şeklinde sadece birkaç yerde bahsedilir. Bir hikmetinde Yesevî, onların bulunduğu yerde feyz ve bereketin olmadığını söyler:

*Halka içine cimri girse, sohbet olmaz,
Zâkir kullar zikrederek feyz alamaz,
O sohbetten erenlerin kokusu gelmez,
Zâkirlerin ömrü zâyî geçer imiş.*⁹⁸¹

Diğer bir yerde bâhillerin kendileri cimri olmakla beraber cömert olanlara da düşmanlık ettiklerine değinir:

*Zerre aşkı kime düşse, ağlar eyler,
Gözyaşını akıtarak ummân eyler,*

⁹⁷⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 521.

⁹⁷⁹ **Karagöz** (2009), s. 91-92.

⁹⁸⁰ **Cebecioğlu** (2014), s. 86.

⁹⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 218/14, s. 435.

*Her ne bulsa, Hak yoluna ihsân eyler,
Cimrilerin düşmanlığı-buğzu olur.*⁹⁸²

Son olarak cimrilerin âhiretteki durumunu şu beytiyle anlatır:

*Cehennem der: “Ben üstün, cimri kullar bende var,
Cimrilerin boynunda ateşli zincir-kelepçe var.”*⁹⁸³

Mevlânâ, Hz. Peygamber’den (s.a.s.) naklen her gün çarşı başında iki meleğin “*Ey Allah’ım! Bağış yapanları doyur, her dirheme karşılık yüz bin ver / Ey Allah’ım! Cimrilere dünyada sadece ziyan üstüne ziyan ver*” diye dua ettiğini söyler.⁹⁸⁴ Yani cimrilik, zâhiren insanın faydasına gibi düşünülebilir ancak hakikatte onun ziyanıdır. Çünkü Mevlânâ’ya göre yeni talih elde edebilmek için eski şeylerden kurtulmak gerekir.⁹⁸⁵ Yani infak etmek lazım.

Yine Mevlânâ’ya göre, cimrilik yapılacak bağışların karşılığını muaccelen görmemekten kaynaklanır. Buna göre herkes yaptığı iyiliğin karşılığını görmüş olsaydı dünyada cimri kalmazdı.⁹⁸⁶ Örneğin yapılan bir iyilik için Hak Teâlâ’nın on misliyle karşılık verdiği herkesçe bilinir. Ancak herkesin yakîn mertebeleri aynı değildir. Demek cimrilikten kurtulabilmesi için insanın kesin bilgiye, görmeye ve sağlam inanca ihtiyacı vardır. Böylelikle Mevlânâ’nın ilimle amel arasında bağ kurmaya çalıştığı görülür. Cimrilikten kurtulmanın diğer bir yolu ise, Mevlânâ’ya göre hırs ve isteklere rağmen cömertlik yapmaya gayret etmektir.⁹⁸⁷ Mevlânâ, insan bunları yapamıyorsa cimrilikten kurtuluncaya kadar ağlayarak Cenâb-ı Hakk’a yalvarmalıdır der.⁹⁸⁸

Görüldüğü üzere *Dîvân-ı Hikmet*’te olsun *Mesnevî*’de olsun cimrilik konusuna fazla değinilmemiştir. Yesevî, cimrilerin bereketsizlik getirdiklerini ve cömertlere karşı düşmanlık ettiklerini dile getirmekle yetinirken Mevlânâ, cimriliğin insanın yaptığı ihsanların karşılığını muaccelen alamamasından kaynaklandığını söyler.

⁹⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 103/5, s. 236. Ayrıca bkz. 218/15, s. 435.

⁹⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 143/3, s. 303. Bkz. 218/15, s. 435.

⁹⁸⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2223-5. Bkz. C. II, b. 379.

⁹⁸⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 1939.

⁹⁸⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 894-5.

⁹⁸⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 1266.

⁹⁸⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 1940.

3.2.4. Gaflet

Gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin, mütefekkirlerin ve mutasavvıfların esas gayelerinin insanıyeti gafletten kurtarmak olduğunu söylesek hata etmiş olmayız. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de düşünmeye, fehmetmeye ve tefekkür etmeye teşvik eden birçok âyet-i kerîme mevcuttur. Aynı şekilde *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'nin temel gayelerin birisi de gaflette olanları uyandırmaktır.

Hikmetlere gelince Yesevî, gâfillerin hâllerinden, gafletin türlerinden ve gafletten kurtulma yollarına değinir.

Misâlen; bazı insanlar gaflette oldukları hâlde bunun farkında değildirler. Zira dünyaya daldıklarından âhireti unutmuş vaziyettedirler. Bu tarz insanlara Yesevî şu şekilde seslenir:

*Ey habersiz gaflet ile uykudasın,
Dünyâyı dileyip gece-gündüz kaygıdasın,
İbâdet eylemeyip sözler söyleyip boşunasın,
Hak cemâlini göstermese perişan olunur.*⁹⁸⁹

Bunun gibi Yesevî'ye göre gaflet insanı sadece nefsânî arzularının peşinde koşan bir varlığa dönüştürür. Hâlbuki insanın yaratılış gayesi, Rabbini tanımaktır. Öyleyse insan, esas maksadına münasip olarak hayatını yaşmalıdır.

*Gaflette yürüdün sen it gibi gezerek,
Bedenin yatar dar kabirde çok şişerek,
İş kılmadın sen Allah'a göğsünü deşerek,
Sorar olsa, ben kul orda ne eylerim?*⁹⁹⁰

Yesevî gâfil adamın dünyayı tanımadığını dolayısıyla dünyada olup bitenlerden ders alamadığını söyler:

*Nice binlerle çeri yığan hanlar hani,
Bu sözlerin her birisi mana hazinesi,
Vefâsı yok, vefâsızdır dünyâ, tanı;*

⁹⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 95/30, s. 224.

⁹⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 75/5, s. 186.

Gerçekten de dünyada binlerce hizmetçisi ve maiyeti olan nice padişah ve hanlar ihtişamlarına rağmen, nice kahramanlar savaştaki maharet ve yiğitliklerine rağmen, nice tabipler ilaçlara ve hastalıkların tedavisine dair derin bilgilerine rağmen dünyayı bırakıp gittiler. Kendilerini ölümden koruyamadılar. Aynı şekilde peygamber ve evliyalar da ölüm karşısında âciz kaldılar: “Erenlerin hepsi gidip oldu mezar / Hüzünlenip ey dostlarım olun uykusuz.”⁹⁹² Öyleyse dünyanın vefasız olduğunu bilmek gerekir. Şurası da bilinmesi gerekir ki; bu sözler ancak kıymetini bilenler için bir değer ve kıymet ifade eder. Zira insanların ekseriyeti tarih boyunca nice peygamberler, hâkimler ve bilgeler tarafından söylenen bu sözlerden ibret almamışlar, gaflet içerisinde oldukları hâlde bu dünyadan göçüp gitmişlerdir. Yine insan hayatının kısa olduğuna işaret ederek “Ey gâfil ömrün senin geçer yel gibi / Gözyaşını akıt dâima sel suyu gibi”⁹⁹³ der.

Hikmetlerde sürekli dünyanın geçici olduğuna ve ölümün her an gelebileceğine vurgu yapılır. Çünkü dünya ve geçici zevklere aldanmama konusu her zaman hatırlatılması gereken konulardandır. Zira insan, tabiatı itibarıyla dünya zinetlerine düşkündür ve önceki kavimlerin hatalarından ders almadan tekrar tekrar dünyanın kurduğu tuzaklara düşer. Bundan dolayı Yesevî sürekli “Mağrûr olmayın, ey dostlarım, eğlenip / Gece gündüz yalan söyleyip, boşuna yatıp / Cân alıcı gelir imiş bir gün yetip / Böyle yerde gâfil yürüse olmaz imiş”⁹⁹⁴ tarzından nasihatlerde bulunur. Bu bakımdan gafletin insan için ne gibi kötü sonuçlara neden olabileceği ortadadır. Yani gaflet tabiri caizse insan rûhu için ölümcül bir hastalıktan daha beterdir.

“Es-salât” dese gâfil başını örterek uyur / Gafletten ömrünü yele satar olmalı”⁹⁹⁵ demesiyle Yesevî, gâfilin dünyada onu kötülüklerden alıkoyacak ve âhirette ona azık olacak namaz nidası olan ezan sesine icabet etmediğini bildirir. Hâlbuki “namaz uykudan hayırlıdır” demekle müezzin halkı hem fiziksel hem de manevi uykudan uyanmaya çağırır. Yesevî fiziksel uykuya da ayrıca değinir. Hatta bîdâr yani uykusuz olmayı çok önemser. Özellikle insan için yataktan ayrılması en zor olan gece ve seher vakitlerindeki uykusuzluğun manevi yoldaki başarının temellerinden olduğunu söyler:

⁹⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 111/7, s. 251.

⁹⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 50/5, s. 151.

⁹⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 84/4, s. 208.

⁹⁹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 110/4, s. 249. Ayrıca bkz. 106/8, s. 243.

⁹⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 104/117, s. 240. Ayrıca bkz. 88/4, s. 212.

*Aşktan haber duyanlar oldu bîdâr,
Bîdâr olup, gece-gündüz diler Dîdâr,
Allah Hakkı, bîdârlara Dîdâr hazır,
İşitip bunu, aşk dükkânını kuramam.*⁹⁹⁶

Yesevî gönlü uyanık insan ise ibretli nasihatlerden etkilenir der: “*Gönlüm incinip uyanık olsun güzel sözden.*”⁹⁹⁷ Zira ona göre bu hikmetlere kulak asmayanlar gaflette olan insanlardır: “*Kul Hoca Ahmed hazine açtı, inci ve cevher saçtı / Dinlemeyen bu sözü, gaflet içinde gördüm.*”⁹⁹⁸

Yesevî erenlerin ve âşıkların gaflete karşı tutumunu da beyan eder. Örneğin “*Erenleri Hak yâdından gâfil olmaz / “Ricâlun lâ tulhîhim” der insanların Hâlik’i.*”⁹⁹⁹ Beyitte müşârun aleyhi olan âyet-i kerîme meâlen şu şekildedir: “*(Onlar) ne bir ticâretin, ne de bir alış-verişin kendilerini Allah’ı anmaktan, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı erlerdir! (Onlar, dehşetten) kalblerin ve gözlerin kendisinde döneceği bir günden korkarlar.*”¹⁰⁰⁰ Yani yaptıkları işler, erenleri Hak zikrinden, zekât ve namazdan alıkoymaz. Âşıklar için de bu geçerlidir: “*Âşıklığın dâvasını güden kişi / Ma’sûk’undan zerre gâfil olduğu yok.*”¹⁰⁰¹ Aynı şekilde Yesevî nezdinde Yâr’sız alınan nefese nefes denilmez. Çünkü insan Allah’la var olmaktadır, nefesle değil: “*Kul Hoca Ahmed ganîmet bil her nefesi / Yârsız geçen bir deme dem deme.*”¹⁰⁰²

Gafletten kurtulmanın yolu ise Yesevî’ye göre melâmet, şerîat, tarîkat ve hakîkattedir:

*Bu âlemde rezîl olup kan yutmasan,
Şerî’atta, tarîkatta pîr tutmasan,
Hakîkatte candan, tenden tam geçmesen,
Gafletlerden seni ne diye ayrı eylesin?*¹⁰⁰³

⁹⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 256/5, s. 508. Bkz. 72/2, s. 189; 82/5, s. 202; 91/2, s. 216;

⁹⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 22/2, s. 110.

⁹⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 53/10, s. 156.

⁹⁹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 138/3, s. 294.

¹⁰⁰⁰ Nûr 24/37.

¹⁰⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 120/1, s. 263. Ayrıca bkz. 109/7, s. 248.

¹⁰⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 132/11, s. 282.

¹⁰⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 139/4, s. 295.

Aynı şekilde Yesevî Rabbini tanınması ve O'nun (c.c.) verdiği nimetleri görebilmesi için gâfilin batın gözünün açılması gerekir der.¹⁰⁰⁴ Çünkü gâfil kendisine verilen nimetlerin kıymetini bilmez ve onlara şükretmez. Gözü önündeki nimetleri göremeyen gâfilin gizlenmiş nimetlerinden haberi bile yoktur. Zira onun gözleri gaflet perdesiyle örtülüdür. Öyleyse önce bu perde kaldırılmalıdır.

Yesevî gâfil bulmaz “*Hak yolunu, orada bulmazlar makâm / İçi dışı yanarak seherlerde yatmasın*”¹⁰⁰⁵ demekle gafletin zararından bahseder.

Mevlânâ da *Mesnevî*'sinde gaflet uykusunu terk et der.¹⁰⁰⁶ Gafleti terk etmek için de dert gerektiğini söyler.¹⁰⁰⁷ Özellikle hastalık zamanı, Mevlânâ'ya göre bütünüyle uyanıklıktır. Öyleyse onun tabiriyle “*Daha uyanık olan, daha çok dertlidir.*”¹⁰⁰⁸ Çünkü dünyadaki her türlü zorluğun, Hak'tan uzak olmaktan ve gafletten daha kolay olduğunu söyler.¹⁰⁰⁹ Zira daha önce de zikredildiği gibi Mevlânâ nezdinde dünya, mal ve mülkten ziyade Allah'tan gâfil olmak anlamını taşır.¹⁰¹⁰

Mevlânâ'ya göre bu âlemin direk ve sütunu gaflettir. Ayıklık ise bu âleme ait değildir.¹⁰¹¹ Aynı şekilde gaflet bedendendir. Öyleyse gaflet perdesini kaldırmak için bedeni rûh yapmak gerekir.¹⁰¹² Ölümle insandan gaflet perdesi kalkar ancak öldükten sonra iş işten geçmiş olur.¹⁰¹³ Öyleyse gaflet perdesi dünyadayken yırtılmalıdır. Ölüm, insanoğluna hayatı boyunca kendinden haber vererek kendini hissettirdiği hâlde gâfil, bu nidaya kulak vermediği için ancak ölüm geldiğinde aklı başına gelir.¹⁰¹⁴ Ancak ölüm geldiğinde imtihan hitama erer. Dolayısıyla bu dünyada gâfil olan âhirette hüsrana uğrayacaklar.¹⁰¹⁵ Bunun gibi nimet, gaflet getirir, şükürse uyanıklık getirir.¹⁰¹⁶ Keza gaflet, bazen küstahlıktan kaynaklanır. Bunu giderecek olan Hakk'ın heybetinin karşısında korku ve saygı göstermektir.¹⁰¹⁷ Gafleti yok etmenin yolu Mevlânâ'ya göre yokluk âlemine

¹⁰⁰⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 87/4, s. 211.

¹⁰⁰⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 90/2, s. 215.

¹⁰⁰⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1157. Bkz. C. III, b. 482.

¹⁰⁰⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 2503.

¹⁰⁰⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 624-30.

¹⁰⁰⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 1756.

¹⁰¹⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 984.

¹⁰¹¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1329.

¹⁰¹² *Mesnevî*, C. III, b. 3565.

¹⁰¹³ *Mesnevî*, C. IV, b. 1369.

¹⁰¹⁴ *Mesnevî*, C. VI, b. 774.

¹⁰¹⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 3620.

¹⁰¹⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 2896. Bkz. C. III, b. 310; C. VI, b. 3662.

¹⁰¹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 4095-7.

girmektir. Böylelikle insan, Hak Teâlâ'yı görür ve gaflet perdelerinden kurtulur. İnsanın sonsuz kudret sahibi Allah Teâlâ'ya karşı gelmesi ve O'na (c.c.) isyan etmesi ise gafletten kaynaklanır.¹⁰¹⁸ Mevlânâ taklidin de gaflete götüren bir bağ olduğunu söyler.¹⁰¹⁹ İnsanı gafletten kurtaracak olan diğer bir yol, Allah'ın emri üzerinde sabretmektir.¹⁰²⁰ Çünkü Allah'ın gösterdiği doğru istikametten gâfil olan, mecbur ters yönde yol alır.¹⁰²¹ Bu bağlamda Mevlânâ şu beyti söyler: “*Rûhumuz Hak'la uyanık değilse uyanıklığımız, tutsaklığımızdır.*”¹⁰²²

Nefsi tanımamaktan neşet eden gaflet, *Mesnevî*'ye göre helaka götürür. Çünkü nefis hep dünyaya meyillidir. Rûhsa Arş'ı gözetir.¹⁰²³ Mevlânâ bu meseleye misâl olarak Mecnûn ve devesinin hikâyesine yer verir. Buna göre Mecnûn Leyla'ya âşıktır, devesi ise yavrusuna âşıktır. Her ikisinin de yola çıkma gayeleri farklı olduklarından yol arkadaş olamazlar. Neticede deve, tıpkı nefsin insanın gaflet anını aradığı gibi Mecnûn'un gaflet anını bekler ve o anı yakalayınca hemen yavrusuna koşar.¹⁰²⁴ Nefs de insanı bu sevdalısı olduğu dünyaya sürüklerken onu pusuda bekleyenlerden gâfildir.¹⁰²⁵ Bu gaflet ve körlükle nefis, insanı (sahibini) tuzağa (dünyaya) doğru götürmüş olur.¹⁰²⁶ İnsanın bu nefis ve dünyaya aldanmasının önemli sebeplerinden birisi de onun kendi gerçek varlık ve hakikatinden habersiz olması ve kendi kadr ü kıymetini bilmemesidir.¹⁰²⁷ Aynı şekilde insan, kendi ayıplarını görmekten gâfildir. Bunun için dünyada halk, sadece birbirinin ayıbını söylemekle meşguldürler. Böyle olmasaydı herkes kendi ayıbını düzeltmekten kendini alıkoyamaz başkalarına bakmaya vakti kalmazdı.¹⁰²⁸ Gaflet aynı şekilde insanın yaptığı kötülük ve zulümlerini unutturur.¹⁰²⁹ Dolayısıyla gaflet, tövbeyi erteler. Yine halk, Hak erlerini tanıma konusunda da gaflet içerisinde dirler. Çünkü manaya değil surete bakarlar.¹⁰³⁰ Bunun çözümü, kör misâli taklitle gidip onların ırmağına testi götürerek daldırmaktır. Böylece mana görünmeye başlayınca taklit kendiliğinden kalkmış olur.¹⁰³¹

¹⁰¹⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 522-3.

¹⁰¹⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 481.

¹⁰²⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 1272.

¹⁰²¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 2628.

¹⁰²² *Mesnevî*, C. I, b. 411.

¹⁰²³ *Mesnevî*, C. I, b. 2952. Bkz. C. VI, b. 4550.

¹⁰²⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 1532-46.

¹⁰²⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 723.

¹⁰²⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 1412.

¹⁰²⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1941.

¹⁰²⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 877-8.

¹⁰²⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 1503.

¹⁰³⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 1018. Bkz. C. II, b. 1036; C. V, b. 2896.

¹⁰³¹ *Mesnevî*, C. III, b. 4301.

Ayrıca Mevlânâ, Hak velilerinin sohbetinden gâfil olma konusunda uyarmaktadır.¹⁰³² Çünkü ona göre onların uykusu bile uyanıklıktır.¹⁰³³

Böylelikle hem Yesevî hem de Mevlânâ'nın gafletle Cenâb-ı Hak'tan uzak olmaktan ihzâr ettikleri görülür. Zira ikisi de Hak Teâlâ ile geçirilmeyen her anın boşa gittiğini söylerler. Gafletten tahallus için Yesevî, ölümü hatırlamayı, Hakk'ın çağrısına kulak vermeyi, hikmetlerden ders almayı, melâmeti, şerî'atı sağlam tutmayı, tarîkatte pîr edinmeyi, tenden geçmeyi, batın gözünü açmayı, aşkı ve derdi tavsiye ederken, Mevlânâ, da buna benzer olarak derdi, şükrü, takvayı, yok olmayı, Allah'ın emirleri üzerinde sabretmeyi, âhirete yönelmeyi, Hak erlerinin sohbetini ve bedeni rûha dönüştürmeyi zikreder. Ayrıca Yesevî, Hak velilerinin Hak Teâlâ'dan gâfil olmadıklarını söylerken, Mevlânâ, onların uykudayken bile Hak'tan ayrılmadığını ikrar eder. Bunların dışında Mevlânâ, gaflete sevk eden sebeplerden dünya nimetini, küstahlığı, taklidi, nefsi ve kendi hakikatini bilmemeyi dile getirir ve insanların yakîni bir hakikat olan ölümden, kendi ayıplarından ve Hak erlerinden gâfil olduğunu anlatır. Hülâsa; her iki bilge de gaflet uykusundan uyanmaya çağırır.

3.2.5. Kibir

Sözlük anlamı 'büyüklük ve büyülenme' olan kibir kendini büyük, başkalarını küçük görmekten ibarettir. Kibirli kimseler, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerde yerilmiştir.¹⁰³⁴

Konunun ehemmiyetine binaen Yesevî, hikmetlerinde kibre geniş çapta yer verir. Mesela hikmetlerde kibrin kaynağından ve nedenlerden söz edilir:

*On üçümde nefsânî arzuları ele aldım
Nefs başına yüz bin belâ sarıp saldım;
Kibirlenmeyi ayakaltında basıp aldım;
On dördümde toprak gibi oldum işte.*¹⁰³⁵

¹⁰³² Mesnevî, C. II, b. 2206. Ayrıca bkz. C. I, b. 1930; C. II, b. 3311; C. VI, b. 2630.

¹⁰³³ Mesnevî, C. II, b. 3535. Bkz. C. III, b. 1222, 1821.

¹⁰³⁴ Karagöz (2009), s. 334.

¹⁰³⁵ Dîvân-ı Hikmet, 3/3, s. 66.

Bu dörtlükten kibrin kaynağının nefis olduğu anlaşılır. Zira sadece nefis kontrol altına alındığında kibre galip gelinebilir. Toprak olmaktan da kibrin zıttı olan tevâzu kastedilmiş olmalıdır. “*Nefs evidir kibir ve kîn, kibir içinde yoktur dîn*”¹⁰³⁶ şeklinde gelen diğer bir beyit bu tespiti teyit eder.

Öyleyse nefis-i emmârenin müteaddid hileleri olduğu gibi kibirlenme de farklı nedenlerle meydana gelebilir. Onlardan birisi ilimdir. Yesevî bu konuda şöyle uyarır: “*Hocayım deyip laf vurma bu dünyâ dayanıksız / Biliyorum diye söylemesin gönüldeki şirkini.*”¹⁰³⁷ Hakikaten de bugün hoca olan, âlim olan kimsenin yarın ne olacağı belli olmaz. Zira zaman gullaptır. Dünya vefasızdır ve hocalığından dolayı kendini büyük gören yarın zelil bir hale düşebilir. Öyleyse insan, dünyada ilminin sayesinde elde ettiği birtakım mevki ve makamlara aldanmamalıdır. şu beyitler bu duruma zet teşkil eder: “*Topal övünerek, kibri arttı / Ona şöyle de: En iyisi tedbirli ol / Günler iyilikler getirince sevindin / Kader getireceği kötülüklerden korkmadın / Geceler sakın geçince onlarla aldandın / Hâlbuki aydın gecelerde sıkıntılar bekler.*”¹⁰³⁸

Tekebbre yol açabilecek diğer bir husus yapılan ibâdet ve taatlerdir. Vaktiyle İblis kibri nedeniyle Hak dergâhından kovulmuştu:

*Yedi bin yıl o Ezâzil taât kıldı,
Mağrûr olup taâtine, hevâ kıldı,
Riyâ eyleyip dergâhından kovuldu,
Ağlayıp yr, gözyaşının riyâsı yok.*¹⁰³⁹

Ayrıca Yesevî, insanı kibirden muhafaza edecek yolları da zikreder. Örneğin “*Allah yâdı tekebbrn evini yıktı*”¹⁰⁴⁰ demekle kibre karşı etkili ilacın zikir olduğunu belirtir. Başka bir deyişle Allah’ı ve onun azametini hatırlamak insanın kendi âcizliğini anlamasına yol açar. Aynı şekilde kul, “*her ne varı olsa Hak’tan görmesi gerek.*”¹⁰⁴¹ Yani kulun kibre vesile olabilecek üstünlüklerinin kendinden değil Allah’tan geldiğine inanması onun bbrlenmesini önler. Bir başka yerde aynı husus şu şekilde dile getirilir: “*Yolsuz idim,*

¹⁰³⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 199/3, s. 402.

¹⁰³⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 71/7, s. 182.

¹⁰³⁸ **İmam şafi’î** (tsz.) *El-Cevher’n-Nefs fî şi’ri’l-İmâmi Muhammed bin İdrîs*, Kahire, Maktabetü İbn-i Sînâ.

¹⁰³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/11, s. 331.

¹⁰⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 48/8, s. 148.

¹⁰⁴¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 210/1, s. 420.

lütuf eyleyerek yola koydu / Garîp olup feryâd eyledim, elimi aldı.”¹⁰⁴² “Kibir ve hasetler ölü, içine sır dolar / Göz açıp Hakk’ı görür dervîşler sohbetinde”¹⁰⁴³ beytiyle kibir hastalığını izale edecek tedavi yöntemlerinden birinin de iyilerle (kâmil kimselerle) beraberlik olduğunu söyler. “Aslın-neslin erlik suyu damlası / Kıymık görse sen özünden eksik deme”¹⁰⁴⁴ demekle Yesevî insana kendi aslını hatırlatır. Çünkü aslını düşünmek kibirlenme duygusunu keser. Öyleyse bazı mezheplere göre necis sayılan meni ile hayat bulan insana kibirlenmek asla yakışmaz. İnsanın kibir konusunda daima aklında tutacağı diğer bir husus günahlarıdır. Büyükleme anı geldiğinde günahların hatırlanması kibrin kanatlarını kırar. Ayrıca insanın kibre kapılmamak adına nefesine daima şunu söylemesi gerekir: “Bütün mahlûkat buğday ben samanım (herkes iyi, ben kötü).” Hikmetler dilinden bu durum şu şekilde ifade edilir:

*Kul Hoca Ahmed, günâhkârların günâhkârısın,
Yoldan çıkan günâhkârların yoldaşısın,
Bütün herkes buğdaydır, sen samanısın,
İyilerin izini arayıp yürüyün, dostlar.*¹⁰⁴⁵

“Kibirlinin cehennem içinde hâli perişan”¹⁰⁴⁶ demekle mütekebbirin sonunu anlatır.

Mesnevî’de ise kibrin kaynağı olarak insanın şehveti gösterilir.¹⁰⁴⁷ Aynı şekilde kibrin hasetle de bağlantılı olduğuna dikkat çekilir.¹⁰⁴⁸ Hikmetlerde olduğu gibi *Mesnevî*’de de kibrin kaynağının nefs-i emmâre olduğu ifade edilir. Dolayısıyla Mevlânâ nefsinin alçaltana ne mutlu der.¹⁰⁴⁹ Kibrin diğer bir kaynağı da halk tarafından övülmektir.¹⁰⁵⁰ Buna örnek olarak *Mesnevî*’de ayının yaltaklanmasına itimat eden gururlu adamın hikâyesi verilir.

Mevlânâ kibre yol açan nedenlerden birisi olarak insanın aklına güvenmesini zikreder.¹⁰⁵¹ Zira geçmiş kavimler, akıllarına güvenerek peygamberlere karşı çıktılar ve

¹⁰⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 20/8, s. 107.

¹⁰⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 92/6, s. 218.

¹⁰⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 132/4, s. 282.

¹⁰⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/22, s. 356. Ayrıca bkz. 4/3, s. 68; 21/1, s. 108; 209/8, s. 419.

¹⁰⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 91/2, s. 216.

¹⁰⁴⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 3444.

¹⁰⁴⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 1412.

¹⁰⁴⁹ *Mesnevî*, C. IV, b. 2745. Bkz. C. IV, 3343.

¹⁰⁵⁰ *Mesnevî*, C. VI, b. 237. Bkz. C. I, b. 1849-67.

¹⁰⁵¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1420.

neticede helak edildiler.¹⁰⁵² Makam ve riyaset sevgisi de kibrin nedenlerinin başında gelir.¹⁰⁵³

Mevlânâ, kibrin öldürücü zehirden ibaret olduğunu söyler.¹⁰⁵⁴ Keza onu akli körleştiren ve sarhoş eden bir şaraba benzetir.¹⁰⁵⁵ Kibri insanın kendi özünden gâfil olması şeklinde tanımlar.¹⁰⁵⁶ Dolayısıyla insan kendini hakkıyla tanıyınca kibirden de kurtulmuş olur. Mevlânâ'ya göre, insanlar kibirlerinden dolayı Allah Teâlâ'ya olan muhtaçlıklarını unutarak kendilerini müstağni gördükleri zaman Cenâb-ı Hak, onlara beşerî âcizliklerini gösterir.¹⁰⁵⁷ Öyleyse Mevlânâ, Allah'ın lütfettiği bazı hasletlere aldanarak kibirlenmeyin der.¹⁰⁵⁸ Aynı şekilde öğrencinin hocasından öğrendiği hünlerden dolayı kibirlenerek hocasına hürmetsizlik etmesi de bu baptandır.¹⁰⁵⁹ “Öyleyse öğrenirken kibir elbisesini bedeninden çıkar, alçak olma elbisesini giy”¹⁰⁶⁰ denilmektedir bir beyitte. Mevlânâ, bu durumu bir farenin devenin yularını tuttuğundan dolayı kibirlenmesine benzetir.¹⁰⁶¹ Kim olursa olsun kimseyi küçümseme ve hakir görme der.¹⁰⁶² Çünkü kader her şeyi alt üst eder ve küçümseyen küçümsenenin durumuna düşebilir. Mevlânâ, buna Hârût ve Mârût'un örneğini verir. Çünkü o ikisi kendilerinin kutsallığına güvenerek gurura kapılmışlardı.¹⁰⁶³

Mevlânâ, “Kibir çirkindir, ama dilencilerin kibri daha da çirkin”¹⁰⁶⁴ der. Ancak Mevlânâ, kibrin çirkin olmadığı bir durumdan bahseder. O da gururlu ve alçak kişilerin karşısındaki kibirdir.¹⁰⁶⁵

Mevlânâ, “Yücelik ve kudret benim izârım, büyüklük de benim ridâm sayılır. Bunlardan biri kendisinde de varmış gibi davranan olursa, onun cezasını veririm”¹⁰⁶⁶ şeklinde gelen kudsî hadîse işaret ederek “İlâhlık, yücelik sahibi Hakk'ın üst elbisesidir.

¹⁰⁵² Mesnevî, C. IV, b. 3354-5. Bkz. C. I, b. 3245; C. VI, b. 2367, 4675.

¹⁰⁵³ Mesnevî, C. V, b. 522. Ayrıca bkz. C. V, b. 1947.

¹⁰⁵⁴ Mesnevî, C. IV, b. 2746.

¹⁰⁵⁵ Mesnevî, C. IV, b. 3613.

¹⁰⁵⁶ Mesnevî, C. V, b. 1941.

¹⁰⁵⁷ Mesnevî, C. I, b. 48.

¹⁰⁵⁸ Mesnevî, C. I, b. 3256. Bkz. C. II, b. 337; C. V, b. 610; C. VI, b. 4842.

¹⁰⁵⁹ Mesnevî, C. II, b. 1969.

¹⁰⁶⁰ Mesnevî, C. V, b. 1061.

¹⁰⁶¹ Mesnevî, C. II, b. 3422-38.

¹⁰⁶² Mesnevî, C. I, b. 3893-8.

¹⁰⁶³ Mesnevî, C. I, b. 3320-1.

¹⁰⁶⁴ Mesnevî, C. I, b. 2318.

¹⁰⁶⁵ Mesnevî, C. IV, b. 2225.

¹⁰⁶⁶ Müslim, Birr, 136.

Kim giyerse ona vebal olur”¹⁰⁶⁷ der. Öyleyse dünyada kibirlenerek kulluk yerine ilâhlık iddia edenlerin gideceği yer cehennemdir.¹⁰⁶⁸ Çünkü şeytanda olduğu gibi kibirden dolayı yapılan günah affedilmez.¹⁰⁶⁹ Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, halkın kibir hastalığından uzak durmaları için cehennemi yaratmıştır.¹⁰⁷⁰

Mesnevî’ye göre kibirden kurtulmanın bir yolu, insanın kendi ayıplarını bilmesi ve onları gidermek için çaba göstermesidir.¹⁰⁷¹ Diğer bir yolu ise hakiki aşkı kalbinde barındıran sâlih insanlarla birlikte olmaktır.¹⁰⁷²

Böylece *Dîvân-ı Hikmet*’te kibrin kaynağı olarak nefis gösterilirken, *Mesnevî*’de buna ek olarak şehvet, kıskançlık ve halk tarafından övülme zikredilir. Aynı şekilde hikmetlerde kibrin nedenleri arasında kişinin kendisini âbid addetmesi, âlim olarak görmesi zikredilirken; *Mesnevî*’de insanın aklına itimadı, makam ve riyaset sevgisi gibi nedenler zikredilmektedir. İki eserde de kibirden kurtulmanın yol ve yöntemi olarak her şeyi Hak’tan bilmek, Allah katında herkesi kendinden üstün bilmek yani kimseyi küçümsememek, kâmil ve âşık kimselerle bulunmak, kendini tanımak ve kendi günah ve ayıplarına bakmak gösterilir. Hem Yesevî hem Mevlânâ kibirinin tövbe etmediği sürece cehenneme gideceği konusunda hemfikirdirler. İlâveten Mevlânâ kibirliye karşı kibirlenmenin câiz olduğunu söyler.

3.2.6. Riyâ

Sözlükte ‘görmek’ anlamına gelen riyâ, hadîslerde ve ahlâka dair eserlerde ‘saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevî amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğuna başkalarını inandıracak tarzda davranma’ şeklinde açıklanarak süm’a (şöhret peşinde olma) kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de amellerini gösteriş için yapanlar kınanmış, hadîs-i şerîflerde ise riyâ ‘küçük şirk’ olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 533.

¹⁰⁶⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 2985.

¹⁰⁶⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 520.

¹⁰⁷⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 3775.

¹⁰⁷¹ *Mesnevî*, C. II, b. 897.

¹⁰⁷² *Mesnevî*, C. I, b. 24.

¹⁰⁷³ **Mustafa Çağrıci**, ‘Riyâ’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 35, s. 137-138.

Yesevî de hikmetlerinde riyâkâr sûfî ve şeyhler başta olmak üzere riyâkâr insanları sert bir şekilde kınar. Ayrıca iyilik ve ibâdetlerin gizli yapılması gerektiğine dikkat çeker.

Meşhur bir hadîste Allah Resulü (s.a.s.) şöyle buyurur: “Allah, sizin cüsselerinize ve şekillerinize değil, kalplerinize ve amellerinize bakar.”¹⁰⁷⁴ İnsan görünüşünü düzeltebilir ancak asıl düzeltilmesi gereken insanın niyetidir. Yesevî de aynı manaya değinerek görünüşte sûfîye benzeyen ancak her türlü kötülükleri yapmaktan çekinmeyenlerden şikâyet eder:

*GörünüŖü sûfîye benzer, kıyâmetten korkmazlar,
Günâh ve harâm hâsılı, günâhlardan ürkmezler,
Riyâ tesbîhi elinde, ağlayıp yaşını dökmezler,
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.*¹⁰⁷⁵

Deruni ilimlerden haberi olmayıp şöhret için şeyhlik yapanları da Yesevî aynı şekilde yerer:

*Âhir zaman şeyhi düzeltir dış görünüşünü,
Zühd ve takvâ kılmayıp bozar iç âlemini,
Kerâmet der gaflet uykusunda gördüklerini,
Riyâ ile halka kendini satar dostlar.*¹⁰⁷⁶

Riyâyı konu edinen bir hikmette Yesevî, riyâkârların kıyametteki hâlerinden bahseder. Ona göre hesap gününün soru-cevap kısmı başlayınca önce âlimler getirilir, Allah Teâlâ onlara dünyada iken ne yaptıklarını, ömür sermayelerini nerede tükettiklerini sorar; onlarda hayatlarını ilme adadıklarını, Allah rızası için ilim öğrendiklerini söylerler. Her şeyi hakkıyla bilen Cenâb-ı Hak ise şöyle cevap verir: “Hayır, siz ancak dünyalık için, insanlar size âlim desinler diye ilim öğrendiniz.” Aynı şekilde şehitler getirilir, onlar da din yolunda savaştıklarını öne sürünce Allah Teâlâ onların şöhret ve ganimet için savaştıklarını söyler. Sonra zâhidler getirilerek hediye olarak ne getirdikleri sorulunca onlar Hak rızası için kıldıkları taatlerinden bahsederler, yine Allah Teâlâ yalan söylediklerini, insanlar arasında saygı görmek ve onların malını almak için taat kıldıklarını beyan eder. Aynı şekilde zenginler getirilir. Onlar da Hak rızası için ihsan yaptıklarını söyleyince, yine onlara da

¹⁰⁷⁴ **Müslim**, Birr, 33.

¹⁰⁷⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/7, s. 101.

¹⁰⁷⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 85/3, s. 208. Bkz. 54/12, s. 158.

yaptıkları infak ve tasadduklarında muhlis olmadıkları söylenir ve amelleri kabul edilmez. Sonunda âşıklar getirilir. Onlar korkarak ve gözyaşlarını dökerek günah ve hatalarından başka bir şeylerinin olmadığını açıklarlar. “Aşkını da kendin ihsan ettin” derler. O zaman Allah da onların dediklerini teyit eder ve “Benim için gözyaşından daha iyi hediye olamaz ve âşıkların gözyaşına meleklerin taâtı denk gelemez” der. Melekler de onları gözyaşlarıyla yıkarlar.¹⁰⁷⁷ Bu sebeple olmalıdır ki Yesevî, gözyaşının riyâsının olmadığını sürekli hatırlatır. Hülâsa insan yaptıkları iyiliklerine riyânın karışmasından endişe etmelidir. Bunun için riyâyâ karşı gerekli önlemleri alarak, her zaman kendini hesaba çekmelidir:

*Kul Hoca Ahmed, kulum deyip vurma laf;
Riyâ ile eylediğin ibâdetin hepsi boş;
Şerîatta, tarîkatta kazancın şüpheli;
Âhirette yalancıları üryân eyler...*¹⁰⁷⁸

Yesevî gerçek âşık ve gerçek dervişlerin gözyaşları döktüklerini ancak ne olursa olsun yapmış oldukları amelleri gizli tuttuklarını söyler:

*Hakk’a âşık sâdıkları yürür yalnız,
Kıyâmette varsa, Hak önünde görür izzet,
Cennete girip Cemâl görür, ikrâm ve rahat,
Gizli yürür, halka ne diye riyâ eylesin?*¹⁰⁷⁹

*Âşıkların gözü yaşlı, bağı yanık;
Çekinmesi yok, utanması yok, yürür çıplak,
Halk gözündeki topraktan değersiz, sırrı gizli,
Cânı ile zikrini söyleyip yürür imiş.*¹⁰⁸⁰

Aynı şekilde dervişler için “Gerçek dervişler ibâdetlerini gizli eyler”¹⁰⁸¹ der.

Öyleyse riyâdan kaçınmanın yolu, yapılan amelleri gizli tutmaktır. Bu hususa Yesevî ayrıca değinir ve şunu der: “Gizlice yürüyüp ibâdet eyle Allah bilsin”¹⁰⁸², “Kul

¹⁰⁷⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 157, s. 330-335.

¹⁰⁷⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/27, s. 286.

¹⁰⁷⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 139/15, s. 296. Ayrıca bkz. 59/9, s. 164; 102/19-20, s. 234.

¹⁰⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 108/9, s. 246.

¹⁰⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/13, s. 284.

¹⁰⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 95/20, s. 223.

Hoca Ahmed, taât kılsan, pinhân kıl”¹⁰⁸³, “*Dervîş olsan, ibâdet eyle, eyleme riyâ / Her köşede ibâdet eyle Rabbim tanık.*”¹⁰⁸⁴ Bununla ilgili Îsâ peygamberin (a.s.) şu sözü nakledilir: “Sizden biri oruç tuttuğunda oruçlu olduğu bilinmemesi için (güçlü ve canlı görünmek için) başını ve sakallarını yağlasın. Dudaklarına da yağ sürsün. Sağ eliyle verdiğini sol elinden gizli tutsun. Namaz kıldığında da kapılarını örtün.”¹⁰⁸⁵

Mevlânâ’ya göre, riyakârı başkasından ayırt edebilmek için Allah’ın nûruyla bakan göz lazımdır.¹⁰⁸⁶ Diğer bir yerde Mevlânâ, her topluluğu dış görünüşü, elbise ve kıyafetinin tanıttığını ancak o topluluğun içindekine vâkıf olabilmek için taklit ve belâdan arınmış nûrun gerektiğinden bahseder.¹⁰⁸⁷ Yine eğer kimin doğru (sâdık) kimin eğri (riyâkâr) olduğunu ayıracak gözlerin yoksa onların kokusunu ayıracak dimağ elde et der. Avni Konuk, beyitteki doğruyu gösteren gözlerden şerîat ilmini, dimağdan hikmeti anlamıştır.¹⁰⁸⁸ Bir diğer beyitte ise bu kokuyu insanın ancak hevesini bırakmakla elde edeceği anlatılır.¹⁰⁸⁹ Dolayısıyla bu ayırt etme gücü olmadan zevâhir, insanları çokça yanıltır ve yanlış yorumlar yapmaya sevk eder. Böylece örneğin Ramazan’da riyaıyla oruç tutan, Mevlânâ tabiriyle av için kendini uyumuş gösteren kediye benzeyip riyakârlığıyla yüz kavmi kötü düşünceli yapar, cömert ve oruçlu kişilerin adını kötüye çıkarır.¹⁰⁹⁰ Aynı şekilde verilen sadakaya da riyânın karışmaması önemlidir.¹⁰⁹¹ Mevlânâ, bir hadîs-i şerîften naklen gösteriş için yapılan tesbihin çöplükteki yeşillik misli olduğunu söyler. Devamında “*Sonuçta bil ki, kötü tabiatlı güzel ve iyi suret, bir para etmez / Suret, çirkin ve nahoş ama ahlâkı iyiye, ayağı dibinde öl*” beyitlerine yer verir.¹⁰⁹²

Yine Mevlânâ’ya göre, bir şeyhin basiretten kaynaklanan riyâsı, mürîdin körü körüne yaptığı ihlâsından daha iyidir.¹⁰⁹³ Ancak riyâsı kişinin tabiat ve nefsine hoş gelen

¹⁰⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 151/12, s. 321.

¹⁰⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/14, s. 284. Bkz. 157/4, s. 330.

¹⁰⁸⁵ **Cemaleddin el-Kâsimî** (1981), s. 350.

¹⁰⁸⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 2633.

¹⁰⁸⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 1468.

¹⁰⁸⁸ **Konuk**, C. III, s. 630.

¹⁰⁸⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 905.

¹⁰⁹⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 3684.

¹⁰⁹¹ *Mesnevî*, C. V, b. 1476.

¹⁰⁹² *Mesnevî*, C. II, b. 1013-5.

¹⁰⁹³ *Mesnevî*, C. V, b. 193-4.

şeyh, Hakk'ın özel kulu değil sahtekârdır.¹⁰⁹⁴ Benzer şekilde riya ve ham tamahla gönül sahiplerinden istifade edilemez.¹⁰⁹⁵

Netice olarak; Yesevî, riyânın karıştığı her türlü amelin boşa gittiğini, riyâdan kurtulmanın tek yolunun da amelleri gizli tutmak ve yapılan amellerden Allah'ın haberdar olduğuna kanaat etmek olduğunu ifade ederken Mevlânâ'nın daha çok riyâkârlardan korunmanın yöntemlerinden bahsettiği görülür. Ona göre önemli olan, insanın sureti değil özü ve manasıdır.

3.2.7. Yalancılık (Sahtekârlık)

Hikmetler boyunca Ahmed Yesevî'nin sürekli değindiği konular arasında yalancılık ve sahtekârlık vardır. Özellikle sahte ümmet, sahte âlim, sahte şeyh, sahte sûfî ve sahte âşıklar şiddetli bir şekilde kınanır. Belki de o günkü toplum üzerinde en çok etkisi olanlar bu kimseler olduğundan dolayı eleştirilerini onlara karşı yöneltmiş olmalıdır. Çünkü toplumun bu kesiminin bozulması halkın bozulması anlamına geliyordu.

Yesevî önce, yalan ve yalancıyı Allah ve Allah Resûlü'nün (s.a.s.) nasıl gördüğü üzerinde durur. Allah Teâlâ Kur'ân'ın birçok yerinde yalancıların hâinden bahseder. Örneğin “*Her günahkâr yalancının vay hâline!*”¹⁰⁹⁶ buyurur. Hz. Peygamber (s.a.s.) de “Dikkat edin! Yalancılıktan kaçının. Çünkü ister ciddi olsun, isterse şaka yollu olsun yalan söylemek Müslüman’a yakışmaz. Sakın kimse yerine getirmeyeceği bir şeyi küçük yaştaki çocuğuna (bile) vaat etmesin.”¹⁰⁹⁷ buyurur. Bu ve benzeri âyet ve hadislerden hareketle Yesevî de “*Yalancıdan Allah, Rasûl şikâyetçi imiş / Yalan namaz riyâlarını bıraksam ben*”¹⁰⁹⁸ der. Aynı şekilde Allah'ın yalancının yalanından haberdar olduğunu söyler. Demek her işte samimi olmak gerekir: “*Yalan ve gerçek Hakk'a malûm, düzgün ağlayın / Yalan gözyaşı Hakk'a makbûl olduğu yok.*”¹⁰⁹⁹ Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelince, “*El-*

¹⁰⁹⁴ Mesnevî, C. V, b. 903.

¹⁰⁹⁵ Mesnevî, C. V, b. 1423.

¹⁰⁹⁶ Câsiye 45/7.

¹⁰⁹⁷ İbn Mâce, Sünnet, 7.

¹⁰⁹⁸ Dîvân-ı Hikmet, 51/2, s. 153.

¹⁰⁹⁹ Dîvân-ı Hikmet, 159/12, s. 338. Bkz. 157/23, s. 332.

kezzâbu lâ ümmetî” dedi, bilin Muhammed / Yalancılar kavmine ümmet demez Muhammed”¹¹⁰⁰ der.

Sadece sözde ümmet olan ve ümmetin derdiyle dertlenmeyenleri Yesevî ‘sahte ümmet’ olarak isimlendirir:

*Dili ile ümmetim diye yalan söyler,
Kişi malını almak için saçma-sapan söyler,
Hâlini burada bırakıp harâm gözler,
Câhillere bu sözleri diyesim gelir.¹¹⁰¹*

Sonra Yesevî sahte âlimler bahsini açar ve onların okudukları ilimle amel etmediklerini bildirir: “*Kur’ân okuyup amel kılmıyor sahte âlim.*”¹¹⁰² Bununla aynı zamanda ilmin amel etmek için öğrenildiğine dikkat çeker.

*Nâfile oruç tutar, halklara şeyhlik satar,
İlmi yok âmâdan beter, âhir zaman şeyhleri.¹¹⁰³*

Bu beyitle başlanan bir hikmetinde Yesevî, âhir zaman şeyhlerine değinerek onların nâfile ibâdetler yaptığını, beline kuşak bağlayıp başına sarık taktığını, ancak ilimlerinin avamdan daha düşük seviyede olduğunu, kalplerinin katı ve kendilerinin de merhametsiz olduğunu, dünya için dinini sattıklarını böylece bütün amelleri boşa gider ve hüsrana uğrarlar. Hâlbuki şeyhliğin insanı Allah’a ulaştırması gereken ve belli bir ilmî seviyeyi gerektiren çok önemli bir iş olduğundan bahseder. Sahte şeyhlerin¹¹⁰⁴ ise âhirette mahcup olacaklarını bildirir. Bir başka yerde şöyle der:

*Îşân, şeyh, hoca, molla dünyâ izler,
O sebepten sultanlara yalan söyler,
Âyet-hadîs tefsîr kılıp, malı gözler,
Aşk yolunda asla mihnet çektiği yok.¹¹⁰⁵*

¹¹⁰⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 37/1, s. 131. Ayrıca bkz. 60/8, s. 166.

¹¹⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 49/5, s. 149. Bkz. 10/5, s. 81.

¹¹⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 1/9, s. 60.

¹¹⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 129/1-6, s. 278.

¹¹⁰⁴ Konu hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz. **Sûfî Muhammed Dânişmend** (2020) *Mir’âtü’l-kulûb*, haz. N. Tosun, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.; **Musa Kaval**, ‘Ahmet Yesevi’nin Hikmetler’inde Ahir Zaman’ın Sahte Şeyhleri’, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, Sayı: 1, 2019, s. 1-19.

¹¹⁰⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 219/2, s. 437.

Tarîkâta dünyevî amaçla giren, tarîkatın kıymetini bilmeyen, tarîkâta girmeyi sarık ve hırkaya bürünmekten ibaret zanneden sahte sûfileri ise Yesevî şu sözleriyle zemmeder:

*“Pîr hizmetini kıldık” ve “tâlibim” deyip yürürler;
Yiyip harâm-mekrûhu, torbalarına vururlar,
Gözlerinde yaş yok, halka içine girerler,
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.¹¹⁰⁶*

*Dünyâ tepmeden raks ve semâ yapar câhil,
Hak yâdını bir an demeyip, yürür gâfil,
Dervîşim der, dünyâyâ doğru gönlü eğilimli;
Dünyâ için raks ve sema yaptı dostlar.¹¹⁰⁷*

Bunlara mukabil bir de hakiki dervîşler vardır. Ancak yalancılar sözde dervîşim demekle onların elde ettiklerine ulaşamazlar zira onlar hakiki dervîşlerin çektiği çileyi çekmemiş, candan geçmemiş ve riyâzet yapmamışlardır:

*Has dervîşler Hakk’ı arayıp cândan geçti,
Riyâzeti katı çekip, göğsünü deşti,
Ondan sonra vahdet meyinden doyasya içti,
Yalancılar vahdet meyinden tattığı yok.¹¹⁰⁸*

Aynı şekilde samimiyetle yapılmayan amellerin bir fayda getirmediğini, sahte olduğunu söyler: *“Cândan geçmeden “Hû-Hû” demek tam bir yalan / Bu arsızdan sormayın suâl, yolda kalan.”¹¹⁰⁹*

Yesevî nezdinde hakiki aşkın ehemmiyetine binaen hikmetlerde sahte âşıklar çokça zemmedilmiştir. Her insan grubunda olduğu gibi âşıklar zümresinde de yalancılar olmuştur. Yesevî’ye göre sahte âşıkların alametleri, canlarını maşûklarından esirgemeleri, yani sevgilisinin emirleri karşısında şuursuz kalmaları, âhireti unutup dünyaya önem vermeleri, kalplerini dünyaya bağlamaları ve zikir meclislerinden kaçmalarıdır.¹¹¹⁰ Gerçekten sevgilisi için her türlü fedakârlığı yapamayan için âşık denilemediği gibi asıl

¹¹⁰⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/3-4, s. 100.

¹¹⁰⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 88/4, s. 212.

¹¹⁰⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 159/18, s. 339.

¹¹⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/13, s. 63.

¹¹¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 60/7, s. 165. Ayrıca bkz. 86/4, s. 209.

ikamet yerini unutarak geçiciye aldananlara da âşık denilemez, bir de maşûkunun isminin yüceltildiği yerlere gitmeyene de âşık denilemez.

*Hakk'ı seven âşıkları buldu murâd,
Sahte âşık olup yürüme, kıyâmette utanç,
Kılıçtan keskin kıl köprünün adı Sırât,
Yalan dava eyleyen geçemeyip kalır imiş.*¹¹¹¹

Hikmetlerde yalancının akıbeti hakkında ise şu ifadelere yer verilir: “Yalancılar Cemâlimi görmez dedi”¹¹¹², “Yalancıya cennet yoktur, vallâhi anla / Yalan konuşup imansız olarak gitmeyin dostlar”¹¹¹³ ya da “Yalancıların kıyâmet gün yüzü ayıplı / Yalancılar Hak yâdını dediği yok.”¹¹¹⁴

Mesnevî’ye gelince, Mevlânâ “Gerçek vaatler gönül alıcıdır; yalan vaatlerse keder vericidir”¹¹¹⁵ der. Yine yalanın öncesinin parlak, sonu ise rezillik olduğunu söyler.¹¹¹⁶ Yani Mevlânâ, rûz-i mahşerde her gizlinin insanın yapmış olduğu her amelin uzuvlarının şahitliğiyle tebeyyün edeceği gibi açığa çıkacağı gibi her bir yalanın da ortaya çıkacağını hatırlatır.¹¹¹⁷ Dolayısıyla dünyada sahtekârlık, düzenbazlık ve hilekârlık eden âhirette güzel bir karşılık bekleyemez.¹¹¹⁸ Öyleyse insan, ömrü zayi olmadan evvel doğruyu yalandan ayırt edebilmelidir.¹¹¹⁹ Buna göre doğruyu yalandan ayırt edebilmek için dert ve manevi hastalıklardan arınmış bir gönül gerekir. O hastalık da dünya hırsı ve istekleridir.¹¹²⁰ Başka bir tabirle insanın yalana olan meyli onu doğruyu bulmadan alıkoyar.¹¹²¹ Yani bu iş ancak olgun insanların muvaffak olabileceği bir iştir.¹¹²² Ham kişi (avam) ise Hakkı batıldan tefrik edemez.¹¹²³ Diğer bir yerde bu ayırt etme kabiliyeti için mihenk taşı denmektedir: “Sahtesi olmayan akçe yoktur; mihengi ve makası bulunmayan cana eyvahlar!”¹¹²⁴ Bu

¹¹¹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 108/5, s. 245. Ayrıca bkz. 2/12, s. 63; 12/14, s. 87; 133/11, s. 284; 157/1, s. 330.

¹¹¹² *Dîvân-ı Hikmet*, 15/2, s. 94.

¹¹¹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 81, s. 200.

¹¹¹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 219/3, s. 437.

¹¹¹⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 180. Ayrıca bkz. C. II, b. 2720; C. VI, b. 2576.

¹¹¹⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 1058. Bkz. C. I, b. 898; C. I, b. 1681.

¹¹¹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 2210-6.

¹¹¹⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 1830.

¹¹¹⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 1510.

¹¹²⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 2724-5. Bkz. C. II, b. 2741; C. IV, b. 1693; C. V, b. 1021.

¹¹²¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 4306.

¹¹²² *Mesnevî*, C. VI, b. 4283. Bkz. C. I, b. 369.

¹¹²³ *Mesnevî*, C. I, b. 277. Bkz. C. IV, b. 3464.

¹¹²⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 1693. Bkz. C. IV, b. 1782.

mihenk taşının ise yaşanan hâdiselerle bilenmiş ve imtihanlarla denenmiş olmalıdır.¹¹²⁵ Bir beytinde mihenk taşının Kur’ân ve peygamberler olduğunu belirtir.¹¹²⁶ Diğer bir yerde ‘ilâhi yardım’ şeklinde karşımıza çıkar.¹¹²⁷ Yine o gönle güneş, doğruluk ve yalana ise gerçek ve sahte para demektir. Dolayısıyla güneşin doğmasıyla her ikisi ayan beyan görülür.¹¹²⁸ Hâliyle böyle bir temiz gönle sahip ve akıllı keskin kimsenin, doğruyu yalandan ayırabilmesi, çimenden gelen rüzgârı çöplükten gelen rüzgârdan, misk kokusunu sarımsak kokusundan veya aslan sesini tilki sesinden ayırmak gibi kolaydır der Mevlânâ. Onların yemeğin mahiyetini buharından tanıdığını söyler.¹¹²⁹ Yine insanın fâni bedeni için yalan, onun ilâhi canı için doğru ifadesini kullanarak canın bedende gizli olduğu gibi doğru yalanda gizlidir der.¹¹³⁰ Mevlânâ tabiriyle “*Hak ile batıl karıştırıldı; hâlis ve kalp para bir keseye döküldü.*”¹¹³¹ “Hak nedir, batıl nedir?” sorusuna Mevlânâ, kulak batıl, göz haklı der çünkü kesin inancın gözle yani görmekle elde edildiğini söyler.¹¹³² Keza Mevlânâ, dünya için ‘hile yurdu’ der. Zira dünya insanlara kendisini hayat, âhireti ise ölüm gibi göstererek aldatır.¹¹³³

Mevlânâ, yalan söylemenin eğri ve ahmak adamın âdeti olduğunu söyler. Onun kendi yalanına halkı inandırmak için yemin etmeyi kendine kalkan olarak kullandığından bahseder. Ancak eğri adamın vefası olmadığı için yeminini çokça bozar der. Doğru adamın ise yemine ihtiyacının olmadığını ifade eder. Yeminlerine vefa gösterenler ise ancak takva sahipleridir.¹¹³⁴ Aynı şekilde Mevlânâ “*Yalanlar üzerine yalan toplanır*”¹¹³⁵ der. Yani batıl (yalan) söz, batıl (yalandan yana) kimselerin gönlünde kabul görür. Mevlânâ, yalanla doğru arasında direk bir bağlantı kurarak iki âlemde yalanın doğrudan doğruya öne sürer. Zira “*Kişi doğrunun geçerliliğini ve aydınlığını görür, onun ümidiyle yalanı düzer.*”¹¹³⁶ Aynı şekilde her şeyi mutlak hakikat kabul edenin ahmak, her şeyi mutlak batıllık kabul edenin ise bahtsız olduğu ifade edilir.¹¹³⁷

¹¹²⁵ Mesnevî, C. II, b. 2953.

¹¹²⁶ Mesnevî, C. IV, b. 2303. Bkz. C. II, b. 848, 2448.

¹¹²⁷ Mesnevî, C. IV, b. 3463.

¹¹²⁸ Mesnevî, C. IV, b. 23.

¹¹²⁹ Mesnevî, C. VI, b. 4890-7.

¹¹³⁰ Mesnevî, C. IV, b. 3029-30.

¹¹³¹ Mesnevî, C. II, b. 2952.

¹¹³² Mesnevî, C. II, b. 3907-9.

¹¹³³ Mesnevî, C. IV, b. 1764-5. Bkz. C. V, b. 1769.

¹¹³⁴ Mesnevî, C. II, b. 2858-61.

¹¹³⁵ Mesnevî, C. II, b. 3625. Bkz. C. II, b. 81; C. V, b. 2129.

¹¹³⁶ Mesnevî, C. VI, b. 2220-2.

¹¹³⁷ Mesnevî, C. II, b. 2928.

Mevlânâ, sahte şeyhlerin vasfını açıklarken, onların sûfî görünebilmek için dervişlerin sözlerini dile getirdiklerini, büyük sûfîleri küçümsediklerini ve hakikatten nasiplerinin olmadığını söyler. Böyle birisinin içinde nûru olmayınca yanındakilere de nûr saçamadığını belirtir. Öyleyse onun durumunu haklı olarak göz için yapan köre benzetir. Sahte şeyhin sahte olduğunun tespit edilebilmesi için uzun zaman gerekeceğini söyler. Bundan dolayı onun kapısında dolaşanların Hak'tan nasipsiz kalacaklarını anlatır. Ancak çok nadir de olsa sahte şeyhe bağlananlardan ihlâs ve niyetiyle bir yere kadar gidebilenlerin de olduğunu bildirir. Bunu karanlıkta kible arayanın hâline benzetir Mevlânâ, çünkü kibleyi yanlış bulduysa da onun namazının geçerli olduğunu söyler.¹¹³⁸ Mevlânâ, mademki insan yüzlü nice iblis (sahte şeyh) vardır, öyleyse her ele el vermek yaraşmaz der.¹¹³⁹ Diğer bir yerde sahtekârlara işaret ederek “*Yalancı sabah halka rehber olmasın. Çünkü o nice kervanı yok eder*”¹¹⁴⁰ der. Ayrıca şeytanın hile ve aldatmasının sınırının olmadığını söyler¹¹⁴¹ ve nefsin ancak terbiye edilmekle ve mucize görmekle nurlanacağını, arınacağını söyler.¹¹⁴²

Netice olarak; yalancılık veya sahtekârlık kavramlarının, *Dîvân-ı Hikmet*'te riyâ anlamına yakın ve samimiyetin karşıtı olarak ele alındığı görülür. Yani Yesevî din, ilim, irşâd, tarîkat ve aşk konusunda samimi olmayanları çokça eleştirir. Ona göre ümmet, âlim, mürşid, sûfî veya âşık olmanın yolu samimiyettir. Aksi takdirde şahsî ve toplumsal düzeydeki kemâle erişme hedefi gerçekleşemez. *Mesnevî*'ye gelince yalanın öncesinin parlak sonunun ise rezillik olduğundan ve yalanın er geç açığa çıkacağından bahsedilir. Ayrıca dünyada hak ile batıl, yalan ile doğru birbirine karışmış olduğundan onları ayırt edebilecek Kur'ân ve peygamberler nûruyla temizlenen olgun bir gönle ihtiyaç duyulduğunu söyler. Zira böyle bir gönül olmazsa doğru ile yalan birbirinden tefrik edilemez. Üstelik yalan söylemenin ve halkı inandırmak adına yemin etmenin eğri (nâkıs) adamların âdeti olduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca Mevlânâ, sahte şeyhlerin konusuna gelince onların sûfîlerin sözlerini tekrarlayıp durduğu hâlde büyük sûfîleri kendinden küçük gördüğünü ifade eder.

¹¹³⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 2264-87. Bkz. C. I, b. 316-23.

¹¹³⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 316.

¹¹⁴⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 1978.

¹¹⁴¹ *Mesnevî*, C. II, b. 2696. Bkz. C. V, b. 155.

¹¹⁴² *Mesnevî*, C. II, b. 3486-7.

3.2.8. Zulüm

Yesevî'ye göre zulmü izale etmek için herkes evvelâ kendi nefsinden başlamalıdır. Yani nasıl ki hiç kimse kendisine zulmedilmesine razı olmuyorsa başkalarına da zulmetmemelidir. Hakka ve hukuka riayet etmelidir: *“Dünyâ için gam yeme, Hak'tan başkasını deme / Kişi malını yeme, Sırât üzerinde tutar hâ.”*¹¹⁴³

Ayrıca hikmetlerde kul Allah Teâlâ'nın hakkını yerine getirmediğinde terbiye amacıyla ona bir zâlimin musallat olabileceği söylenir. Yani birisi zulme uğradığında şikâyet etmeden önce kendi ibâdet ve amellerinde kusurun olup olmadığına bakmalıdır. Varsa eğer önce o eksiklikleri gidermelidir:

*Sana cezâ, Yaradan'a yalvarmadın,
“Allah” deyip geceleri kalkıp inlemedin,
Gerçeklerden sözler söyledim, işitmedin,
Zâlimlerin elini uzun kıldım işte.*¹¹⁴⁴

Yok, eğer yaşam biçimi ve amellerinde şerîata aykırı düşecek bir şey yoksa ve gerçekten kendisine karşı haksız yere zulüm edildiyse kul Allah'a sığınmalıdır:

*“Zâlim eğer zulüm eylese Bana ağla,
Yaşını saçarak Bana sığınıp belini bağla,
Harâm şüphe terk ederek yürek dağla.”
Zâlimlere yüz bin belâ verdim işte.*¹¹⁴⁵

O zaman Allah zâlimlere ne yapacağını iyi bilir. Yesevî, Allah, zâlimlerin âhirette daha çok azabı hak etmesi için dünyada onların zulmüne müsaade eder der ve onlara şu âyeti hatırlatır: *“İnkâr eden ve insanları Allah'ın yolundan alıkoyanların, yapmakta oldukları bozgunculuklarına karşılık azaplarının üstüne azap ekleriz.”*¹¹⁴⁶

*Kul Hoca Ahmed'i affeyle Gaffâr, Tevvâb,
Zâlimlere tevîk verince Rabbim Vehhâb,
“Zidnâhüm 'azâben fevka'l-'azâb”,*

¹¹⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 144/3, s. 305.

¹¹⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 11/17-19, s. 85.

¹¹⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 11/14, s. 84.

¹¹⁴⁶ Nahl 16/88.

*Bu âyeti bilmez misin ey zâlim?*¹¹⁴⁷

Ondan sonra Yesevî zâlim deyince ilk akla gelenleri ve onların akıbetini dile getirir:

*Âhir zaman olmuştur, sultan zâlim olmuştur,
Harâm, şüphe dolmuştur, şaşkın olur Hoca Ahmed.*¹¹⁴⁸

*Kâdı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler,
Öyle kâdı yerini Sakar ateşinde gördüm.
Müftü olan âlimler, haksız fetvâ verenler,
Öyle müftü yerini Sırât köprüsünde gördüm.
Zâlim olup zulmeden, yetim gönlünü ağrıtan,
Kara yüzlü mahşerde, kolunu arkada gördüm.*¹¹⁴⁹

Mesnevî'ye gelince tıpkı *Hikmet*'te olduğu gibi insanın gördüğü zulüm ve her türlü kötü huyun aslında onun kendi tabiatındaki kötülüklerin yansıması olduğundan bahsedilir. İnsan bunun farkında olsaydı asıl zâlim ve düşmanın kendisi olduğunu anlardı denir.¹¹⁵⁰ Onun bu hakikati anlayamamasının sebebi ise duygu kulaklarının zulümle kirlenmesidir.¹¹⁵¹ Dolayısıyla insan, bu içindeki gizli düşmanını tanıyamadığı için kendine ve canına zulmetmektedir.¹¹⁵² Bu içteki zâlimin zulmünün ortaya çıkmasının nedeni ise silah ve bilgisizliğin bir araya gelmesidir.¹¹⁵³ Mevlânâ, zâlimin zulmünü kendine kazmış olduğu karanlık kuyuya benzeterek onun yaptığı zulmün er geç başına geleceğinin altını çizer. Ayrıca daha zâlim olanın da kuyusunun daha korkunç olacağını söyler. Öyleyse Mevlânâ, makam ve mevkilerini kullanarak zulmedenlere hitaben “kendine kuyu kazıyorsun” demektedir.¹¹⁵⁴ Buna benzer zâlimlerin malı dışarıdan her ne kadar güzel görünse bile o malların içerisinde mazlumların kan ve vebalinin olduğunu ifade eder.¹¹⁵⁵

Mevlânâ, adaletin ağaçlara su vermekten, zulmün ise dikene su vermekten ibaret olduğunu söyler. Yani adalet, nimeti su çeken her köke değil yerine koymak, zulüm ise

¹¹⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 251/7, s. 498.

¹¹⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 29/5, s. 118.

¹¹⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 53/6-8, s. 156. Bkz. 99/6-8, s. 229.

¹¹⁵⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1320.

¹¹⁵¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1920.

¹¹⁵² *Mesnevî*, C. III, b. 4673.

¹¹⁵³ *Mesnevî*, C. VI, b. 4721.

¹¹⁵⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 1309-12. Bkz. C. III, b. 396.

¹¹⁵⁵ *Mesnevî*, C. VI, b. 1055.

nimeti yersiz yere koymaktır.¹¹⁵⁶ Öyleyse “Allah öfkeden, yumuşaklıktan, öğütten ve düzenden ne yarattıysa boş değildir.”¹¹⁵⁷

Mevlânâ’ya göre, zâlimleri zulme sevk eden onların kibir ve gururlarıdır. Zulmün aslı ise karanlık ve şeytandandır. Dolayısıyla adalet ışığı (âdil sultan) doğunca zulmün karanlığı da gider. Cenâb-ı Hak da halk ve yetimlerin gökyüzüne yönelip ağlamaması için adaletli padişah gönderir.¹¹⁵⁸ Öyleyse zulümden kurtulmak, Cenâb-ı Hakk’ın bir bağışdır.¹¹⁵⁹ Aynı şekilde Hak Teâlâ, zulmü insanın can sırlarında örttüğü hâlde zâlimin kendisi onu açığa çıkarır.¹¹⁶⁰ Zâlimin zulmünün gizli kalması durumunda ise mahşer günü onun el ve ayakları yaptıkları zulmüne tanıklık edecektir.¹¹⁶¹ Keza zâlim, ölmekle canını kurtaracağını sanmamalıdır, zira kendisi ölür ama zulmü kalıcıdır.¹¹⁶² Kısacası adalette afiyet, zulümde ise azap vardır.¹¹⁶³

Mevlânâ, huzurunda güvenilir kişiyle zâlimin bir farkı olmayan padişahı padişah saymamaktadır.¹¹⁶⁴

Mevlânâ’ya göre, kâdının (hâkimin) gönlü rüşvete meyledince zâlimle mazlûmu birbirinden ayıramaz.¹¹⁶⁵ Çünkü rüşvet ve tamah kâdıyı kör ve köle eder. Hâlbuki kâdının hasımların gerçek durumunu anlayabilmesi için ona illetsiz (art niyetsiz) nûr (basîret) lazım.¹¹⁶⁶ Başka bir deyişle ancak nefsinin esaretinden kurtulmuş kimse zâlimle mazlumu ayırt edebilecektir. Aksi takdirde zâlim nefis, kötü tabiatı nedeniyle her mazlumu inletir.¹¹⁶⁷

Mevlânâ, düşmanın zâhiren sana nice güzel şeyler gösterse bile onu aslı itibarıyla zulüm bil der.¹¹⁶⁸ Örneğin şeytanın tabiatındaki kötülüğün onu sebepsizce insana karşı zulmetmeye çektiğini ve insanı helak etmek için her türlü yalanı uydurduğunu söyler.¹¹⁶⁹

¹¹⁵⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 1089-91. Bkz. C. VI, b. 1558, 2596.

¹¹⁵⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 2597.

¹¹⁵⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 4634-41. Bkz. C. III, b. 4670.

¹¹⁵⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 1338.

¹¹⁶⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 2450-2.

¹¹⁶¹ *Mesnevî*, C. III, b. 2457.

¹¹⁶² *Mesnevî*, C. IV, b. 1201. Bkz. C. IV, b. 3659-63.

¹¹⁶³ *Mesnevî*, C. VI, b. 4530.

¹¹⁶⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 3142-4.

¹¹⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 355.

¹¹⁶⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 2735-9.

¹¹⁶⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 2433-5.

¹¹⁶⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 1194.

¹¹⁶⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 2607.

Hem *Dîvân-ı Hikmet* hem *Mesnevî*'de asıl zâlim ve her türlü zulmün kaynağı olarak karşımıza insanın nefsi çıkmaktadır. Zira nefsine mağlup olanlar, idare ve yargı vazifelerini üstlendiğinde adaletsizlik yaparlar ve rüşvete meylederler. Hâl böyle iken onlar için iyi bir akıbetin olması söz konusu değildir. Her iki bilgeye göre de; mazlumun kanı hiçbir zaman yerde kalmayacaktır. Çünkü mazlumun yanında Cenâb-ı Hak vardır. Ayrıca Mevlânâ, zulmün nimetin olması gerektiği yerden başka bir yere konulması olduğunu ve zâlimin zulmüyle aslında kendi kuyusunu kazdığını söyler.

4. DÎVÂN-I HİKMET VE MESNEVÎ'DE İNSAN

4.1. İnsanın Mahiyeti

İnsan kelimesi, sözlükte farklı manalara gelmektedir. Bu manalardan bazıları şunlardır: Gözbebeği ve toplayıcı varlık. Bir yoruma göre de ‘insan’ kelimesi Arapça’da ‘nisyân (unutmak)’ kökünden türemiştir.¹¹⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de altmış beş yerde *insan*, on sekiz yerde *ins*, bir yerde de *insî* şeklinde geçmektedir. Ayrıca bir âyette *enâsî*, 230 yerde *nâs* şeklinde çoğul olarak yer almaktadır.¹¹⁷¹ Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’in bir süresi ‘İnsan’ adını taşımaktadır. Sürenin ilk âyetlerinde Allah Teâlâ insanın yaratılışı hakkında şöyle buyurmaktadır: “Gerçekten insan üzerine, o uzun devirden öyle bir zaman geçti ki (o, henüz) anılan bir şey değildi. Hakikat, biz insanı birbiriyle karışık bir damla sudan yarattık. Onu imtihan ediyoruz. Bu sebeble onu iştirici, görücü yaptık.”¹¹⁷² Bu âyetlere İmâm el-Gazzâlî *İhyâ*’sında şu şekilde mana verir: “Ölü iken onu topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sağır olduğu hâlde işittirdi. Görmez iken görür yaptı. Azaları yok iken aza verdi. Yoksul iken varlıklı kıldı. Aç iken doyurdu. Çıplak iken giydirdi.”¹¹⁷³ Bunun yanı sıra Kur’ân-ı Kerîm’de insanın Cenâb-ı Hak nezdindeki değerini ve diğer yaratıklardan üstünlüğünü anlatan âyetlerden bazıları şunlardır: “... Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım...”¹¹⁷⁴, “And olsun ki, biz Âdemoğullarını aziz, saygıdeğer kıldık... ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık”¹¹⁷⁵ ve “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”¹¹⁷⁶

Kur’ân-ı Kerîm’deki bu ve benzeri âyetlerden hareketle insan, tasavvufta farklı bir konuma sahip olmuştur. Örneğin “Doğu mutasavvıfları insanı, Allah’ın gölgesi olarak değerlendirirken; Batı materyalistleri onu aşağı bir hayvan olarak telakki etmişlerdir.”¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁰ Cebecioğlu (2014), s. 243.

¹¹⁷¹ İlhan Kutluer (2000) ‘İnsan’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 22, s. 320-323.

¹¹⁷² İnsân 76/1-2.

¹¹⁷³ İmâm-ı Gazâlî, s. 769.

¹¹⁷⁴ Bakara 2/30.

¹¹⁷⁵ İsrâ 17/70.

¹¹⁷⁶ Tîn 95/4.

¹¹⁷⁷ Ebü'l-Hasen En-Nedvî (2018) *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, çev. Y. Karaca, İstanbul, Bilimevi Basın Yayın, 2. Baskı, s. 250.

Bir mutasavvıf olan Yesevî için de aynısı geçerlidir. “Yesevî ilminin temeli sūflık, yani âşıklık ve onunla beraber ‘tevhit tadını almak’ olarak tanımlanır. Yesevî ilminin anlamı ise ‘hakikate ulaşmak’tır. Amacı da rûhu, gönlü terbiye etmek ve eğitmektir. Gönülde insan rûhunun merkezi olduğundan Yesevî ilminin temelinde insan olduğunu söyleyebiliriz. Gayesi ise, onun kalbî, rûhî yönünü eğiterek, olgunlaştırarak kemal derecesine ulaştırmaktır. Öyleyse, Yesevî ilmi, insanın kendi kendisini incelemesine, tanımasına ışık tutmaktadır.”¹¹⁷⁸

Ahmed Yesevî’ye göre, insanın kendi kâmil sıfatına nail olabilmesi için erdem, hikmet, fazilete dayalı yola ayak basması lazım. Ona göre insan belli bir eğitim sürecinden geçerek olgunluğa erebilir. O öğretisini dört ilke üzerine kurar. ‘Dört kapı’ olarak bilinen bu ilkeler şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkattir. Ahmed Yesevî, insanın tasavvuf eğitiminde ilk sırada şerîatı esas alır. Eğitimin ikinci merhalesini tarîkat eğitimi oluşturmaktadır. Tarîkatta yol alan derviş gerekli eğitim sürecini tamamladıktan sonra marifete sahip olmaktadır. Ondan sonra eğitimin en üst merhalesi ve olgunluğun en üst mertebesi hakîkate nail olmaktadır.¹¹⁷⁹

Ahmed Yesevî, insana bakışını şu sözleriyle ifade eder:

*Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar
Gönlü katı, gönül incitiden Allah şikâyetçi
Allah şâhid, öyle kula “Siccîn” hazır
Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte.*¹¹⁸⁰

Yesevî düşüncesi, her şeyden önce insanı iç hürriyetine kavuşturmayı, hür insan yetiştirmeyi amaç edinen manevi bilgiler kaynağıdır.¹¹⁸¹ Yesevî düşüncesinin kaynağı da hâliyle *Dîvân-ı Hikmet*’tir.

Bir tasavvufî eser olan *Dîvân-ı Hikmet*’e gelince “Allah de, ey Kul Hoca Ahmed özünü bil”¹¹⁸² demekle Yesevî insanın kendi özünü, künhünü ve hakikatini bilmesi ve tanınması gerektiğinden bahseder. Yine bir hikmetinde kendisinin çok yüksek mertebelere ulaştığı bir anda ona “hepsi sende” hakikati öğretildiğinden bahseder ve şu sonuca varır:

¹¹⁷⁸ Kenjetay (2018a), s. 41-68.

¹¹⁷⁹ Aytaş, s. 882.

¹¹⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 1/18, s. 61.

¹¹⁸¹ Kenjetay (2018b), s. 132.

¹¹⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 58/7, s. 162.

*Kul Hoca Ahmed cânı, hem cevherdir hem hazine,
Herşey O'nun mekânı, O, lâ-mekân içinde.*¹¹⁸³

Dolayısıyla Yesevî bu hakikati bilmeyen, insan değildir der.¹¹⁸⁴ Diğer bir yerde dünya sevenin insan olmadığını söyler.¹¹⁸⁵ Yine zerre kadar mana olmayana da insan denilmez der.¹¹⁸⁶ Buna benzer mana sırrını duymayanı da insanlardan saymaz.¹¹⁸⁷ Dertsiz ve aşksız insan da ona göre insan değildir.¹¹⁸⁸ Aynı şekilde insan olabilmenin bir şartı da şefkattir.¹¹⁸⁹ Başka bir beytinde peygamberlere tabi olarak doğru yolda yürümek de kâmil insan vasıflarındandır der.¹¹⁹⁰

Yesevî, insanın insan olarak yaratılmasındaki hikmeti şu sözleriyle açıklar:

*Hayvan kılmayıp, âdem kıldı korkmak için,
Kıyâmetin şiddetinden ürkmek için,
Hak'tan korkup, gözyaşını dökmek için,
Vah ne yazık, fîgân edip, Cemâl görün.*¹¹⁹¹

*O “elestü birabbiküm” dediğinde,
“Kâlû belâ” dediğimi bilemezdim.
“Ve mâ dînîküm” diyerek yine sorduğunda,
“Dînîm İslâm” dediğimi bilemezdim.*¹¹⁹²

Sözleriyle başlanan bir hikmetinde ise Yesevî, insanın yaratılışından kabre gireceği vakte kadar yaptığı yolun bir hülasasını verir. Buna göre önce insan rûhu yaratılır ve rûhlar âleminde insanın dünya hayatındaki sürdüreceği hayat tarzı belirlenir. Yani Elest bezminde Rabbine olumlu cevap verenler mümin, cevap vermeyenler ise kâfir olur. Aynı rûhlar âleminde kimin âşık, kimin zâhid olacağı belirlenip müminler oracıkta kendi paylarını alırlar. Dolayısıyla insan bu biçilen kadere göre yaşamını sürdürmüş olur. Sonra Yesevî, detaylı bir şekilde kendisinin öleceği anı tasavvur eder. Son olarak kabirdeki meleklerin

¹¹⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 62/1, s. 168.

¹¹⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 36/2, s. 127.

¹¹⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 119/15, s. 262.

¹¹⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 132/5, s. 282.

¹¹⁸⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 132/6, s. 282.

¹¹⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 54/5, s. 157.

¹¹⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 11/12, s. 84.

¹¹⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 147/13, s. 313.

¹¹⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 249/6, s. 494.

¹¹⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 11/12, s. 84.

sorguya çekmesi anına değinir. Demek ki hikmetlere göre insanın serüveni iki büyük soru arasında devam eder. Önce rûhlar âleminde iken Hak Teâlâ'nın “Elestü birabbikum?” (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) diye sorması, müteakiben ölüm sonrası kabirde iken meleklerin “Man Rabbuk?” (Rabbin kim?) demeleridir. Bu iki soruya verdiği cevaplar neticesinde insanın sonraki kaderi belirlenir.

Yesevî, Allah Teâlâ'nın insanı, büyük bir hikmete mebni yokken var ettiğini ifade eder.¹¹⁹³ Diğer bir hikmetinde insanın yaratılış serüvenini şu şekilde anlatır: Allah insanı yarattıktan sonra kendini gizler, yani insan Allah'ı göremez hâle gelir. Her şeyden önce su var olur, sonra insan endamı topraktan yapılır ve ona yel (rûh) üflenir. Müteakiben kemiklere dönüşerek et ve deri verilir. Dört ayda can girer. Doğunca Rezzâk olan Allah çocuğu anne sütüyle rızıklandırır. Çocuk bir yaşında anne ve babasını tanır. İki yaşında yürür olur. Yedi yaşta her şeyi fehmedebilmek için ona akıl verilir. On beş yaşta şeriat ona farz olunur.¹¹⁹⁴

İnsanın biyolojik yapısına gelince Yesevî onun er suyundan yani spermden yaratıldığını hatırlatır.¹¹⁹⁵ Dolayısıyla kibirlenerek kendi aslını unutan da hikmetlere göre insan değildir.¹¹⁹⁶

*Kara şahin süzülerek kanat çırpısa,
Âşık odur, ten ve cânını ateşe yaksa,
Pîr-i muğân nazar kılıp, ona baksa,
Kartal gibi kanat çırpıp uçun, dostlar.*¹¹⁹⁷

Bu kıtadan da anlaşıldığı üzere hikmetlere göre insanın üç sınıfı var denilebilir. Bunlar; önce burada siyah şahinin temsil ettiği nâkıs insan, sonra âşık insan ve kartala benzetilmiş olan kâmil insandır. Başka bir deyişle kara şahinin kanat çırpmasından ham insanın tasavvuf yoluna girmesini daha sonra riyâzetle ten ve canı temizleyip âşık mertebesine çıktığını ve en sonda da Pîr hizmetini tamamlayıp, kâmil insan mertebesine çıktığı yönünde bir çıkarımda bulunabiliriz.

¹¹⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 142/1, s. 301.

¹¹⁹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 225, s. 450.

¹¹⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 132/4, s. 282.

¹¹⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 139/12, s. 296.

¹¹⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/6, s. 354.

Yine bir hikmetinde Yesevî, sûfî ile sofunun, mutasavvıf ile mustasvıf başka bir deyişle kâmil ile nâkısın arasındaki farkı anlatır. Buna göre nâkıs insanın özellikleri şunlardır: Günah işler pişman olmaz, sûfîyim (kâmilim) der Allah’a tâlib olmaz, gözlerinde yaşı olmaz, dış görünüşünü süslemekle yetinir, gaflette olduğu halde sufi olduğunu söyler, elinde tesbih olduğu hâlde dilini gıybetten alıkoymaz, ibâdet eder ancak ibâdetini Allah için değil insanlar görsünler diye yapar, ibâdetiyle kibirlenir kendisinin necatta olduğunu diğer insanların ise helakte olduklarını düşünür, gönlü dünyaya meylettiği hâlde diliyle ah çeker, insanlara bir faydası olmaz, başkalarının elindekilere tamah eder, sûfîyim der onu kemâlete erdirecek mürşidi yok, yanma, yakarma ve figanı yok, Allah’tan korkusu yok, amacı mal elde etmektir ve insanlara kendisini sâlih bir zat olarak gösterir ancak kalbi manevi hastalıklarla doludur, nefsinin tezkiye etmiş de değildir. Kâmil insan ise gönlünü manevi kirden temiz tutar, günah ve isyandan kaçınır, can ve gönülde ağlar, geceleri ihya eder, her türlü cefa ve belâyâ sabreder, yalnızca rıza-ı Bâriyi talep eder, güzel konuşur ve yalnız Allah’a kulluk eder. Nâkıs olmaktan kurtularak olgun olmak isteyen herkese Yesevî muhabbet davasını kılarak divâne olmayı, mal, mülk ve dünya malına gönül vermemeyi, uykuyu haram eylemeyi ve dertsizlerden uzak durmayı tavsiye eder.¹¹⁹⁸ Velhasıl bu ve benzeri hikmetler, insanın geçici dünya yolculuğundaki tek gayesinin nâkısılıktan (eksiklik, kusur, noksan ve kötü mizaçtan) kurtularak kemâl ve olgunluğa ermek olması gerektiğini anlatır.

Mevlânâ da tıpkı Yesevî’de olduğu gibi İslam’ın düşünce ve inanç sisteminin merkezinde insan olduğunu düşünen sûfî bir mütefekkidir. Ona göre insan çok değerli bir varlıktır, ancak o kendi değerini bilmez ve kendisini ucuza satmaktadır.¹¹⁹⁹ Aynı şekilde Mevlânâ insanın, görme duyusundan ibaret olduğunu söyler. Gerisi deridir. Görme de dostu görmektir.¹²⁰⁰ Diğer bir yerde gözbebeği şeklinde geçer.¹²⁰¹ Buna benzer iki gayb gözüne sahip olmayan, insan değildir denilir.¹²⁰² Mevlânâ, neyin inleyişiyle insan için aslından ayrılmanın, ‘Tutsağı olan papağanın, ticaret amacıyla gitmesi sırasında kendisiyle Hindistan papağanlarına haber gönderdiği tacirin hikâyesi’ ile insan için ten ve nefis kafesinde kalmanın söz konusu olduğunu bildirmektedir. Binlerce beyitte güzel ahlâk sahibi, dürüst, çalışkan, alçak gönüllü, hoşgörülü ve kötülüklerden arınmayı bilen olgun bir

¹¹⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 119, s. 261-262.

¹¹⁹⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 1001.

¹²⁰⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1407. Bkz. C. VI, b. 812.

¹²⁰¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1680.

¹²⁰² *Mesnevî*, C. I, b. 3414.

insan olabilmenin reçetesini sunar. Özellikle *Mesnevî*'sinin kendisiyle, yaratıcısıyla ve dış dünyadaki bütün varlıklarla barışık, huzurlu ve mesud bir insan olabilmenin tarifi üzerine bina edildiği açıkça müşahade edilir. Eserdeki bilgiler, hikâyeler insanın düşebileceği tuzaklardan kendini nasıl muhafaza edebilmesi için nasıl bir yol izlemesi gerektiğinin yanı sıra gerçek mahiyetini keşfedebilmesi için de birer ipucu içermektedir.¹²⁰³ Mevlânâ, insana fâsık da olsa, kâfir de olsa, engin bir görüşle ve rahmet dolu bir nazarla bakmıştır.¹²⁰⁴ O, insanları Allah'ın çeşitli sıfatlarının tecelligâhı olarak telakki etmiştir.¹²⁰⁵

Dîvân-ı Hikmet'te olduğu gibi *Mesnevî*'deki onlarca hikâye de, insanın zaaflarından kurtulup özgür olması gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin Mevlânâ'ya göre, insan olabilmek için, nefsin esaretinden kurtulmak ve kul olma bilincine ermek gerekmektedir. O, bunu şu beytinde açıkça ifade etmektedir: “*Ey oğul! Bağı çöz, özgür ol. Ne zamana kadar gümüşse, altına bağlı kalacaksın.*”¹²⁰⁶

Mevlânâ bir beytinde, “*İnsan nazardan ibarettir, üst tarafı etle deridir, gözünün gördüğü şey, onun hayırdır*” demekle basiret gözü açık ve kendisi uyanık kimsenin ancak hakiki manada insan olabileceğini söyler.¹²⁰⁷

Mevlânâ, insanın bir damla hasis sudan yaratıldığını ve kendisine bahşedilen beş hârici ve beş de dâhili duyu uzvuyla kâmil manada bir insan olduğunu söyler.¹²⁰⁸ Şerhlerde ilk beş duyunun görme, işitme, koklama, tatma ve tutmadan, diğer beşinin ortak duyu, hayal, hafıza, vahime ve mutasarrıf duyularından ibaret olduğu zikredilir.¹²⁰⁹ İnsan, kendi duyularından sıyrıldığı zaman Hak Teâlâ'nın onun gören gözü, düşünen idraki ve işiten kulağı olacağından bahseder Mevlânâ.¹²¹⁰ Ancak “*Sacı beyaz olsa da beşer kişiliğindeyse o, ne şeyhtir ve ne de Allah'a yakındır / Beşer vasfından bir kıl ucu kalmış olsa o, Arş'tan değildir, dünyadandır.*”¹²¹¹

¹²⁰³ Yeniterzi, s. 33.

¹²⁰⁴ Cebecioğlu (2009), s. 211.

¹²⁰⁵ Age., s. 127.

¹²⁰⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 19.

¹²⁰⁷ Cebecioğlu (2014), s. 361.

¹²⁰⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 567. Bkz. C. VI, b. 1138.

¹²⁰⁹ Konuk, C. XI, s. 196.

¹²¹⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3124. Bkz. C. III, b. 1028.

¹²¹¹ *Mesnevî*, C. III, b. 1796-7.

Tıpkı *Dîvân-ı Hikmet*'te olduğu gibi *Mesnevî*'de de insanın rûhu doğan kuşuna bedeni ise karga ve baykuşlara benzetilmektedir.¹²¹² Aynı şekilde Mevlânâ "*Âdemoğlu suretle insan olsaydı, Ahmed ile Ebû Cehil bizzat aynı olurdu*"¹²¹³ der. Buna göre, insanı insan yapan ve ona mana katan candır.¹²¹⁴ Öyleyse insan sureti itibarıyla küçük âlem, manası itibarıyla büyük âlemdir.¹²¹⁵ Sureti itibarıyla dünyanın parçasıdır, mahiyeti itibarıyla âlemin aslıdır.¹²¹⁶ "*İnsan cevherdir/asıldır ve gökyüzü onun için arazdır; her şey parça ve basamaktır; maksat insandır.*"¹²¹⁷ Dolayısıyla "*Canı tanıyan candan başkası insan değildir.*"¹²¹⁸ Her meyvenin içinin kabuğundan iyi olduğu gibi insanın da güzel bir içi vardır.¹²¹⁹ Örneğin surette bir et parçasından ibaret olan insan, akıl ve canını kullanarak dağı, denizi ve madeni yarmak gibi harikuladeliğe yapar. İnsanın canının canı ise mucize ve kerametlere mazhar olan kalbidir.¹²²⁰ Can ve rûh ise insan bedenine gayb âleminden akarsu gibi ulaşmaktadır.¹²²¹ Mevlânâ, bu cihetiyle insanı Hz. Mûsâ'nın (a.s.) asası ile Hz. İsmâ'il'nin (a.s.) nefesine benzetmektedir. Öyle ki dıştan bakıldığında sıradan bir mahlûk olarak görünmesine rağmen hakikatte kâinatın önünde musahhar kılındığını söyler.¹²²² Mevlânâ, insan bedeninin asıl itibarıyla topraktan olduğunu ancak cilalamak suretiyle bir ayna misâli olabileceğini söyler. Aynı şekilde insanı ırmağa benzetir ve ırmağın dibindeki mücevherleri görebilmek için onu temiz tutmak gerektiğine dikkat çeker. Keza insanı havaya benzeterek havaya toz karıştığında güneşe perde olduğunu belirtir.¹²²³ Dolayısıyla insanın kendi hakikatine ulaşabilmesi için kendini her türlü maddî ve manevî kirlerden temiz tutması gerekir. Diğer bir beytinde ise Mevlânâ, insanın kendisini manevî kirlerden arındırdığı takdirde Hak Teâlâ'nın onu yücelik miski ve incisiyle dolduracağını ifade eder.¹²²⁴ Mevlânâ, insanın yüz renginin onun gönül hâinden haber verdiğini söyler.¹²²⁵ Aynı şekilde insan, dilinin altında gizlidir der. Dil ise ona göre can üzerindeki perdedir.¹²²⁶

¹²¹² *Mesnevî*, C. V, b. 843.

¹²¹³ *Mesnevî*, C. I, b. 1020.

¹²¹⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 527. Bkz. C. IV, b. 408.

¹²¹⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 520.

¹²¹⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 3765.

¹²¹⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 3575.

¹²¹⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 760. Bkz. C. V, b. 2885.

¹²¹⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 3417.

¹²²⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1478-9.

¹²²¹ *Mesnevî*, C. I, b. 2222.

¹²²² *Mesnevî*, C. III, b. 4256-9.

¹²²³ *Mesnevî*, C. IV, b. 2468-85. Bkz. C. V, b. 2044.

¹²²⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 148.

¹²²⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 1272.

¹²²⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 841. Bkz. C. III, b. 1537.

Mevlânâ, insanları üç kısma taksim eder: Zâhirde insan, bâtında melek olanlar, zâhirde insan, batında hayvan olanlar ve bu iki kısım beyninde kalanlar. Buna göre birinci grup, insana ait mezmûm sıfatlardan tamamen aridirler, ikinci grup hep aşağılıklara yönelir ve üçüncü grup ise iki zıt mahiyeti kendi nefsinde barındırmaktadır.¹²²⁷ Dolayısıyla *Mesnevî*'de insanın karşıtı olarak karşımıza hayvan çıkar. Bu asla binaen Mevlânâ “*Sevgi ve incelik, insanlık vasfıdır / Öfke ve şehvet, hayvanlık vasfıdır*”¹²²⁸ der. Keza hayvanların insan için musahhar kılındığı gibi insanlık mertebesinin de veliler için musahhar kılındığını söyler.¹²²⁹ İnsanın asıl gıdasının ise Hak nûru olduğunu ifade eder. Öyleyse ona hayvan gıdası yakışmaz. Onun su ve toprak gibi maddî eşyaya bağlı kalması ise hastalığı nedeniyledir.¹²³⁰ Bu hastalığın ilacı ise hayvan gıdasından yavaş yavaş kesilmektir.¹²³¹ Eğer insan Allah Teâlâ’dan bu asıl gıdasını alırsa seçkin olur ve melekler ona secde eder.¹²³²

Mesnevî'de kâmil insan üzüme, nâkıs ise kuruğa benzetilir.¹²³³ Mevlânâ, kâmil ile nâkıs arasındaki farkı anlatırken kâmil toprağı tutsa altın olur, nâkıs altını tutsa kül olur, kâmilin eli Hakk’ın elidir, nâkısın eli ise şeytanın elidir ve kâmile gelen cehâlet ilme, nâkısın gelen ilim ise cehâlete dönüşür ifadelerini kullanır¹²³⁴ ve haklı olarak “*olgunun hâlini, ham kişi anlamaz*”¹²³⁵ der.

Böylece insanın mahiyeti konusunda iki eser arasında birçok müşterek noktanın olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin hem Yesevî hem Mevlânâ’nın eserlerinin ana teması insan, ana gayesi ise insana kendi hakikatini ve özünü tanıtarak onu hayvanî duyulardan tahlis etmek suretiyle olgunluğa erdirmektir. Aynı şekilde insanı insan yapanın can ve içindeki mana olduğu ve canın da bir hazine ve cevher olduğunda hemfikirdirler. Bunun gibi insanın temel özelliğinin sevgi ve şefkat olduğunu ve kimseyi incitmemek gerektiği hususunda müttefiktirler. Yesevî, insanı nâkıs, âşık ve kâmil olmak üzere üç gruba ayırırken Mevlânâ, hayvan, hayvan-melek ve melek özellikli olarak üçe ayırır. Yesevî, insan terbiyesinde şerîat, tarîkat, marifet ve hakikat esaslı yolu tarif ederken, Mevlânâ,

¹²²⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 1496-1504.

¹²²⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 2436.

¹²²⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 2494-5.

¹²³⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 1079-80. Bkz. C. V, b. 2880.

¹²³¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1955.

¹²³² *Mesnevî*, C. II, b. 1345.

¹²³³ *Mesnevî*, C. II, b. 3705.

¹²³⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 1610-3.

¹²³⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 18.

insanın asıl gıdasının nûr olduğunu dolayısıyla hayvan gıdasından kesilmesi ve mizacını temiz tutması gerektiğini söyler. Yesevî, dünyayı seveni, manası olmayanı, mana sırrına kulak vermeyeni, istikamette olmayanı ve aşk ve derdi olmayanı insan saymazken, Mevlânâ canı tanımayana insan denmez der. Keza Yesevî, insanın yaratılış serüveni üzerinde dururken Mevlânâ, insanın büyük âlem olduğunu ve beş dış ve beş gizli duyudan müteşekkil olup bu duyuların kendisine hakikati müşahade etmek için verildiğini ifade eder.

Her ikisinin anlayışında insanın küçük âlem olduğu dolayısıyla âlemde var olan her şeyin insanda da bulunduğunu söyleyenler de vardır.¹²³⁶

Sonuç itibarıyla “Her iki şahsiyet de insanı Hakk’ın yeryüzündeki halifesi sayarlar. Yesevî hikmetlerinde, Mevlânâ hikmetlerle dolu eserlerinde sevgi, aşk, doğruluk, birlik, adalet ve iyilik kavramlarını en iyi şekilde dile getirir. Bütün bu kavramlar insanla anlamlı hâle gelir. Kur’ân’ın sadece dış anlamını değil, iç anlamını da kavramış, bu yolda gönül ehli insanlar yetiştirmişlerdir.”¹²³⁷

4.1.1. Akıl

Akıl için çok sayıda tarif getirilir. *Dîvân-ı Hikmet*’te akıl kelimesi, tasavvufî ıstılahta yer alan akl-ı ma’âd ve akl-ı ma’âş şeklindeki ayrım esas alınarak kullanılmıştır. Tasavvufî ıstılahta âhireti düşünen akla ‘akl-ı ma’âd’ yalnızca dünyalığı düşünen akla ‘akl-ı ma’âş’ denmektedir.¹²³⁸

Evvela akl-ı ma’âd’ın konu edildiği hikmetlerden örnekler zikredeceğiz. Örneğin gelecek beytiyle Yesevî aklın ibret almak gibi önemli bir fonksiyonundan ve onun da âhirete hazırlık için kullanılması gerektiğinden bahseder: “*Akıllı isen kabristandan haber al / Ben de şunlar gibi olurum deyip ibret al.*”¹²³⁹ Bunun gibi Yesevî’ye göre akıl, insana faydasına ve zararına olan şeyleri temyiz edebilmesi için verilmiş bir alettir. Dolayısıyla kul dünyadaki her sükûnet ve hareketine âhîret ölçüsüyle bakmalıdır. Aksi takdirde zarar eder. Hikmetlere göre akıl ve idrak sahibi olan insana şunları yapması yakışır: “*Akıllı isen*

¹²³⁶ Nisanbayev, s. 169.

¹²³⁷ Age., s. 171.

¹²³⁸ Cebecioğlu (2014), s. 39.

¹²³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/3, s. 94.

Hak'tan başka sözler harâm”¹²⁴⁰, “*Dünyâ diyen huzursuz imiş, akıllı kullar şikâyetçi imiş / Câhiller ile dost imiş dünyâyı bırakıp giderim*”¹²⁴¹, “*Akıllı isen dünyâ için yeme gam*”¹²⁴², “*Mâsivâyâ akıllı isen, gönül verme / Lanetli şeytân kendi yoluna salar imiş.*”¹²⁴³

Bu satırlardan da anlaşıldığı üzere sadece dünya endişesiyle yaşayan akıl akl-ı ma‘âş olmuş olur. Dolayısıyla akl-ı ma‘âd için basîret, akl-ı ma‘âş için basar denilebilir.

Yesevî en gelişmiş aklın bile Hakk’ı gereği gibi tanıma noktasındaki âcizliğine şu beytiyle işaret eder: “*Hak önünde en üstün akıl bile duramaz.*”¹²⁴⁴ Yani buna göre akıl hakikati idrak etmede sınırlı kalıyor. Gerçekten de günümüzdeki teknolojik imkân ve gelişmelere rağmen beşer aklının Hak ve hakikati tanımadaki çaresizliği ortadadır.

Bir başka yerde Yesevî akılla ilgili ilginç bir noktaya değinir. Ona göre Hak zikri akılı kuvvetlendirir. Bundan maksat normal fiziksel akıl da olabilir veya metafizik akıl yani basîret de olabilir: “*Gelin dostlar, zâkir olup zikr söyleyelim / Allah yâdın söyleyen aklın artar, dostlar.*”¹²⁴⁵

Mevlânâ’ya göre ise iki tür akıl vardır. Birisi, kesbe bağlı olarak sonradan elde edilen akıldır. Bu akıl sahibi başkalarından üstün olmakla beraber elde ettiklerini sürekli korumak mecburiyetinde kalır. Kaynağı da hep dışarıdan geldiği için her an yoksulluğa mahkûmdur. Diğer bir akıl türü ise can merkezli Hak bağışı olan akıldır. Bu aklın kaynağı içte olduğu için ne azalır ne de tükenir. Öyleyse Mevlânâ, akıl kaynağını içte ara der.¹²⁴⁶ Bu kaynak bulunduğunda ise “*O tahsilden ve sebepten uzaklaşır / Ezberleyen levih/zihin, korunmuş bir levih olur. Aklı rûhtan haz alır / Akli başlangıçta öğretmen iken, daha sonra akıl onun öğrencisi olur.*”¹²⁴⁷

Mevlânâ, akılı olgunluk açısından cüzî ve küllî olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre akl-ı cüz (nâkıs akıl) olgunlaşabilmesi için akl-ı küll (olgun akıl)la bütünleşmesi gerekir.¹²⁴⁸ Başka bir yerde akl-ı küll, öz; akl-ı cüz kabuk şeklinde zikredilir.¹²⁴⁹ Akl-ı cüz

¹²⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/5, s. 163.

¹²⁴¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 70/4, s. 181.

¹²⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 77/8, s. 190.

¹²⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 109/4, s. 247.

¹²⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/3, s. 86.

¹²⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 85/1, s. 208.

¹²⁴⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 1959-67.

¹²⁴⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1064-6.

¹²⁴⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 2052-3. Bkz. C. I, b. 2214, 2960, 3309; C. IV, b. 2197, 3642.

¹²⁴⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3742.

dünya musibetlerine karşı bazen galip bazen yenik hâldeyken akl-ı küll onlardan güvendedir.¹²⁵⁰ Ayrıca akl-ı cüz, öğrenme ve anlama kabiliyetine sahiptir. Ancak sanat ve mesleklerin kaynağı değildir.¹²⁵¹ “Rızkları bu akılla elde edersin; o diğer akılla semaları ayağının altında yaygı yaparsın.”¹²⁵² Bu iki akıldan bazen tam akıl ve yarı akıl şeklinde de bahsedilir.¹²⁵³

Mevlânâ, bazen akıllı nefsin karşısı yani rûh ve can yerine kullanır ve onun bütün derdinin Allah olduğunu söyler.¹²⁵⁴ Bazen de aklın zıttı olarak vehimle hareket eden şehveti gösterir¹²⁵⁵ ve şerefli bir akla sahip olmak isteyenini onu açlıkta terbiye etmesi gerektiğini belirtir.¹²⁵⁶ Akıl akıbeti gördüğü hâlde nefis görmez. Nefse mağlup olan akıl ise nefis tabiatına bürünür.¹²⁵⁷ Bu nûranî aklın karanlık nefse mağlup olmasının sebebi ise aklın gurbette nefsin ise kendi evinde oluşudur.¹²⁵⁸ Hâliyle akıl zayıflayınca nefis güçlü olur.¹²⁵⁹ Zira bu ikisi daima savaş içindedirler.¹²⁶⁰ Aklın nefse galip gelebilmesi için (olgun akıl sahibi olan) bir dostla birlikte olmak gerekir. Çünkü akıl başka bir akılla kuvvetlenir.¹²⁶¹ Öyleyse Mevlânâ önden ve arkadan herkesin göremediklerini gören Hz. Peygamber’de (s.a.s.) olan akıl gibi akıl ara der.¹²⁶² Ayrıca akılla meleğin, nefisle şeytanın bir mayadan olduklarını söyler.¹²⁶³ Dolayısıyla rûh ve can anlamında kullanılan akıl, akl-ı selîm olup Hakk’ı bulucudur.

Akılla rûhun münasebetine gelince Mevlânâ’ya göre, akıl rûhun vesilesiyle idrak ve zekâ sahibi olur ve rûhun akla tesir etmesi sonucunda akıl tedbir alır hâle gelir.¹²⁶⁴ Yine Mevlânâ’ya göre duygular akla esir, akıl ise rûha esirdir. Öyleyse akıl insana hizmetkâr olursa duygular ona amade olur.¹²⁶⁵ Aynı şekilde rûhun akla olan nispeti, Ahmed’in (s.a.s.)

¹²⁵⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 1145.

¹²⁵¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1295.

¹²⁵² *Mesnevî*, C. V, b. 3235.

¹²⁵³ *Mesnevî*, C. IV, b. 2190.

¹²⁵⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2620-1. Bkz. C. I, b. 2902; C. III, b. 4668.

¹²⁵⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 2300-1.

¹²⁵⁶ *Mesnevî*, C. VI, b. 1123.

¹²⁵⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 1540-1. Bkz. C. III, b. 1621, 2196, 3371, 4568; C. IV, b. 3311; C. V, b. 737.

¹²⁵⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 2557.

¹²⁵⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 1850. Bkz. C. III, b. 4308.

¹²⁶⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 2717.

¹²⁶¹ *Mesnevî*, C. II, b. 2264-5. Bkz. C. III, b. 2691, 4310; C. IV, b. 1262; C. VI, b. 4073, 4141.

¹²⁶² *Mesnevî*, C. VI, b. 2617-8.

¹²⁶³ *Mesnevî*, C. III, b. 3192-8, 4051-2. Bkz. C. IV, 2702-3; C. V, b. 317.

¹²⁶⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 3583-4.

¹²⁶⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 1823, 31.

Cebrail'e (a.s.) olan nispetine benzetilir.¹²⁶⁶ Yani akıl sınırlı imkânlarla sahiptir. Yine misâl olarak Ebû Cehil'i zikreder. Zira o, maddi aklına binaen Ebü'l-Hakem olarak anılmaktaydı. İmanî ve rûhânî aklının kıtlığından dolayı ise Ebû Cehil oldu.¹²⁶⁷ Ayrıca rûh padişah, akıl ise vezir mesabesinde. Dolayısıyla bozuk akıl rûhu helak eder.¹²⁶⁸ Akıl cevher, taat ve ibâdetler ise arazdır. Akıl onlarla berraklaşır.¹²⁶⁹

Tıpkı *Dîvân-ı Hikmet*'te olduğu gibi *Mesnevî*'de de aklın aşkı tanımlama konusunda âciz kaldığına dikkat çekilir.¹²⁷⁰ Üstelik akıl aşkın mahiyetini anlayabilseydi nefsi yok etmek zorunlu olmazdı denir.¹²⁷¹ Mevlânâ, hakikate ulaşmada aklın engel olduğunu söyler: “*Aklı Mustafâ'nın önünde kurban et / Allah bana yeter, de ki Allah yeter!*”¹²⁷² Keza akıl kulağının can kulağının yapabildiklerinden yoksun olduğunu açıklar.¹²⁷³ Mevlânâ, akıl iman ve gaybı kendi gücüyle kavrayabilseydi peygamberliğe dolayısıyla mucizelere gerek kalmazdı der.¹²⁷⁴ Din ve peygamberleri inkâr etmenin ise aklın noksanlığından olduğunu söyler.¹²⁷⁵ Çünkü “*eğri görüşlü akıl daima eğri görür.*”¹²⁷⁶ Aynı şekilde aklın hile ve tedbirleri, ilâhi takdirin karşısında duramaz.¹²⁷⁷ Ayrıca Hak Teâlâ, dilediğine akıl verir, dilediğini akılsız yapar.¹²⁷⁸ Mevlânâ “*İnsanın gizli düşmanı çoktur. Sakınan insan, akıllı kişidir*”¹²⁷⁹ der. Aynı şekilde akıllı kişinin insanlardan uzak kalmayı seçtiğini söyler.¹²⁸⁰ Keza akıllı kişi dostlarının ölümünden ibret alan kimsedir der.¹²⁸¹

Netice olarak; *Dîvân-ı Hikmet*'te akıl, âhireti düşünen ve dünyayı düşünen olmak üzere ikiye ayrıldığı hâlde, *Mesnevî*'de ise akıl, tahsil ve çabayla elde edilen (cüzî, yarı ve ham) ve Hak bağıışı olan (küllî, tam, olgun ve şerefli) akıl olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Yesevî ve Mevlânâ, aklın Hak Teâlâ'yı tanıma, iman ve aşk konularında âciz olduğunda hemfikirdirler. Aynı şekilde ikisi de dünyadan uzak olma, ölümden ibret alma

¹²⁶⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1067.

¹²⁶⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1504. Bkz. C. I, b. 1981.

¹²⁶⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 1255.

¹²⁶⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 455.

¹²⁷⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 115. Bkz. C. V, b. 3486.

¹²⁷¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 2684.

¹²⁷² **Cebecioğlu** (2014), s. 40.

¹²⁷³ *Mesnevî*, C. I, b. 1463.

¹²⁷⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 2143. Bkz. C. II, b. 3244; C. IV, b. 3196.

¹²⁷⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 1532.

¹²⁷⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 3384.

¹²⁷⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 3879. Bkz. C. IV, b. 173; C. V, b. 2167.

¹²⁷⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 2820.

¹²⁷⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 1035.

¹²⁸⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1300.

¹²⁸¹ *Mesnevî*, C. I, b. 3113.

ve takvalı olmanın akıllı kişinin amellerinden olduğunu ikrar ederler. Ayrıca Yesevî, Hak zikrinin akıllı artırdığını söylerken, Mevlânâ ibâdetlerin ve olgun akıl sahipleriyle olan birlikteliğin akıllı aydınlattığından söz eder. İlâveten Mevlânâ, insan duygularının akla, aklın da rûha esir olduğunu ifade eder.

4.1.2. Kalb

Hikmetlerde ‘kalb’ kelimesiyle birlikte ona anlam yönünden yakın olan ‘gönül’ ve ‘dil’ şeklindeki kelimelere de kullanılmıştır.

“*Kalb hâlini hiç kimse bilmez, tanık Rabbim / Kanlar yutup ben hem tanık oldum işte*”¹²⁸² hikmetiyle Yesevî insan kalbinin gerçek mahiyetinin ne olduğunu Allah’tan gayrı kimsenin bilmediğini ifade eder. Ancak çetin riyâzetler neticesinde insana da onun mahiyetinin bildirilebileceğini söyler.

Yesevî Hak zikrinin mahallinin dil değil kalb olduğunu söyler. “*Ente’l-Hâdî Ente’l-Hakk*”ı zikri kalbde / Bilmez câhil zikrini deyip zâhir dilde.”¹²⁸³ Kalb zikrinin de insan üzerinde farklı bir etkisi vardır: “*Kalb zikrini diye diye göğsünü deşti.*”¹²⁸⁴ Ayrıca “kalbimde Allah’tan başkası yoktur” anlamına gelen “Mâ fî kalbî illallah”¹²⁸⁵ zikrinden de bahsedilir. Öyleyse kalb, ‘Beytullah’tır. Bu hakikati şu kıtada da görmek mümkündür:

*Fakîr olup melâmeti taş a kılan,
Dünyâ bırakır âhireti değerli kılan,
Kalb eyvânın, halvet kılıp sığınak kılan,
Öyle erin hizmetinde olmaz mısın?*¹²⁸⁶

“*Arş istesen, mü’min kulun kalbi içinde*”¹²⁸⁷ satırlarıyla insanın istediği her şeyi Hakk’ın nazargâhı olan kalbden bulabileceğini anlatmış olmalıdır. Bunun tersine Yesevî, câhil kimsenin kalbinin karalığı nedeniyle hikmetli söze kulak vermediğinden bahseder.¹²⁸⁸

¹²⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 11/9, s. 84.

¹²⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 22/7, s. 111.

¹²⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 128/12, s. 277. Bkz. 139/8, s. 296.

¹²⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 164/4, s. 346.

¹²⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 193/5, s. 393.

¹²⁸⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 216/5, s. 430.

¹²⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, Münâcât, s. 514.

“Ölünecek vakitte kalbim hazır olur mu ki?”¹²⁸⁹ demekle Yesevî, imanın kalbe yerleşmesi gerektiğini bildirmiş olmalıdır. Bu görüşü şu sözler de destekler mahiyettedir: “Ümmetim deyip dilde söyler, kalbde yalan.”¹²⁹⁰ Zira dilde olanın bir önemi yoktur. Önemli olanı kalbdır. Kalbin de kuvveti imandadır.¹²⁹¹

Mesnevî’de de kalb kavramına eş anlamlı olarak dil (gönül) kelimesi kullanılmaktadır.

Mevlânâ, Cenâb-ı Hak, kalbin süveydasında (kara noktasında) ışık yarattı der.¹²⁹² Allah Teâlâ’ya yakınlığın ise temiz kalb istediğini söyler.¹²⁹³ Allah’tan uzak kalb için ölü kalb, merhametsiz kalb için taş kalpli ve ihtiraslı kalb için hasta kalb ifadelerini kullanır. İnsanın inci gibi kalbinin yüz kalıbın mayası olduğunu ifade eder.¹²⁹⁴ Kudsî bir hadîsi zikrederek Hak Teâlâ’nın yer ve gökyüzüne sığmadığını ancak mümin kalbine sığdığını hatırlatır.¹²⁹⁵ “Mümin müminin aynasıdır” hadîsini dile getirerek insan kalbinin ayna olma özelliğine değinir.¹²⁹⁶ Allah’ın baktığı yer de beden değil gönül olduğunu söyler.¹²⁹⁷ Keza “Hakk’ın eserleri, gönüldedir; o ise dıştaki, eserlerin eseridir ancak”¹²⁹⁸ der. Dolayısıyla bu gönül aynası zikirle cilalanarak temiz tutulmalı ve güzel olanı yansıtmalıdır.¹²⁹⁹ O zaman Hak Teâlâ gönle vasıtasız hükmeder.¹³⁰⁰ Gönül aynası sınırsız olduğu için de yaratılıştaki bütün suretlere mazhar olabilir.¹³⁰¹

Mesnevî’de insanın iki gözünün yanı sıra gönül gözünün olduğundan bahsedilir. Örneğin haset ve kin gibi kötü huylar, bu gönül gözünü körleştirir.¹³⁰² “Gönül gözünün darlığı ve genişliği yücelik sahibi Hak’tandır.”¹³⁰³ İnsanın sözleri ve yaptığı işler gönlündekine şahitlik ederler.¹³⁰⁴

¹²⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 170/11, s. 355.

¹²⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 174/7, s. 364.

¹²⁹¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 182/2, s. 376.

¹²⁹² *Mesnevî*, C. I, b. 3865.

¹²⁹³ *Mesnevî*, C. II, b. 2362.

¹²⁹⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 723.

¹²⁹⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 2654.

¹²⁹⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 3145.

¹²⁹⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 835. Bkz. C. IV, b. 1853; C. V, b. 868; C. VI, b. 2880.

¹²⁹⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 1361.

¹²⁹⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 3153. Bkz. C. II, b. 2052.

¹³⁰⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3664.

¹³⁰¹ *Mesnevî*, C. I, b. 3484. Bkz. C. II, b. 71.

¹³⁰² *Mesnevî*, C. IV, b. 2674.

¹³⁰³ *Mesnevî*, C. VI, b. 3510.

¹³⁰⁴ *Mesnevî*, C. V, b. 1604.

Mevlânâ, münafığın tövbesi kalbde değil dilde olduğu için kabul edilmez der.¹³⁰⁵ Çünkü gönül cevher, söylemekse araz olduğundan dolayı Hak Teâlâ, dile ve söze bakmaz, rûha ve hâle bakar.¹³⁰⁶ Mevlânâ bu durumu, Hz. Mûsâ (a.s.) ve bir çoban arasında cereyan eden bir hikâyeyle anlatır.¹³⁰⁷ Aynı şekilde iş ve sözler insanın gönlündekine tanıktır der.¹³⁰⁸

Bu şekilde hem *Dîvân-ı Hikmet*'te hem *Mesnevî*'de kalb kavramının yanı sıra 'dil' (gönül) kelimesinin kullanıldığı dikkate şayandır. Ayrıca Yesevî, kalb hâlinden ancak Hak Teâlâ'nın haberdar olduğunu, Hak zikrin yerinin dil değil kalb olduğunu, bütün âlemin mümin kulun kalbinde olduğunu ve kişinin dilde Müslümanım demesinin yeterli olmadığını, kalbin tasdikinin gerektiğini söylerken, Mevlânâ, Allah'a yakınlığın ancak temiz kalble mümkün olabileceğine, kalbin ayna mahiyetinde olduğuna, kalbin Hakk'ın nazargâhı olduğuna, insanın gönül gözünün olduğuna ve Cenâb-ı Hakk'ın söze değil öze (kalbe) baktığına dikkat çeker.

4.1.3. Nefs

Dîvân-ı Hikmet'te nefsin zâlim tabiatından ve ona teslim olanın perişan olacağından söz edilir: “Zâlim nefsim hiç bırakmadan ateşe attı / Vücudum kendi kendine tutuşup yandı.”¹³⁰⁹

Yesevî bir hikmetinde nefsin kâfir tabiatına değinerek onu bir ejderhaya benzetir ve onun karşısında seçkin kulların bile âciz kaldığını söyler:

*Ey yârânlar, kâfir nefse altmış baş var,
Her başında yüz bin şeytân askeri var.
Seçkin ulular nefs elinde topraktan hor,
Günâhımdan sana ağlayıp geldim işte.*¹³¹⁰

¹³⁰⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 2457. Bkz. C. I, b. 2123.

¹³⁰⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 1749-51.

¹³⁰⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 1710.

¹³⁰⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 236.

¹³⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/7, s. 95. Bkz. 22/9, s. 111.

¹³¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 152/14, s. 323.

Nefsin hususiyetlerinden birisi de doymak bilmemesidir: “Kul Hoca Ahmed nefsten büyük belâ olmaz / Yer ve gökten lokma versen asla doymaz.”¹³¹¹

Bu nedenle Yesevî hikmetlerinde nefse galip gelinmesi ve onun kırılması gerektiğinden bahseder: “Kul Hoca Ahmed, kırka girdin nefsini kır”¹³¹², “Kul Hoca Ahmed alayım desen Hak’tan hisse / Bâyezîd gibi nefsinle gece gündüz vuruş.”¹³¹³ Nefsin terbiye edilmesinin insan üzerine farz olduğunu ifade eder.¹³¹⁴ Nefsin terbiye edilmesi gerektiğine şu sözüyle de işaret eder: “Nefsin sen kendi arzusuna bırakma sakın / Yemeyip içmeyip ibâdet ile ol uykusuz.”¹³¹⁵ Nefs terbiyesiz bırakıldığında ise sahibini günahlara sürükleyerek rezil ve hakir eder:

*Nefs yoluna giren kişi rezil olur,
Yoldan çıkıp, kayıp, tozup günâhkâr olur,
Yatsa, kalksa şeytân ile yoldaş olur,
Nefsi tep, nefsi tep, ey kötülükler işleyen.*¹³¹⁶

Nefs kendisinin övülmesini ve yüceltilmesini ister ve bununla kuvvetlenir. Bunun tam tersi yani sövülüp dövülünce adeta nefis için dünya dar gelmeye başlar. Yesevî de buna binaen nefse ancak onu yermek suretiyle galip gelinebileceğini söyler: “Horlanma-ağlama olmadıkça nefsin ölmez.”¹³¹⁷ Dolayısıyla kibrin omurgası kırılmadıkça yapılan ibâdetler tam tesirini gösteremez: “Bu yollarda horlanma-ağlama karlı imiş / Tesbîh, tehlîl, oruç, namaz kâr etmezmiş.”¹³¹⁸

Yesevî’ye göre nefse galip gelmek için başvurulacak yöntemlerden birisi de bir mürşid-i kâmilin terbiyesi altına girmektir: “Nefsim benim hevâ kıldı çok şaştım / Başım alıp Pîr-i kâmil tarafına kaçtım.”¹³¹⁹

Mevlânâ ise, nefsin mahiyetini açıklamak için inatçı tabiatı itibarıyla onu merkep ve ineğe, ilâhlık iddia etme yönüyle Firavun ve Nemrud’a, hilekârlık vasfından dolayı fare ve

¹³¹¹ Dîvân-ı Hikmet, 78/17, s. 193. Ayrıca bkz. 51/6, s. 153.

¹³¹² Dîvân-ı Hikmet, 5/15, s. 71.

¹³¹³ Dîvân-ı Hikmet, 79/15, s. 195. Bkz. 3/3, s. 66.

¹³¹⁴ Dîvân-ı Hikmet, 18/14, s. 101.

¹³¹⁵ Dîvân-ı Hikmet, 82/5, s. 202.

¹³¹⁶ Dîvân-ı Hikmet, 91/5, s. 216. Bkz. 1/2, s. 61.

¹³¹⁷ Dîvân-ı Hikmet, 12/10, s. 87. Bkz. 51/3, s. 153; 79/13, s. 195; 95/19, s. 223.

¹³¹⁸ Dîvân-ı Hikmet, 51/2, s. 153.

¹³¹⁹ Dîvân-ı Hikmet, 15/9, s. 95.

tavusa, sahibine ölümcül düşman olma itibarıyla kurt, yılan ve ejderhaya benzetir ve inkârcılığı ve gururundan dolayı da onu şeytanla eş görür. Ayrıca Mevlânâ, nefsin cehennemden bir parça olduğunu dolayısıyla onun tabiatını taşıdığını belirtir. Hâl böyle olunca nefsin başı ancak Hakk'ın tevfiğiyle ezilebilir. Dolayısıyla nefsinı yenen safları yarandan daha çok aslandır.¹³²⁰ Hakk'ın tevfiği ise şeyhin gölgesinde aranmalıdır.¹³²¹ Nefsinı yenmek ise ona sabır ve şükür yükünü yüklemekle olur.¹³²² Özellikle kâfir tabiatlı nefsdan kurtulmak için çile ve riyâzete sabretmek oldukça önemlidir.¹³²³ Zira nefis, delil ve hüccetle Müslüman olmaz, ancak dövmekle (riyâzetle) Müslüman olur.¹³²⁴ Fakr ve acz de insanı nefis belâsından korur.¹³²⁵ Ayrıca nefsi hor görmek ve alçaltmak lazımdır.¹³²⁶

Mevlânâ, putların anasının nefis putu olduğunu söyler. Taş puttansa nefis putunu kırmak daha zordur. Nefsin sayısız hilesinden kurtulmak için Allah ve Peygamberinin (s.a.s.) gösterdiği yoldan ayrılmamak gerekir.¹³²⁷ Nefis konusunun önemine dikkat çekmek için Mevlânâ, “*Bütün Kur’ân, nefsin kötülüklerini açıklar; Mushaf’a bak, o gözün nerde?*”¹³²⁸ ifadesini kullanır. Benzer şekilde sahabeler Hz. Peygamber’den (s.a.s.) kulluğun faziletini değil nefsin hilelerini sorarlardı der.¹³²⁹ Bu cihetten bakıldığında nefsin şerri, insanlarınkinden daha kötüdür.¹³³⁰ Öyleyse nefsin isteklerinin tersine hareket edilmelidir. Aksi takdirde nefis sahibini helak eder.¹³³¹ Aynı şekilde nefse güvenilmez çünkü o vefasızdır.¹³³²

Mevlânâ’ya göre çok övgü ve medh nefsi firavunlaştırır.¹³³³ Çünkü kendini diğerlerinden üstün ve olgun görmek ve gurur, her nefsin tabiatında mevcuttur.¹³³⁴ Aynı şekilde nefis, alçak tabiatı itibarıyla daima fânî kazanç peşindedir. Olur ki bir an şerefli

¹³²⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 1374-90. Bkz. C. II, b. 1254, 2545; C. IV, 1656.

¹³²¹ *Mesnevî*, C. II, b. 2514. Bkz. C. II, b. 2264; C. III, b. 376, 2544; C. VI, b. 499.

¹³²² *Mesnevî*, C. II, b. 727. Bkz. C. II, b. 2278.

¹³²³ *Mesnevî*, C. I, b. 3001. Bkz. C. III, b. 2977; C. IV, b. 2566.

¹³²⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 3486.

¹³²⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 3282. Bkz. C. IV, b. 3620; C. VI, b. 4794.

¹³²⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 3489. Bkz. C. VI, b. 4857.

¹³²⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 772-83. Bkz. C. III, b. 2250.

¹³²⁸ *Mesnevî*, C. VI, b. 4860.

¹³²⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 366-70.

¹³³⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 907. Bkz. C. II, b. 782.

¹³³¹ *Mesnevî*, C. I, b. 2955. Bkz. C. II, b. 2254, 2263.

¹³³² *Mesnevî*, C. V, b. 3790.

¹³³³ *Mesnevî*, C. I, b. 1867.

¹³³⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 3215, 3347. Bkz. C. IV, b. 1408.

kazanç elde eder görünürse bu ancak onun bir hilesidir.¹³³⁵ Yani nefis ekmek korkusuyla yaşar ve ondan dolayı zayıflar.¹³³⁶

Söylenenler ışığında bir kıyaslama yapıldığında Yesevî, nefsi zâlim, kâfir ve doyumsuz olarak nitelerken Mevlânâ'nın nefsi; inatçı, hilekâr, kibirli, inkârcı ve vefasız olarak vasıflandırdığı görülür. Yani onlara göre insan varlığındaki bütün mezmûm huyların ana kaynağı nefistir. Ayrıca ikisi de nefsin riyâzet ve horlanmakla kırılmasının ve terbiye edilmesinin lüzumlu olduğu noktasında birleşirler. Terbiye yolları olarak Yesevî, az yemek, az uyku ve ibâdeti önerirken Mevlânâ, Kur'ân ve sünnete uyma, sabır, şükür, fakr ve nefse her şeyde muhalif olmayı tavsiye eder. Üstelik ikisi de nefisle baş edebilmek için pîr-i kâmilin gerektiği konusunda hemfikirdirler. Ek olarak Yesevî, nefis kendine uyan kimseyi rezil edeceğinden ve seçkin kulların dahi ona karşı âciz kaldığından bahsederken Mevlânâ, nefsin kıblesinin dünya olduğunu ve nefsin cehennem tabiatlı olmasından dolayı onu söndürmenin ancak Allah Teâlâ'nın nusretiyle mümkün olduğunu söyler.

4.1.4. Rûh

Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*'te sıklıkla 'rûh' kavramına yer verir. Bazen 'rûh' kelimesi yerine 'can' kelimesini kullanır.

Hikmetlere göre rûh, özgürlüğü seven, gözü hep yükseklerde olan ve Hakk'a müştak olan bir varlıktır. "*Başım toprak, kendim toprak, cismim toprak / "Hak vuslatına ersem" diye, rûhum hevesli.*"¹³³⁷ Onun bu özelliklerinden hareketle Yesevî, rûhu bir kuşa benzetir. "*İmân mumunu yandırırsan, rûh kuşunu tutuşturursan / Allah'ıma sığınsan seher vakti olanda*"¹³³⁸, "*Cân bûlbülü uçmak ister bostân gezip / Gül şevkinde muhabbetin kadehin içip.*"¹³³⁹ Rûhun özgür tabiatı şu hikmette dile getirilir:

*Sohbet verir bulurlar o dervîşler gelince,
Kime nazar etseler, dilinin kilidi açılır,
Halka içre Hak yâdını, söyleyip dilden koymazlar,*

¹³³⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 2588-9.

¹³³⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 2866. Bkz. C. VI, b. 1400.

¹³³⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 13/10, s. 90.

¹³³⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 93/8, s. 219. Bkz. 85/1, s. 208; 195/3, s. 396.

¹³³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 85/1, s. 208.

*Özgür olup rûhları lâ-mekâna ulaşır.*¹³⁴⁰

Yesevî'ye göre, rûhun serüveni Elest bezminde başlar ve bundan dolayı hikmetlerde galibiyetle rûh o bağlamda zikredilir: *Önce “Elestu birabbikum?” dedi bil Hak / “Kâlû belâ” dedi rûhum, aldı ders.*¹³⁴¹

Bazen de rûh kelimesi, *“Hak Mustafâ rûhu gelip imâm oldu”*¹³⁴², *“On altımda bütün rûhlar pay verdi”*¹³⁴³ ve *“Ben ‘ikinci defter’i dedim size yâdigâr / Rûhumdan meded isteyip okuyun zinhar”*¹³⁴⁴ gibi beyitlerde Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.s.) daha başka zatların rûhlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir yerde Cebail (a.s.) için *Rûhu'l-Emîn* (güvenli rûh) denir.¹³⁴⁵ Aynı şekilde Hz. Îsâ (a.s.) rûhperver vasfıyla zikredilir.¹³⁴⁶

*“Ölse, şaşkın nefsi ölür, rûhu ölmez”*¹³⁴⁷ demekle de Yesevî rûh için ölümün söz konusu olmadığını belirtir.

*“Şarâb içen âşıklar, mal ve cândan geçerler / Fenâ olup rûhları, arşı gözleyip uçarlar”*¹³⁴⁸ beytinden de anlaşıldığı üzere hikmetlere göre insanın mertebeler aşarak yükselmesi ve kemale ulaşması rûhuyla olur.¹³⁴⁹ Bu nedenle *“Gerçek âşıklar dâima diri, ölmüş değil / Rûhları yer altına girmiş değil”*¹³⁵⁰ beytinde görüldüğü üzere âşıkların rûhları diğer rûhlara nispeten farklılık arz eder. Dolayısıyla onların gıdası da farklıdır:

*Âşıkların istekleri şarâp kadehi,
Ma ‘şûkuna ermek için bağı kebâb;
Rûhlarının gıdasıdır çenk ve rebâb;
Ahı çıksa, yedi iklimi virân eyler.*¹³⁵¹

¹³⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 212/3, s. 424.

¹³⁴¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/4, s. 62. Bkz. 170/1, s. 354; 77/10, s. 190; 13/4, s. 89.

¹³⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 8/6, s. 76.

¹³⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 3/5, s. 66.

¹³⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 14/13, s. 92. Bkz. 16/7, s. 97; 19/4, s. 104; 47/3, s. 144; 80/4, s. 196.

¹³⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 76/4, s. 187.

¹³⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 215/5, s. 428.

¹³⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 183/4, s. 377.

¹³⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 236/1, s. 470.

¹³⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 222/14, s. 446.

¹³⁵⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/3, s. 236. Bkz. 130/2, s. 79.

¹³⁵¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 133/24, s. 285.

Diğer bir yerde âşıkların rûhunun gıdasının sır veya şevk şarabı olduğu söylenir.¹³⁵² Buna karşın dünya ehlinin rûhları ise iman ve İslam'dan uzak olduğu için yalnızdırlar.¹³⁵³ Hatta aşksızların hem canı yok hem de imanı yoktur.¹³⁵⁴

Mesnevî'ye gelince Mevlânâ, rûhu hayvanî ve insanî olmak üzere ikiye ayırır¹³⁵⁵ ve eserine şu sözlerle başlar: “*Beden, rûhtan; rûh bedenden saklı değil, ancak kimsenin rûhu görmesine izin yok.*”¹³⁵⁶ Diğer bir beytinde ilâhi rûh (cevher), fânî bedende yağın ayranda gizli olduğu gibi gizlidir ifadelerini kullanır.¹³⁵⁷ Aynı şekilde “*Sana rûh hakkında soru sorarlar. De ki: “Rûhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.”*¹³⁵⁸ âyet-i kerîmesini delil göstererek Hak Teâlâ'nın yeryüzünde ve gökte insan rûhundan daha gizli bir şey yaratmadığını söyler. Rûhu gören göz için ise hiçbir şey gizli kalmaz der.¹³⁵⁹ Bundan dolayı beden, rûha bağlı olduğu hâlde geçici güzellik ve letafetiyle aldanır.¹³⁶⁰ Aynı şekilde Mevlânâ, rûhla bedenin münasebeti hakkında şunu söyler: “*Rûh yolu, cismi harap eder. Bu haraptıktan sonra onu mamur eder.*”¹³⁶¹ Dolayısıyla sadece bedeni beslemekle yetinmemeli rûh da ilim ve marifetle güçlendirilmeli ve nefse önderlik etmelidir.¹³⁶² Zira “*Rûhların alçaklığı bedenlerindendir; bedenlerin yüceliği canlarından.*”¹³⁶³ Âlem, rûhlar için bir nevi hapisane niteliğindedir. Öyleyse rûhlar kendi ovasına acele etmelidir.¹³⁶⁴ Rûhun mekânı ise yüce âlemdir, çamur ve su değildir.¹³⁶⁵ Rûhlar, geceleyin beden kafeslerinden kurtulur bir müddet özgür olurlar.¹³⁶⁶ İnsanın rûhu, Hak'la uyanık değilse bedeninin uyanıklığı tutsaklık olur.¹³⁶⁷ Ancak “*Elest zamanında Rabb'ini görüp kendinden geçen ve sarhoş olanın rûhu, uyanır.*”¹³⁶⁸ Dünya

¹³⁵² *Dîvân-ı Hikmet*, 138/2, s. 294. Ayrıca bkz. 176/7, s. 367; 230/10, s. 461.

¹³⁵³ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/7, s. 237.

¹³⁵⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 140/11, s. 298.

¹³⁵⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 1886. Bkz. C. IV, 3024.

¹³⁵⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 8. Bkz. C. II, b. 3239; C. III, b. 4246; C. IV, b. 1092; C. V, b. 3424; C. VI, b. 1042.

¹³⁵⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 3029-30.

¹³⁵⁸ İsrâ 17/85.

¹³⁵⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 2875-7. Ayrıca bkz. C. VI, b. 3308, 4642.

¹³⁶⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 3266. Bkz. C. I, b. 3331.

¹³⁶¹ *Mesnevî*, C. I, b. 306.

¹³⁶² *Mesnevî*, C. II, b. 1840-1. Bkz. C. III, b. 4436.

¹³⁶³ *Mesnevî*, C. IV, b. 847.

¹³⁶⁴ *Mesnevî*, C. I, b. 526. Bkz. C. I, b. 3020; C. V, b. 842; C. VI, b. 243.

¹³⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 538. Bkz. C. I, b. 590; C. II, b. 1804; C. III, b. 4437.

¹³⁶⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 389. Bkz. C. VI, b. 3306.

¹³⁶⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 411.

¹³⁶⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 1657.

deniz, insanın bedeni balık ve rûhu Hz. Yûnus'tur (a.s.). Balıktan kurtulmanın yolu tesbih etmektir.¹³⁶⁹ Ayrıca bedenın rıyâzette eziyet çekerek ölmesi, rûh için diriliştir.¹³⁷⁰

Mevlânâ, rûhun parçaları kendine çekme özelliğinden bahseder. Buna göre Allah Teâlâ, rûha kırk yaşına kadar insan bedenini inşa etme gücünü vermiştir.¹³⁷¹

Mevlânâ rûhların cinsiyetinin olmadığını söyler.¹³⁷² Keza rûhun Arapça ve Türkçe ile işinin olmadığını ifade eder.¹³⁷³ Ayrıca rûh için vakit ve mekân gibi kategorilerin söz konusu olmadığı anlaşılır. Çünkü rûh yokluğa aittir. Mevlânâ buna Ashâb-ı Kehf örneğini verir.¹³⁷⁴ Diğer bir yerde rûhlar âleminin yönsüz olduğundan söz eder.¹³⁷⁵ Hastalık, uyku ve dert gibi âcizlikler de rûhun değil bedenın özellikleridir.¹³⁷⁶ Buna rağmen “*beden, rûh güzelliğinden birazına sahiptir.*” Örneğın hesaplama gibi bazı özellikleri bunun alametidir.¹³⁷⁷ Hülâsa içinde rûh olmadıkça beden bir çamurdan ibarettir¹³⁷⁸ ve beden rûh için bir alet ve hizmetkâr mesabesindedir.¹³⁷⁹ İlâveten *Mesnevî*'de de *Dîvân-ı Hikmet*'te olduğu gibi Cebrail (a.s.) için *Rûhu'l-Emîn* ve Hz. İsâ (a.s.) için *Rûhullah* ifadeleri kullanılır.

Netice itibariyle; rûh, hem *Dîvân-ı Hikmet* hem *Mesnevî*'de hep Hak Teâlâ'yı ve arşı gözeten ve yokluk veya mekânsızlık âlemine ait olan bir varlık olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Yesevî, rûh için ölümün söz konusu olmadığını belirtirken Mevlânâ rûhun, hastalık ve dertlerden uzak olduğunu söyler. İkisi de rûhun kendi seyrine Elest bezminde başlayıp özgür tabiatlı oluşunda müttetikler. Keza Yesevî, aşkı olmayanın rûhunun da olmadığını ifade ederken Mevlânâ, rûhsuz bedenın bir çamurdan ibaret olduğunu açıklar. Bunların dışında Mevlânâ, rûhun umumun gözünden gizli olduğuna, onun gıdasının ilim, marifet ve hikmet olduğuna, onun insan bedenini topladığına, ancak onun bedende hapsolduğuna ve onun için cinsiyet ve dil gibi özelliklerin onun için söz konusu olmadığına dikkat çeker.

¹³⁶⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 3126-7.

¹³⁷⁰ *Mesnevî*, C. III, b. 3364. Bkz. C. IV, b. 2984; C. V, b. 362; C. VI, b. 2043.

¹³⁷¹ *Mesnevî*, C. III, b. 1758.

¹³⁷² *Mesnevî*, C. I, b. 1975.

¹³⁷³ *Mesnevî*, C. II, b. 56.

¹³⁷⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 2939. Bkz. C. III, b. 3578.

¹³⁷⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 3692.

¹³⁷⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 3791. Bkz. C. V, b. 2344.

¹³⁷⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 1900.

¹³⁷⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 2878. Bkz. C. V, b. 3713.

¹³⁷⁹ *Mesnevî*, C. VI, b. 154.

4.2. Nâkıs İnsan

Dîvân-ı Hikmet'te nâkıs yerine ham kelimesi kullanıldığı gibi nâkıs insan bazen hayvana, bazen bakıra, bazen taş, bazen şeytana, bazen de köpeğe benzetilir.

Bir hikmetinde Yesevî nâkıs insanın kalbini taş benzettir:

*Ömrü boşa geçenler zâyi eyleyenler aşkı bilmez,
Cândan geçen divâneyi göze almaz,
“Hû” sohbetini kuran yere kaçıp gelmez,
Cân ve gönü taştan beter katı olmalı.¹³⁸⁰*

İlâhî muhabbetten nasibini almayanlar, kendisini Hak yolunda feda etmeyenler ve gayeleri sadece bu dünya olanları ise hayvana benzetir Yesevî.¹³⁸¹ Aynı şekilde bir başka yerde belirtildiği üzere; İslam'ın ya da aşk yolunun lezzet ve kıymetini bilmeyenler, günahları için tövbe etmeyenler ve dünyalık geçici şeylere aldananlar Yesevî'ye göre hayvan hatta hayvandan daha aşağı konumdadır.¹³⁸² Hikmetlerin temel kaynağını teşkil eden Kur'ân-ı Kerîm'de de kendilerine verilen akıl, kalp, göz ve kulak gibi idrak mekanizmalarını hakikate ulaşmada kullanmayanlar iki yerde¹³⁸³ hayvanlara benzetilir hatta onlardan daha aşağı oldukları bildirilir. Bunun gibi nefsinin dizginleyemeyen, şerîata tabi olmayan ve Allah'ın veli kullarını tanımayan kimselerin de şeytanın bineği olduğunu söyler Yesevî.¹³⁸⁴ Diğer bir yerde böyle kişilerin şeytanın ta kendisi olduğunu ifade eder:

*Taştan katı taşı süzen habersizler,
Âhiret işini geri bırakıp dünyâyı arar,
Âyet, hadîs beyân eylesem, sert konuşur,
Dışı insân, içleri şeytân olur.¹³⁸⁵*

Her şeye rağmen hikmetlere göre, ham insan ham olarak kalmamalıdır. Hem içi hem dışı pişmelidir: “Kul Hoca Ahmed sıkılarak yansın şimdi / İç ve dışın hâm kalmasın pişsin şimdi.”¹³⁸⁶

¹³⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/6, s. 163.

¹³⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 77/7, s. 190.

¹³⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 107/3, s. 244.

¹³⁸³ A'râf 7/179; Furkân 25/77.

¹³⁸⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 88/6, s. 212.

¹³⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 137/9, s. 293.

“Gurbet değse, pişkin eyler çok hamları / Bilge eyler, hem seçkin eyler çok sıradanları”¹³⁸⁷ beytinin de içinde yer aldığı bir hikmetinde Yesevî gurbetten bahseder. Kendisinin de doğduğu Türkistan topraklardan ayrılıp Horasan, Şam ve Irak tarafına gittiğini ve gurbette yaşadığı zorlukları anlattıktan sonra Hz. Yûsuf’un (a.s) gurbette kalışını ve Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ashabının hicretini misâl olarak verir. Netice olarak çiğ olanın olgunlaşabilmesi için yolculuğun gerektiği sonucuna varır. Mutasavvıflar, bu konuda su metaforunu kullanırlar ve uzun zaman bir yerde kalan suyun pis koku aldığını söylerler.

Nâkısın kâmil, hamın pişkin olabileceği yerlerden birisinin dervişler sohbeti olduğunu söyler Yesevî: “Sıradan kişi gelse, seçkin olur, yıldız gelse, ay olur / Bakır gelse alan olur dervişler sohbetinde.”¹³⁸⁸ Yine nâkısın noksandan kurtulmasında erenlerin nazarı büyük önem arz eder.

*Tarîkatın yolu uzak eylesen sefer,
Kimi yeter, kimi yetmez, kime tehlike,
Arayanlar erenlere sonunda yeter,
Er nazarı değen kişi merdân olur.*¹³⁸⁹

Bir diğer yerde Yesevî Ashâb-ı Kehf’in köpeğinden ibret almayı önerir.¹³⁹⁰ Ashâb-ı Kehf Kur’ân-ı Kerîm’de zikri geçen bir grup insandan ibarettir. Onlar imana gelmeyen toplum şerrinden kaçarak bir mağaraya sığınır ve Allah Teâlâ’nın kudretiyle orada uzun bir zaman uykuda kalırlar. Yanlarında birde ‘kıtmir’ isimli köpekleri vardır. Sâlih ve mümin bu zatlarla olan birlikteliği o köpeğin dahi adının Kur’ân-ı Kerîm’de anılmasına vesile olur. Velhasıl iyi ve sâlih kimselerin meclisinde bulunmak insanı olgunlaştırır ve onun faziletini artırır.

Mevlânâ, nâkıs veya ham insanı bir köre benzeter. Ancak nâkısın dış gözleri değil iç gözleri kördür. Normal kör birisi kendini necasetten koruyamadığı gibi nâkıs insan ne kadar bilgili olsa dahi gizli kirliliklerden kendini koruyamamaktadır. Dıştaki kirlerin giderilmesi suyla olduğu hâlde içteki kirler sadece gözyaşlarıyla giderilebilir. Zâhiri

¹³⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 131/7, s. 281.

¹³⁸⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 16/4, s. 96.

¹³⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 92/5, s. 218.

¹³⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 163/3, s. 344.

¹³⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 163/6, s. 344.

necasetin kokusu sadece etrafına yayıldığı hâlde bâtinî necasetin kokusu göklere kadar gider der.¹³⁹¹

Mevlânâ, geçmişteki kavimlerin, hamlıklarından dolayı peygamberleri inkâr ettiklerini söyler.¹³⁹² Hamlıklarının da akıl eksikliğinden kaynaklandığını belirtir.¹³⁹³

Mevlânâ, insandaki dünyaya olan düşkünlüğün hamlıktan neşet ettiğini söyler.¹³⁹⁴ İnsanın hamlığının en kötü alametinin ise haset olduğunu belirtir.¹³⁹⁵

Mevlânâ'ya göre, ham kişiyi ayrılık ve hicran olgunlaştırır.¹³⁹⁶ Aşk ve gözyaşı da olgunlaşma yolunda büyük bir rol oynar.¹³⁹⁷ Ayrıca kendi eksikliğini gören ve bilen kimse, kendini olgun gören kimseye göre olgunlaşmak için daha çok çaba harcar.¹³⁹⁸

Netice itibariyle; hem Yesevî hem Mevlânâ insanın nâkıs olmasının temel sebebinin dünya sevgisi olduğu hususunda aynı görüştedirler. Yesevî, nâkıs insanı hayvan ve şeytana benzetirken Mevlânâ onu köre benzetir. Yesevî, hamlığın alameti olarak nefse uymayı, şeriat ve Hak velilerinden uzak olmayı gösterirken Mevlânâ, hasedi, peygamberleri inkâr etmeyi ve insanın kendini olgun bilme şuurunu zikreder. Ham insanın katı kalbini yumuşatan ve olgunlaştıran şey de Yesevî'ye göre, yolculuk, dervişlerin sohbeti ve erenlerin teveccühüdür, Mevlânâ'ya göre ise gözyaşı, aşk ve ayrılıktır.

Benzer şekilde her iki mutasavvıf ham sofuları, tefekkür etmeyen ve nefsine esir olan insanları zemmederler.¹³⁹⁹

4.3. Âşık İnsan

Ahmed Yesevî ve Mevlânâ, eserlerinde ilâhî aşk konusuna geniş yer vermişlerdir. Bundan ötürü biz, çalışmamızda 'aşk' ve 'âşık' kavramlarını ayrı bir başlık altında ele alacağız.

¹³⁹¹ *Mesnevî*, C. III, b. 2083-96.

¹³⁹² *Mesnevî*, C. III, b. 364. Bkz. C. II, b. 3796; C. IV, b. 2008.

¹³⁹³ *Mesnevî*, C. II, b. 1530.

¹³⁹⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 1296.

¹³⁹⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 802.

¹³⁹⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 3057.

¹³⁹⁷ *Mesnevî*, C. VI, b. 839-40.

¹³⁹⁸ *Mesnevî*, C. I, b. 3211.

¹³⁹⁹ *Nisanbayev*, s. 171.

Dîvân-ı Hikmet'in 99 beytinde aşk kelimesi geçmektedir. Bu da, eserin yaklaşık %40'ına tekabül etmektedir.¹⁴⁰⁰ *Dîvân-ı Hikmet*'te bazen âşık kavramının, insân-ı kâmil için kullanıldığı görülür. Ancak eserin geneline bakıldığında; 'âşık' kelimesi daha çok olgunluk sürecini tam anlamında tamamlamamış olanlar için kullanıldığı görülecektir. Buna şu hikmet delil niteliğinde zikredilebilir:

*Hangi âşık halka içre cânın verse,
Cândan geçip, şehâdetin giysisini giyse,
Zühd eyleyerek nefsin gözünü oysa,
Erenlerin safında merdân olur.*¹⁴⁰¹

Anlaşıldığı üzere âşık, halka içinde candan geçerek nefsine galip geldiğinde kemale erer. Başka bir deyişle âşık gafletten uyanmış ve yola adım atmış birisidir ancak yolu henüz tamamlamamıştır. Onun için ne nâkıstır ne de kâmil.

Aşk kelimesi, *Dîvân-ı Hikmet*'te bir hayli enteresan terkipler içerisinde kullanılır. Örneğin 'aşk hançeri', 'aşk dükkânı', 'aşk pazarı', 'aşk bağı', 'aşk belası', 'aşk derdi' ve 'aşk incisi' gibi.

Yesevî'ye göre, aşk Hak zikrini söyleyerek ve erenlerden feyz alarak Hakk'a canı kurban etmekten¹⁴⁰² veyahut candan geçmekten¹⁴⁰³ ibarettir.

Yesevî, Allah Teâlâ'nın aşkı kendi rahmetinden yarattığını söyler.¹⁴⁰⁴ Bu nedenle aşk yüce bir makamdır, baştan sona zorluk ve sıkıntılarla doludur.¹⁴⁰⁵ Öyleyse aşk işi, sabır ister.¹⁴⁰⁶ Ama her şeye rağmen Hak'tan istenilecek tek şey de yine aşktır: "Çöller gezip, halktan bezip aşkını sor"¹⁴⁰⁷, "Cânım verip satın alayım Sen'in aşkını"¹⁴⁰⁸, "Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım"¹⁴⁰⁹, "Harâmdır âşıklara başkası Hudâ'dan / Hatadır taleb

¹⁴⁰⁰ **Betül Gürer** (2017) 'Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i Ekseninde Tasavvufi Düşüncede İlâhi Aşk', Bilig, Sayı 80, s. 20.

¹⁴⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 165/6, s. 348.

¹⁴⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 78/15, s. 192. Bkz. 140/9, s. 289; 95/6, s. 221.

¹⁴⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 120/1, s. 263.

¹⁴⁰⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 188/4, s. 384.

¹⁴⁰⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/3, s. 98.

¹⁴⁰⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/6, s. 266. Bkz. 222/3, s. 445.

¹⁴⁰⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/7, s. 99.

¹⁴⁰⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 21/12, s. 109.

¹⁴⁰⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 33/9, s. 124.

eylese her iki cihân.”¹⁴¹⁰ Bu bağlamda Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şu duası çok anlamlıdır: “Allah’ım! Senden Seni sevmeyi, Seni sevenleri sevmeyi ve Senin sevgine ulaştıran ameli yapmayı isterim. Allah’ım! Senin sevgini, bana canımdan, ailemden ve soğuk sudan daha sevgili kıl.”¹⁴¹¹

Yesevî’nin anlatımında aşk öyle bir şey ki yürek ve bağı deler ve parçalar¹⁴¹², ağlatır, aklı alır, şaşkın yapar ve hayran bırakır.¹⁴¹³ Öyleyse “*Aşk sırrını her namerde söyleyip olmaz*”, zira “*Nice yaksan, rüzgârlı yerde çıra yanmaz.*”¹⁴¹⁴ Aynı şekilde sadece “*Meyhâneye giren bilir mey kadrini / Aştan haber alan bilir ney*”¹⁴¹⁵ kadrini.”¹⁴¹⁶

Yesevî, aşk insanın coşkusu, ateş gören kelebeğin hâline benzetir. Öyle ki aşk bir coştu mu durmayı bilmez.¹⁴¹⁷ Hatta bundan dolayı âşığın narasına yedi cehennem bile dayanamaz.¹⁴¹⁸ Belki yine bunun içindir ki Yesevî âşıkları mihenk taşına ve meleklerle benzetir:

*Hakk’a âşık dervîşleri mihenk taşı,
Bu âlemde yerleşmez feleğin cânı,
Nefsi ölü gönlü diri sanki melek,
Böyle olmadan sırdan nasîb alsa olmaz.*¹⁴¹⁹

Yesevî, âşıkları sahte ve gerçek âşık olmak üzere ikiye ayırır¹⁴²⁰ ve gerçek âşıkları şu şekilde tarif eder:

*Gerçek âşıkların rengi soluk,
Aynaya göz atsa ondan parlak,
Özü şaşkın, gönlü virân gözü yaşlı,
Kudretine hayrân olup kaldı işte.*¹⁴²¹

¹⁴¹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 145/5, s. 309.

¹⁴¹¹ **Tirmizî**, *Deavât*, 73.

¹⁴¹² *Dîvân-ı Hikmet*, 5/8, s. 71.

¹⁴¹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/4, s. 98.

¹⁴¹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 61/2, s. 167.

¹⁴¹⁵ Bilindiği üzere ney metaforu *Mesnevî*’de de geçmektedir: “*Dinle bu ney nasıl şikâyet ediyor; ayrıkları nasıl anlatıyor.*” (*Mesnevî*, C. I, b. 1)

¹⁴¹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 151/8, s. 321.

¹⁴¹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/3, s. 86.

¹⁴¹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 20/1, s. 106. Ayrıca bkz. 33/4, s. 123.

¹⁴¹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/3, s. 266.

¹⁴²⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 4/2, s. 68.

Yine “Gerçek âşığı Allah sevip kulum dedi / Ara yolda kalmasın deyip tasasını çekti”¹⁴²² der. Dolayısıyla “Allah diyen âşık kuldan hata gelmez.”¹⁴²³ Çünkü âşık Hak’tan izin olmadan ne nefes alır ne de konuşur.¹⁴²⁴ Yani “Gerçek âşıklar kendi murâdını dilemezler / Dâima ma’şûkunun murâdını dilerler.”¹⁴²⁵ Öyleyse aşk, tam teslimiyetten ibarettir ve Hakk’ın rızası da o zaman aşk derdini güden kimselerde olur.¹⁴²⁶

Âşıkların işi de hikmetlere göre yanma ve yakılmadır. İhtiyaçları ise namaz ve oruçtur.¹⁴²⁷ Canları zikreder, gönülleri şükreder, fikirleri ise sevgilidir.¹⁴²⁸ Zâhiren gülerler ancak içte ağlarlar. Dertlerini sadece Allah Teâlâ’ya anlatırlar.¹⁴²⁹ Kimi görse âşık eylerler, yalancıları sâdık eylerler ve Hak’tan korkanı dergâhına layık eylerler.¹⁴³⁰ Gelecek kıta bu manaları ifade etmektedir:

*Gerçek âşıklar dâima diri, ölmüş değil,
Rûhları yer altına girmiş değil,
Zâhid âbid bu manâyı bilmiş değil,
Gerçek âşıklar ahâlinin Hızır’ı olur.*¹⁴³¹

Âşık olduğunu iddia edenlere ise Yesevî, “önce varıp Hakk’ı tanı”¹⁴³², “cândan geçip bir kerecik öl”¹⁴³³, “riyâzette belini bük, geceleri uyumayıp yaş yerine kanını dök”¹⁴³⁴, “gözyaşını saçıp yürü”¹⁴³⁵, “Ey âşık bu dünyâda sıkıntı çek / Çektiğin sıkıntı ve eziyetleri rahatlık bil”¹⁴³⁶, “Garîblerin izini arayıp, gönlünü avla / Dünyâperest soysuzlardan boyun çevir”¹⁴³⁷ şeklinde tavsiyelerde bulunur. Aynı şekilde âşıklara dünya

¹⁴²¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 12/12, s. 87.

¹⁴²² *Dîvân-ı Hikmet*, 15/2, s. 94.

¹⁴²³ *Dîvân-ı Hikmet*, 48/2, s. 147.

¹⁴²⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 17/11, s. 99.

¹⁴²⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 166/4, s. 349.

¹⁴²⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/8, s. 101.

¹⁴²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/8, s. 164.

¹⁴²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/9, s. 164.

¹⁴²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/10, s. 164.

¹⁴³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/17, s. 238.

¹⁴³¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/3, s. 236. Bkz. 102/31, s. 235.

¹⁴³² *Dîvân-ı Hikmet*, 12/3, s. 89.

¹⁴³³ *Dîvân-ı Hikmet*, 13/12, s. 90.

¹⁴³⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 18/1, s. 100. Bkz. 6/5, s. 72; 126/8, s. 273; 221/23, s. 444.

¹⁴³⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 49/9, s. 150. Bkz. 54/5, s. 157.

¹⁴³⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 77/3, s. 189. Bkz. 84/5, s. 206; 90/4, s. 215.

¹⁴³⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 162/8, s. 343.

işi ve kavgasının haram olduğunu söyler.¹⁴³⁸ Çünkü aşktan başka sözü söylemek, âşığı makamından düşürebilir.¹⁴³⁹

Yesevî'ye göre Hak âşığı olmadan sûfinin temel gayesi olan Hak cemâlini görmek imkânsızdır.¹⁴⁴⁰ Zira Cenâb-ı Hak, âşıklara Cemâlini vaat etmiştir.¹⁴⁴¹ Bundan dolayı hikmetlerin başlarında Yesevî aşksızlara acıyarak aşk dükkânını kurduğunu söyler. Çünkü aşksızların yolda kaldığını görür.¹⁴⁴²

Dîvân-ı Hikmet'te âşığın karşısında olumsuz bir karakter olarak zâhid yer alır. Yesevî, “*Kul Hoca Ahmed zâhid olma âşık ol*¹⁴⁴³ der. Çünkü “*Aşksız yürüyüp taât kılar nâdân zâhid / Tuzsuz aş gibi taâtinin mezesi yok.*”¹⁴⁴⁴ Diğer bir yerde zâhidlerin âşıkların hâlinde anlamadığını söyler.¹⁴⁴⁵ Buna Yesevî üzerinde derin etki bırakan Hallâc-ı Mansûr'un (öl. 309/922) zâhir âlimler tarafından idam ettirilmesi örnek teşkil edebilir. Yesevî, bu olaydan sıkça bahseder ve Mansûr'u adeta âşıkların önderi olarak görür. Çünkü o kendini aşk yolunda bilfiil feda etmiş ve adeta aşkın sembolü olmuştur.¹⁴⁴⁶ Hallâc-ı Mansûr'un yanı sıra hikmetlerde mecâzî aşk olmakla beraber hakiki aşka örnek olarak Leyla ve Mecnûn, Ferhat ve Şirin arasındaki aşka çokça değinilir.¹⁴⁴⁷

Son olarak aşksız kişi, hikmetlere göre hayvandan beterdir¹⁴⁴⁸ ve onun hem canı hem de kâmil manada imanı yoktur.¹⁴⁴⁹ Hatta şeytan kavmindendir.¹⁴⁵⁰ Dolayısıyla aşksız ve muhabbetsiz insanlardan uzak durulması gerekir.¹⁴⁵¹

*Aşksız âdem hayvân sıfatlı, şaşırmıştır,
Başı donup, özünü bilmeyip, sersemlemiştir,
Dünyâ arayıp, gece-gündüz ağlamaklıdır,
Dünyâ için ömrünü yele satar olacak.*¹⁴⁵²

¹⁴³⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 33/9, s. 124. Bkz. 48/3, s. 147; 54/10, s. 158; 77/11, s. 190; 108/12, s. 246.

¹⁴³⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/2, s. 163.

¹⁴⁴⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/14, s. 267.

¹⁴⁴¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 15/1, s. 94.

¹⁴⁴² *Dîvân-ı Hikmet*, 3/1, s. 66.

¹⁴⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/14, s. 267.

¹⁴⁴⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 157/1, s. 330.

¹⁴⁴⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 103/3, s. 236.

¹⁴⁴⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 11/2, s. 83. Bkz. 221/23, s. 444.

¹⁴⁴⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/14, s. 267. Bkz. 35/6, s. 126; 103/8, s. 237; 126/7, s. 273; 140/12, s. 298.

¹⁴⁴⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 82/9, s. 203.

¹⁴⁴⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 86/3, s. 209. Ayrıca bkz. 108/1, s. 245; 140/11, s. 289.

¹⁴⁵⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 59/2, s. 163.

¹⁴⁵¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 243/6, s. 483.

Mesnevî'de aşkın mecâzî ve hakiki (ilâhî) olmak üzere iki türünden bahsedilir. Buna göre Allah'ın isim ve sıfatlarına (bağışına) olan aşka mecâzî, Allah'ın zâtına (cemâline) olan aşka hakiki aşk denir. Ancak mecâzî aşkta samimiyet gösterildiği takdirde hakikate ulaşılabilir.¹⁴⁵³ Mevlânâ, bunu dadıya sütü için âşık olan ve dadıya bizzat zâtı için kasıtsız bir şekilde âşık olan iki çocuğun örneğiyle açıklar ve ikisi de sonuçta âşıktırlar der.¹⁴⁵⁴ Hakikat ise doğmamış nûra gark olmaktan ibarettir.¹⁴⁵⁵ Sevgiliden gayrı seyredilirse de ona aşk denilmez.¹⁴⁵⁶ Keza aşk, Hakk'ın vasıflarındandır.¹⁴⁵⁷

Mevlânâ'ya göre, âlemin vücut bulmasının asıl sebebi aşktır. Böylece Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) aşkı için âlemleri yaratmıştır. Mevlânâ, buna "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım" kudsî hadîsini "*Temiz aşk için olmasaydı, felekleri nasıl yarattırdım?*" şeklinde yorumlayarak delil getirir.¹⁴⁵⁸ Aynı şekilde aşk olmasaydı dünya donardı der.¹⁴⁵⁹

Mevlânâ nezdinde aşk bir ateş mesabesindedir. Öyleyse aşk ateşiyle kendi canını yakanların durumu farklıdır: "*Aşk dini bütün dinlerden ayırır. Âşıklar için din ve mezhep, Allah'tır.*"¹⁴⁶⁰ Buna göre dindeki gerçek kazanç "*aşktır ve içteki çekiştir ve Hak nûru için kabiliyettir.*"¹⁴⁶¹ Aşk ateşi, alevlendiğinde ise lâ (yok) kılıcıyla Hak Teâlâ'dan başkasını yakar yok eder.¹⁴⁶² Ancak aşk ateşi, dünya ateşinden farklı olarak aydınlık içindeki aydınlıktır ve bütünüyle hoşluktur.¹⁴⁶³ Aynı zamanda "*Aşk, seçkin kişiler için gemi gibidir; afeti nadir olur, çoğunlukla kurtulur.*"¹⁴⁶⁴

Görünüşte dünyada âşıktan daha edepsiz kimse yoktur, ancak gizlide ondan daha edepli kimse yoktur.¹⁴⁶⁵ Çünkü aşk bir dava mislidir ve o davanın alameti eziyet

¹⁴⁵² *Dîvân-ı Hikmet*, 230/4, s. 460. Ayrıca bkz. 243/9, s. 484.

¹⁴⁵³ *Mesnevî*, C. I, b. 2755-9.

¹⁴⁵⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 4589-98.

¹⁴⁵⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 1433.

¹⁴⁵⁶ *Mesnevî*, C. V, b. 587.

¹⁴⁵⁷ *Mesnevî*, C. V, b. 2185. Bkz. C. VI, b. 971.

¹⁴⁵⁸ *Mesnevî*, C. V, b. 2735-9.

¹⁴⁵⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 3854.

¹⁴⁶⁰ *Mesnevî*, C. II, b. 1753-61. Bkz. C. III, b. 4719; C. VI, b. 233.

¹⁴⁶¹ *Mesnevî*, C. II, b. 2587.

¹⁴⁶² *Mesnevî*, C. V, b. 588-90.

¹⁴⁶³ *Mesnevî*, C. III, b. 3918.

¹⁴⁶⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 1405.

¹⁴⁶⁵ *Mesnevî*, C. III, b. 3678.

görmektir.¹⁴⁶⁶ Bu nedenle aşk, insanın bedenini zayıflatır.¹⁴⁶⁷ Özellikle samimi olmayanları devre dışı bırakmak için aşk ilk başta kin dolu olur.¹⁴⁶⁸

Bazen Mevlânâ, aşkın paha biçilmez değerini anlatmak için ondan mübalağalı bir şekilde bahseder. Mesela aşkın iki yüz canı ve yüz lisanının olduğunu söyler. Öyle ki sözler aşkı anlatmaktan âcizdir: “*Aşk, söyleyip dinlemeye sığmaz; aşk dibi görünmeyen bir denizdir.*”¹⁴⁶⁹ Öyleyse Hak’tan tek talep edilecek de aşktır. Aşk da yok olmakla elde edilir.¹⁴⁷⁰ “*Ondan aşk hayatı iste, can isteme; sen ondan o rızkı iste, ekmek isteme.*”¹⁴⁷¹ Dolayısıyla âşıklar bu muratsızlıkları sebebiyle Cenâb-ı Hakk’ı tanımışlardır.¹⁴⁷²

Mevlânâ, aşk ve merhametin helal lokmadan olduğunu söyler.¹⁴⁷³ Aşk, hocanın yanında kitap okumakla değil sevgilinin yüzüne bakmakla elde edilir der. Yani âşığın öğretmeni, maşukun güzelliğidir.¹⁴⁷⁴ Âşığın yüzü ise Hakk’ın baktığı yer (nazargâh-ı ilâhi) dir.¹⁴⁷⁵ Âşıkları, ayrılıkta sabırsız eden de Hakk’ın gizli çekişidir.¹⁴⁷⁶

Mevlânâ’ya göre aşk, insanın canı gibi gizlidir.¹⁴⁷⁷ Öyleyse geçici surete değil kalıcı manaya¹⁴⁷⁸, ölümlüye değil cana can katan diriye¹⁴⁷⁹ ve parçaya değil bütüne¹⁴⁸⁰ âşık olunmalıdır. Çünkü bu aşk, insanı bizzat faziletli yapmıştır.¹⁴⁸¹ Öyleyse “*Allah’ın yaratmasına âşık olan, haşmetlidir; onun yarattığına âşık olan, kâfirdir.*”¹⁴⁸² Aşk iki dünya (dünya ve âhiret) için de yabancıdır.¹⁴⁸³ Öyle ki aşk, insana galip geldiğinde dünyadaki her türlü güzellik, ona çirkin görünmeye başlar ve değersiz olur.¹⁴⁸⁴ Buna

¹⁴⁶⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 4007.

¹⁴⁶⁷ *Mesnevî*, C. III, b. 4392. Bkz. C. III, b. 4444.

¹⁴⁶⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 4748.

¹⁴⁶⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 2731. Bkz. C. I, b. 115.

¹⁴⁷⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 409.

¹⁴⁷¹ *Mesnevî*, C. VI, b. 3169.

¹⁴⁷² *Mesnevî*, C. III, b. 4464.

¹⁴⁷³ *Mesnevî*, C. I, b. 1645.

¹⁴⁷⁴ *Mesnevî*, C. III, b. 3846. Bkz. C. V, b. 2730.

¹⁴⁷⁵ *Mesnevî*, C. IV, b. 616.

¹⁴⁷⁶ *Mesnevî*, C. III, b. 4599.

¹⁴⁷⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 1992. Bkz. III, b. 4718.

¹⁴⁷⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 1017. Bkz. C. II, b. 718; C. III, b. 1970.

¹⁴⁷⁹ *Mesnevî*, C. V, b. 3272. Bkz. C. V, b. 3203.

¹⁴⁸⁰ *Mesnevî*, C. I, b. 2800.

¹⁴⁸¹ *Mesnevî*, C. III, b. 4670.

¹⁴⁸² *Mesnevî*, C. III, b. 1360. Bkz. C. VI, b. 1662.

¹⁴⁸³ *Mesnevî*, C. III, b. 4717. Bkz. C. III, b. 3020.

¹⁴⁸⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 865. Bkz. C. V, b. 2716.

ulaşabilmek için dünya aşkını başka bir aşkla kesmek lazım. O da gıdayı değiştirmekle olur. Yemek yerine melekler gibi Hakk'ı tesbih etmeyi gıda edinmek gerektir.¹⁴⁸⁵

Hülasa; Yesevî, aşkı canı Hakk'a kurban etmek, yanma ve yakılma şeklinde tarif ederken, Mevlânâ, aşkın sadece sevgiliyi seyretmekten ibaret olduğunu söyler. Yesevî, aşkı Allah Teâlâ'nın kendi rahmetinden yarattığını ifade ederken Mevlânâ, aşkın Hakk'ın vasıflarından bir vasıf olduğunu belirtir. Yesevî, aşkı gerçek ve sahte olmak üzere iki türe tasnif ederken Mevlânâ, aşkı hakiki ve mecâzî şeklinde ikiye ayırır. Yesevî, âşıkları nefsi ölü, gönlü diri, rengi soluk, dışı güler, içi ağlar, canı hayran, mihenk taşı, melek ve Hızır gibi ifadelerle tavsif ederken Mevlânâ; âşıkların hususiyetlerine dair; zâhir-i hâlde edepten yoksun ancak hakikatte edeple kuşanmış olmalarını ve tek gayelerinin Allah Teâlâ'nın rızasına nâil olmak olmasını zikreder. Yesevî, aşkın Hakk'ı tanımakla, nefsi öldürmekle, riyâzetle, gözyaşı akıtmakla, kimsesizlere sahip çıkmakla ve dünya ehlinde uzak durmakla elde edildiğini bildirirken Mevlânâ, aşkın yok olmakla ve helal lokmayla kazanıldığını söyler. Yesevî, aşk sırrı herkese söylenmez derken Mevlânâ, aşk gizlidir dolayısıyla sözler onu anlatamaz der. Yesevî, âşıklara Hak'tan başkasının haram olduğunu açıklarken Mevlânâ, aşkın Hak'tan gayrı her şeyi yok edici bir ateşten ibaret olduğunu belirtir. Yesevî, Allah aşkının olmadığı kalbde dünya aşkının vuku bulacağını ve aşksız kimsenin hayvan misli olup can ve kâmil imandan ari olduğunu söylerken Mevlânâ, surete değil manaya âşık olunması ve dünya aşkının ilâhi aşkla kesilmesi gerektiği hususuna değinir. Yesevî, Hak cemâlini görmenin ancak aşkla mümkün olduğunu ileri sürerken Mevlânâ, âlemin aşkla meydana geldiğini ve aşkla devam etmekte olduğunu ifade eder. Ayrıca ikisi de aşk yolunun zorluklarla dolu olduğunda dolayısıyla sabır istediğinde, iki dünyanın âşık için yabancı olduğunda, muratsızlığın âşıkların ortak özelliği oluşunda ve Hak'tan tek istenilecek şeyin aşk olduğunda hemfikirdirler. Dolayısıyla hem Yesevî hem Mevlânâ için âşık, maşûk ve aşk asıl itibarıyla bir ve aynıdır.¹⁴⁸⁶

Aynı şekilde Yesevî için aşk sezgiyi, Mevlânâ için sonsuzluk denizinde kayboluşu ifade ettiği ve her ikisinin de aşkı dinin temeli saydıkları belirtilmiştir.¹⁴⁸⁷ Dolayısıyla “Ahmed Yesevî'nin Hz. Mevlânâ'ya izdüşümünün temelinde bu yüce aşkın varlığının yattığını ifade etmek mümkündür.”¹⁴⁸⁸ Netice-i kelâm “Yesevî yolunun temeli, Hakk'a

¹⁴⁸⁵ *Mesnevî*, C. V, b. 288-98.

¹⁴⁸⁶ **Gürer**, s. 21.

¹⁴⁸⁷ **Nisanbayev**, s.171-2.

¹⁴⁸⁸ **Asal**, s. 98.

ulaşmaya ve bu yolculukta aşkı en yüce araç edinmeye dayanmaktadır. Aynı şekilde Mevlânâ'ya göre de aşkın değişik düzlemlerde farklı anlam ve işlevleri vardır. Bunlardan biri ilâhi aşkın tasavvuf terbiyesi almaya aday olan sâlikî fenaya ulaştırmadaki erdirici rolüdür.”¹⁴⁸⁹

4.4. Kâmil İnsan

“Geleneğimizde kazanılması amaç edilen özelliklerin bütününe sahip kişiye ‘İnsân-ı kâmil (Olgun insan)’ adı konulmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) başta olmak üzere öncü kişiler örnek gösterilerek insana yaraşan sıfatlar ve kişilikler, geçmişte toplumda sözlü ve yazılı olarak özenle anlatılmıştır. Olgun bireylerin yetişmesi arzusuyla kaleme alınan klasik kaynaklar arasında doğrudan *İnsân-ı kâmil* adını taşıyan eserler de bulunmaktadır.”¹⁴⁹⁰

Tasavvuf düşüncesinde insan manevî sınırsız gelişim imkânına sahip bir varlık olarak karşımıza çıkar. Tasavvufun amacı insân-ı kâmil (olgun) mükemmel ve mükemmil insan yetiştirmektir. Ayrıca kemalin bir sonu ve sınırı yoktur. Çünkü Allah Teâlâ kulunu hangi makama erdirmiş olursa olsun daha üstününü yaratmaya kadirdir.”¹⁴⁹¹

Ahmed Yesevî *Dîvân-ı Hikmet*’te insan-ı kâmil anlamına gelen ‘er’, ‘eren’ ve ‘merdân’ kelimelerini kullanır. Aynı şekilde “Mevlânâ farklı varyasyonlarına yer vermiş olsa da insân-ı kâmil terimine *Mesnevî*’de yer vermez.”¹⁴⁹²

Yesevî için insanın varoluşundaki temel gaye, kemale ermektir. Nitekim o, “*Kul Hoca Ahmed, er olmasan, ölmesi iyi*”¹⁴⁹³ der. Yesevî’ye göre hak zikrini söyleyene¹⁴⁹⁴, bedenini viran edene¹⁴⁹⁵, kulluk tutana, huşû sahibine¹⁴⁹⁶ ve ölmeden önce malını verene¹⁴⁹⁷ ‘er’ denir. Ayrıca gerçek er sarığını değil imanını süsleyerek¹⁴⁹⁸ onu âhirete

¹⁴⁸⁹ Gürer, s. 30.

¹⁴⁹⁰ Karaismailoğlu (2011), s. 65.

¹⁴⁹¹ Himmet Konur (2018) ‘Medeniyet İnşasında Tasavvuf Rolü’, *Akademik Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, (ISSN: 2458-7885) Haziran 2018; Sayı: 4, s. 25.

¹⁴⁹² Osman Nuri Küçük (2017) *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevi’de İnsân-ı Kâmil*, İstanbul, İnsan Yay., 2. Baskı, s. 13-14.

¹⁴⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 6/12, s. 73.

¹⁴⁹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 123/11, s. 267.

¹⁴⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 134/10, s. 288.

¹⁴⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 168/2, s. 351.

¹⁴⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 191/9, s. 390.

götürebilendir.¹⁴⁹⁹ Aynı şekilde kâmil insan, dünya gamını yemez ve Hak'tan özgeyi demez.¹⁵⁰⁰

Yesevî “*Merdlerdir Hak yolunun başçıları / Mürîd ile Allah arasında elçileri*”¹⁵⁰¹ der. Yani kâmil olanın vazifesi kâmil yetiştirmektir. Bir yerde Yesevî kâmil insan için ‘ehl-i dil (gönül ehli)’ tabirini kullanır ve onların bir özelliğinin gamlı gönlü şad etmek olduğunu söyler.¹⁵⁰²

Yesevî’ye göre, Hak yolunda yürüyenin Hak, gönlünde olur.¹⁵⁰³ Hatta herkes orada dilediğini bulabilir:

*Arş istesen, mü'min kulun kalbi içinde,
Aşk dilesen, mü'min kulun gönlü içinde,
Görür olsan, mü'min kulun göğsü içinde,
Ey yârânlar, hoşça kalın, ta görecene.*¹⁵⁰⁴

Kâmil olabilmek için Allah’a itaat etmek ve riyâzet yapmak lazımdır: “*Allah emrini tutan olur o evliyâlardan / Olursun evliyâlardan, riyâzeti çokça eylesen.*”¹⁵⁰⁵ Kâmillere hizmet etmek de kâmil olmanın yollarındandır: “*Merdânlara hizmet kılıp, merdân ol.*”¹⁵⁰⁶

Mevlânâ da bilindiği gibi *Mesnevî*’yi insân-ı kâmil mertebesine erişmek adına olgunlaşma yolunda yürümek arzusunda olanlara yol gösterici olsun diye söyleyip yazdırmıştır.¹⁵⁰⁷ Dolayısıyla Mevlânâ’nın da temel gayesi olgun insan yetiştirmek olmuştur. Olgunluk da ona göre, amellerde nefse danışmak ve o ne derse tersini yapmaktır.¹⁵⁰⁸ Olgun imanın alameti ise insan için ölümün hoş olmasıdır.¹⁵⁰⁹ Mevlânâ’ya

¹⁴⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 213/4, s. 425.

¹⁴⁹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 252/27, s. 502.

¹⁵⁰⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 70/2, s. 181. Bkz. 238/4, s. 437.

¹⁵⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 50/2, s. 151.

¹⁵⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 116/9, s. 258.

¹⁵⁰³ *Dîvân-ı Hikmet*, 116/2, s. 258.

¹⁵⁰⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 216/5, s. 430.

¹⁵⁰⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 106/7, s. 243.

¹⁵⁰⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 222/16, s. 447.

¹⁵⁰⁷ **Karaismailoğlu** (2011), s. 65.

¹⁵⁰⁸ *Mesnevî*, C. II, b. 2263.

¹⁵⁰⁹ *Mesnevî*, C. III, b. 4608.

göre beyaz sakal ve saç her zaman olgunluğu ifade etmeyebilir. Çünkü “*Nice kişi kara sakallıdır, ama yaşlı adamdır; nice kişi, beyaz sakallıdır, ama gönlü katran gibidir.*”¹⁵¹⁰

Mevlana’nın *kâmil insanı* ile Batılıların ortaya koydukları ‘üst insan’ kavramı vardıkları nokta ve taşıdıkları potansiyel bakımından aynıdır. Ancak çıktıkları yerden insanlığa bakış ve bu kabiliyetlerini kullanma cihetinden ise aralarında büyük farklar vardır. Batılıların tahakküm ve biraz egoizm timsali olan üst insanı, kudretinin tadını yalnız kendisi çıkarır, başkalarına bir faydası olmaz. Mevlana’nın kâmil insanı ise rahmet adamı olduğu için sahip olduğu imkân ve aydınlığı hemcinsine yayar, her şeyi onlarla paylaşır. Her şeye rağmen aşağıya iner, halka karışır ve hayatın dikenli patikalarını onlarla beraber yürür.¹⁵¹¹

Mevlânâ’ya göre, insanın olgun olabilmesi için önce susmayı ve dinlemeyi öğrenmesi lazımdır.¹⁵¹² Ondan sonra kesin bilgide (ilme’l-yakînde) kalınmaması için görmeyi (hakka’l-yakîni) öğrenmesi gerek. Çünkü işitmek sıfatları, görmek ise zâtı değiştirir.¹⁵¹³ Öyleyse insan, kendinden kurtularak olgunlaştığında değişmeden uzak olur.¹⁵¹⁴ Allah da istediği kuluna gözündeki perdeleri kaldırmak suretiyle olgunluk bağışlayabilir.¹⁵¹⁵ İnsanın nûrunu ve olgunluğunu artıran da helalinden kazanılan lokmadır¹⁵¹⁶ ve olgun kimselerle birlikteliktir.¹⁵¹⁷

Hülâsa-i kelim; Yesevî olsun, Mevlânâ olsun kendi eserlerini kaleme almakla insanın kemâle doğru yolculuğunda ona rehberlik etmeyi amaçlamışlardır. Yesevî, olgunluğun zikir, kulluk, zühd, cömertlik ve takvadan ibaret olduğunu söylerken Mevlânâ, olgunluğun nefse muhalif davranmak anlamına geldiğini ifade eder. Yesevî, kemal alametinin insanın dünyaya dair bir şeyle kederlenmemesi olduğunu belirtirken Mevlânâ, insana ölümün hoş gelmeye başlaması olduğunu söyler. Yesevî, kâmil insanlardaki ortak özelliğin Hak’la halk arasında köprü olmak ve gamlı gönülleri şad etmek olduğunu söylerken Mevlânâ, buna yakın manada halkla beraber olmak ve kendindeki ışığı etrafına yaymak olduğunu belirtir. Yesevî, her şeyin kâmil insanın kalbinde bulunduğunu ifade

¹⁵¹⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 2160.

¹⁵¹¹ **Yaşar Nuri Öztürk** (2011) *Mevlâna Celaleddin Rûmî ve İnsan*, İstanbul, Yeni Boyut, s. 116-117.

¹⁵¹² *Mesnevî*, C. I, b. 1622. Bkz. C. II, b. 3442.

¹⁵¹³ *Mesnevî*, C. II, b. 855-6. Bkz. C. V, b. 1709.

¹⁵¹⁴ *Mesnevî*, C. II, b. 1314-5.

¹⁵¹⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 677.

¹⁵¹⁶ *Mesnevî*, C. I, b. 1643.

¹⁵¹⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 2566. Bkz. C. II, b. 2152; C. IV, b. 2199; C. V, b. 1308.

ederken Mevlânâ, kemâlin dış görünüşle olmadığını söyler. Yesevî'ye göre kemal vasfı, Allah'a itaat etmekle, riyâzet yapmakla ve kâmil kimselere hizmet etmekle elde edilir. Mevlânâ'ya göre ise kemal vasfı, Allah'ın lütfuyla, susmayı ve dinlemeyi öğrenmekle, yakîne ulaşmakla, kâmil kimselerle birliktelikle ve helal lokmayla kazanılır.

4.4.1. Kâmil İnsan Örneği Olarak Hz. Peygamber ve Nûr-ı Muhammed Anlayışı

Yesevî için kemal yolunda önder ve örnek daima Hz. Peygamber (s.a.s.) olmuştur. Bunun içindir ki *Dîvân-ı Hikmet*'te onun güzel hasletlerini anlatan birçok hikmete yer verilmiştir. Bu hasletlerin bazıları şunlardan ibarettir: Açlığa kanaat etmek, ümmetin derdini üstlenmek, geceleri namaz kılmak, yetim ve gariplere şefkat göstermek, haddi aşp hak yoldan sapanlara rehber olmak, muhtaçlara yardım etmek, düşmana karşı ilm-i siyaseti esas alarak hikmetle muamelede bulunmak, ibâdetle devamlı olmak, Allah'ı daima zikretmek, riyâzet yapmak, şerâfâtın hükümlerini sıkı sıkıya bağlanmak, tarîkatta yol gösterici olmak, hakîkatte rehber olmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek ve Allah'a itaatkâr olmaktır.¹⁵¹⁸

Dîvân-ı Hikmet'te Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatını, faziletini, şefaatin, fedakârlığını, ümmet sevgisini, ashâbını ve vefatını konu edinen müstakil hikmetler mevcuttur. Üstelik eser boyunca Peygamber sevgisi ve sünnetin önemi vurgulanır. Yesevî'nin nazarında örnek alınmaya en şayeste zat, iki cihan serveri Muhammed Mustafa'dır (s.a.s.). Ayrıca az da olsa *Hakikat-ı Muhammedîyye* veya *Nûr-ı Muhammed* olarak bilinen ilk yaratılan varlık kavramlarına da yer verilir.

“Muhammed'i tarîf etsem, âcizane / Anasının adı bilin, Emine”¹⁵¹⁹ beytinin de yer aldığı bir hikmetinde Yesevî, az ve öz bir şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dedelerinden, evlenmesinden, nübüvvet vazifesini yüklenmesinden, toplumunu Hakk'a olan irşadından ve düşmanlarını dahi kuşatan engin merhametinden bahsedilir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fedakârlığı ve ümmetine olan şefkatini Yesevî şu satırların da yer aldığı bir hikmetinde ve birçok başka hikmetinde dile getirir:

¹⁵¹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 40, s. 135.

¹⁵¹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 36, s. 127.

*Kimler için yaşlı eyledi gözlerini,
Ümmet için yanık eyledi özlerini,
Ümmet için kaygı sıkıntı çekti görün,
Kimler için geldi Rasûl bildiniz mi?*¹⁵²⁰

“Bizden sonsuz selâm ya Mustafâ Muhammed / Tahiyât-ı bîşumâr ya Mustafâ Muhammed”¹⁵²¹ beytiyle başlanan bir hikmetinde Yesevî, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) faziletinden ve şefaatinde bahseder. İlâhîlerde söylenen ve “On sekiz bin âleme server olan Muhammed / Otuz üç bin ashâba rehber olan Muhammed”¹⁵²² satırlarıyla başlanan bir hikmetinde ise Yesevî Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kanaat, mürüvvet, sahavet ve ubûdiyet gibi güzel hasletlerini sıralar. Bu hikmetinden hemen sonra Hulefâ-yi Râşidîn’den övgüyle bahseder.¹⁵²³ “Başıma düşüp nara-yı sevdâ-yı Muhammed / Ben onun için yolunda şeydâ-yı Muhammed”¹⁵²⁴ beytiyle başlanan hikmetinde ise Hz. Peygamber’e (s.a.s.) olan aşk ve sevgisini anlatır.

*Allah’ım armağan eyledi O’na Mirâç
Rahmet denizi dolup aşırı dalgalandı,
Koydu O’nun başı üzere “la-emrük” taç,
Gerçek ümmetseniz, iştirip salât-selâm söyleyin dostlar.*¹⁵²⁵

Bu kıtanın yer aldığı bir hikmetinde Yesevî Mirâç hâdisesinden ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yüksek mertebelerinden söz eder.

“Pazartesi günü Hak Mustafâ dünyâyı bırakıp / Hak Teâlâ fermânına boynunu sundu”¹⁵²⁶ sözlerinin yer aldığı hikmette Hz. Muhammed’in (s.a.s.) vefatı sırasında yaşanan olaylar anlatılır.

“Muhammed ki âleme yol göstericidir / O günde olacaktır yardımcı”¹⁵²⁷ demekle Yesevî Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bütün mahlukata gönderilmiş örnek bir insan olduğunu söyler. Diğer bir yerde onu ‘Pîr-i Kâmil’ olarak niteler:

¹⁵²⁰ Dîvân-ı Hikmet, 38, s. 132. Bkz. 26/6, s. 115; 209, s. 418-419; 205, s. 411.

¹⁵²¹ Dîvân-ı Hikmet, 39, s. 133. Bkz. 208, s. 416-417.

¹⁵²² Dîvân-ı Hikmet, 40, s. 135.

¹⁵²³ Dîvân-ı Hikmet, 42-45, s. 139-142.

¹⁵²⁴ Dîvân-ı Hikmet, 41, s. 138. Ayrıca bkz. 242, s. 482.

¹⁵²⁵ Dîvân-ı Hikmet, 80, s. 196.

¹⁵²⁶ Dîvân-ı Hikmet, 46, s. 143. Bkz. 251, s. 499-502.

*Pîr-i muğân, Hak Mustafâ şüphesiz bilin,
Adı geçse, dürûd deyip, tazîm edin,
Sünnetlerini sıkı tutup, ümmet olun,
Ümmet olan şer yolundan yanmaz olur.*¹⁵²⁸

Yesevî hikmetlerinde Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yönelik *hülâsa-yı halâyık* (yaratılmışların özü) ve *aslı vucûd-ı Âdem*¹⁵²⁹ (insan varlığının aslı) şeklinde hitap etmesiyle cümle âlemin Nûr-ı Muhammed’den yaratıldığına işaret etmiş olmalıdır. Şu gelecek kıtada bu anlayış daha açık bir ifadeyle anlatılır:

*On sekiz bin âlemi Hak yarattı,
O Muhammed Habîbullah Rasûl için.
Bil, nûrundan ay ve güneşi Hak yarattı,
O Muhammed Habîbullah Rasûl için.*¹⁵³⁰

Bu anlayıştan hareket edildiğinde Nûr-ı Muhammed’in bütün varlığın özellikle insanın kaynağı ve hakikati olduğu ortaya çıkar.

Ayrıca Yesevî Nûr-ı Nübüvvet’ten de bahseder: “*Bu cihâna Muhammed’in nûru doldu / O nûr ile iki cihân aydınlanır olmalı.*”¹⁵³¹

Mesnevî’de nâkıs insan örneği olarak Ebû Cehil gösterildiği gibi kâmil insan örneği olarak Hz. Peygamber (s.a.s.) gösterilir. Mevlânâ onun hakkında peygamberlerin manen öncüsü ve sureten sonucusu, safa denizi, lütuf ve kerem sahibi, şeker huylu, şefaati istenen gibi ifadelerle övgüde bulunur ve onu Muhammed, Mustafa ve Ahmed isimleriyle anar. Ayrıca ondan çok sayıda hadîsler nakleder ve onlara işarî yorumlar yapar. Keza mübarek avucundaki taşların dile gelip şehadet getirmesi, ayın yarılması, direğin inlemesi ve Yemen’den koku alması gibi mucizeleri sık sık dile getirir.

Mevlânâ, Hz. Peygamber’den (s.a.s.) “*Surette ben Âdem’den doğduysam da, gerçekte atanın atası oldum / Meleğin secdesi benim içindi; yedinci feleğe benim için*

¹⁵²⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 34/6, s. 125.

¹⁵²⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 162/7, s. 343.

¹⁵²⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 39/5-6, s. 133.

¹⁵³⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 250/1, s. 496.

¹⁵³¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 104/5, s. 239.

gitti”¹⁵³² ve “*Biz öne geçen sonrakileriz*”¹⁵³³ tarzından sözler naklederek Nûr-ı Muhammed’e işaret etmiş olmalıdır. Bunun gibi “*Ancak ben şimdi Muhammed’in nûruyla bu fânî dünyanın tutsağı değilim*”¹⁵³⁴ beytinde geçen ‘Muhammed’in nûru’ ifadesiyle Nübüvvet nûruna imada bulunmuş olmalıdır. Ayrıca nûr kelimesini Hakk’ın nûru, ilâhi nûr, Mûsâ nûru, Arş’ın nûru, rûhun nûru, iman nûru, vahiy nûru ve kadîm nûr terkipleri içerisinde kullanır.

Netice olarak; hem Yesevî hem Mevlanâ, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) kemal vasıflarıyla bütün insanlık için bir numune-i imtisâl olduğunda ve cümle âlemin onun nûrundan yaratıldığı görüşünde olduğu hususunda müttetikler.

4.4.2. İnsanın Olgunlaşmasında Nazarın (Bakışın) Önemi

Yesevî hikmetlerinde kulun kemale ermesindeki etkin rolü olan ‘nazar’ kavramından bahseder. Genellikle nazarla mürşidin mürîdde heyecan uyandıran ve adeta onun özünü değiştiren sevgi dolu bakışı kastedilir. Bununla birlikte Allah Teâlâ’nın da kuluna olan nazarı söz konusudur.

Pîr-i kâmilin nazarı (bakışı) olağanüstü bir güce sahiptir. Sâlik o bakış sayesinde mertebeler aştığı gibi, tam tersine o bakış nedeniyle düşebilir. Bu hususta Hz. Peygamber’den (s.a.s.) bir hadîs rivayet edilir: “Müminin ferasetinden sakının. Kuşkusuz o Allah’ın nûru ile bakar.”¹⁵³⁵

Yesevî kendi pîrinden aldığı teveccüh ve bereketi şu şekilde dile getirir: “*Hurma verip, başımı okşayıp nazar eyledi*”¹⁵³⁶, “*Pîr-i kâmil nazar eyledi, şarap içtim.*”¹⁵³⁷

Gelecek beyitleriyle pîr nazarının hizmetle hâsıl olduğuna işaret eder: “*Kul Hoca Ahmed inci gibi hikmet söyledi / Erenlere hizmet eyleyip nazar buldu*”¹⁵³⁸, “*Pîr-i kâmil nazar eyledi nefsten sezdim / Sezse olmaz, Pîr hizmetini kılmadıkça.*”¹⁵³⁹ “Peki, bu nazar

¹⁵³² Mesnevî, C. IV, b. 526-7.

¹⁵³³ Mesnevî, C. IV, b. 3763.

¹⁵³⁴ Mesnevî, C. III, b. 3430. Bkz. C. VI, b. 1860.

¹⁵³⁵ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 16.

¹⁵³⁶ Dîvân-ı Hikmet, 1/17, s. 61.

¹⁵³⁷ Dîvân-ı Hikmet, 13/11, s. 90.

¹⁵³⁸ Dîvân-ı Hikmet, 46/7, s. 143.

¹⁵³⁹ Dîvân-ı Hikmet, 128/4, s. 276.

insanda nasıl bir etki oluşturur?” sorusuna Yesevî şunu der: “*O sohbetle erenler halka (içre) oturur / Kime nazar kılsalar, dilinin kilidi açılır.*”¹⁵⁴⁰

Nazar-ı İlâhî’ye gelince “Müminin kalbi Rahmân’ın arşıdır” ya da “Ben gökyüzü ve yere sığmam, müminin kalbini sığarım” ifadeleri akla gelir. Yesevî de insanın gönlü için ‘Hakk’ın nazargâhı’ tabirini kullanır: “*Ansızın durduğumda gönlüm içine / Hak Allah’ımın nazargâhı düştü olmalı.*”¹⁵⁴¹

Hak nazarına mazhar olabilmenin yolları ise çoktur. Örneğin Allah, zâkir kullarına rahmet nazarıyla bakar: “*Dervîş Hakk’ın nazar eylediği, zikridir gül bahçesi / Hakk’ın yâdı sırları, tam edepli dervîşler.*”¹⁵⁴² Başka bir yolu da riyâzettir:

*Nefsten geçip sağlam âşıklar Allah dedi,
Seherde kalkıp dört dövünüp gözünü ovdu,
Rahm eyleyip Allah özü nazar eyledi,
Ondan sonra deryâ olup taşıtm işte.*¹⁵⁴³

Yine özlem ve aşktan meydana gelen gözyaşları da Hak nazarını kendine çeker: “*Gözyaşını deryâ kılsan, ma’şûk bakar.*”¹⁵⁴⁴

Hak nazarının insan maneviyatındaki etkisi ise Yesevî’ye göre şunlardan ibarettir:

*Nazar eylese hasta gönlüm aydın olur,
Yüz bin hata, günâhlarım gizli olur,
Lütfeylesen yüz bin âsi sevinçli olur,
Nazar değen kandil mutlaka söner mi ki?*¹⁵⁴⁵

Aynı şekilde Allah Teâlâ’nın bir nazarıyla câhil kimse hiçbir emek sarf etmeksizin bilgeye dönüşebilir: “*Hak Mevlâ’mın nazarı kime düşse / Câhil olsa, bir lahzada bilge olur.*”¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴⁰ Dîvân-ı Hikmet, 212/4, s. 424.

¹⁵⁴¹ Dîvân-ı Hikmet, 58/1, s. 162.

¹⁵⁴² Dîvân-ı Hikmet, 98/4, s. 228.

¹⁵⁴³ Dîvân-ı Hikmet, 15/6, s. 94.

¹⁵⁴⁴ Dîvân-ı Hikmet, 164/10, s. 347.

¹⁵⁴⁵ Dîvân-ı Hikmet, 66/2, s. 176.

¹⁵⁴⁶ Dîvân-ı Hikmet, 164/1, s. 346.

Mevlânâ, Cenâb-ı Hakk'ın insandaki baktığı yerin ya da onun tabiriyle nazargâhının beden değil gönül olduğunu söyler.¹⁵⁴⁷ Diğer bir yerde Hakk'ın baktığı yerin, âşığın yüzü olduğunu söyler.¹⁵⁴⁸

Mevlânâ'ya göre, Hz. Ebû Bekir'i Sıddîk yapan bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bakışıdır.¹⁵⁴⁹ Diğer bir yerde de altı yönlü (mekân) âleminde bulunanlara Cenâb-ı Hakk'ın ancak gönül sahibinin nazarıyla baktığını söyler.¹⁵⁵⁰ Aynı şekilde müminin Allah Teâlâ'nın nûruyla baktığını sık sık dile getirir.¹⁵⁵¹ Dolayısıyla buradan Hak Teâlâ'nın dünyaya mukarrebînler nazarı vasıtasıyla baktığı anlamı çıkar.

Mevlevîlerde ise nazar şu şekildedir: “Ayinde, Devr-i Veleddi'de dervişler post önünde birbirlerine karşı durup bakıştıktan sonra niyaz eder, ardından yine birbirlerine nazar ederler. Şeyhin bu bakışı, mürîdi çok kısa bir zamanda yetiştirir.”¹⁵⁵²

Hülasa; *Dîvân-ı Hikmet*'te nazarın iki şey için kullanıldığı görülür. Mürşidin mürîdine olan nazarı ve Allah Teâlâ'nın kullarına olan nazardır. İkisi de insandaki kötülükleri iyiliklere çevirir yani olgunlaştırır. Örneğin câhilse âlim eder, nâkıssa kâmil eder, cimriyse cömert eder ve dünyaperestse zâhid eder. *Mesnevî*'de ise insandaki Hakk'ın nazargâhının gönül olduğu ve Allah'ın âleme gönül sahipleriyle baktığı söylenir. Buna göre Hak nazarına nail olmak isteyen, gönül sahibini bulmalıdır.

4.4.3. Varlık Mertebeleri

Yesevî, hikmetlerinde kemâl yolundaki insanın aşması gereken varlığın bazı mertebelerine değinir. Kendisinin de yüz bin türlü makam aştığını söyler.¹⁵⁵³

Örneğin “*Hâlik'ımı ararım gece gündüz cihân içinde / Dört yanımdan yol indi evren ve mekân içinde*”¹⁵⁵⁴ beytiyle başlayan hikmet seyr ü sülûkü konu edinir. Yesevî önce ona

¹⁵⁴⁷ *Mesnevî*, C. II, b. 835. Bkz. C. II, b. 1749; C. III, b. 2243, 2268; C. IV, b. 1853, 1736; C. V, b. 883; C. VI, b. 2880.

¹⁵⁴⁸ *Mesnevî*, C. IV, b. 616.

¹⁵⁴⁹ *Mesnevî*, C. I, b. 2687.

¹⁵⁵⁰ *Mesnevî*, C. V, b. 875.

¹⁵⁵¹ *Mesnevî*, C. I, b. 1332. Bkz. C. I, b. 2633, 2779; C. II, b. 1572, 2012; C. IV, b. 3399.

¹⁵⁵² Cebecioğlu (2014), s. 360.

¹⁵⁵³ *Dîvân-ı Hikmet*, 244/9, s. 487.

¹⁵⁵⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 62, s. 168.

dört yolun açıldığını, onu geçerek yediye, oradan dokuza, oradan da Zühâ gezegeninde bulunan ikiye geçtiğini söyler. Sonra 360 suyu, 44 dağı aşarak vahdet şarabını içtiğinden söz eder. Aynı şekilde bir meydana ulaştığını orada yüz bin arif gördüğünü, sonra denize dalarak varlık şehrini gezdiğini anlatır. Sonunda bütün hakikatlerin kendisinde olduğunu öğrendiğini açıklar.

*“Kul Hoca Ahmed nefis dağından çıkıp aştı / Fenâ-fillah makâmına yakınlaştı.”*¹⁵⁵⁵

Hikmetlerin bu beytinde de olduğu gibi tasavvufî gelenekte makam ve mertebeler adeta dağa, denize, nehre, vs. benzetilir. Seyr ü sülûkte aşılması gereken en zor engel nefstir. Yesevî’ye göre bunu yapabileni ‘Allah’ta fânî olmak’ anlamına gelen ve bir tasavvufî terim olarak kulun zat ve sıfatının, Allah’ın zat ve sıfatında yok olmasından ibaret¹⁵⁵⁶ olan Fenâ-fillah makamı bekler. Bu makam öncesi hâlleri şu kıtayla anlatır:

Nâm ve nişân hiç kalmadı, “Lâ ... Lâ ...” oldum;

Allah zikrini diye diye “... illâ ...” oldum;

Hâlis olup, muhlis olup “... Lillâh” oldum;

*“Fenâ-fillâh” makâmına geçtim işte.*¹⁵⁵⁷

Yani Fenâ-fillah makamına ulaşabilmek için sâlikin kendini Hak zikrini söyleyerek tamamen yok etmesi lazımdır. Yesevî bu hususa şu tarzdan hikmetleriyle de işaret eder: *“Kudretine mahvolup gideyim özden.”*¹⁵⁵⁸

Diğer bir yerde Yesevî kendisinin nefsdan geçtiğini, ancak karşısında can hicabını bulduğunu, onu da geçince karşısına bu sefer canın canının çıktığını, işte orada kaybolduğunu söyler.¹⁵⁵⁹

Yesevî’nin tasnifinde Fenâ-fillah’tan sonra Bekâ-billah makamı gelir.¹⁵⁶⁰ Diğer bir yerde Fenâ-fillah’ın Lî-meAllah makamından evvel geldiğini söyler. Ancak ona ulaşabilmek için kabir içinde makam tutarak pîr-i kâminden nasiplenmek gerekir.¹⁵⁶¹

¹⁵⁵⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 27/5, s. 116.

¹⁵⁵⁶ **Cebecioğlu** (2014), s. 162.

¹⁵⁵⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 2/11, s. 63. Bkz. 244/9, s. 487.

¹⁵⁵⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 22/2, s. 210. Bkz. 14/12, s. 92; 33/1, s. 123; 64/7, s. 172.

¹⁵⁵⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 166/4, s. 366.

¹⁵⁶⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 122/4, s. 265.

¹⁵⁶¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 126/10, s. 273.

Kendine verilen keşifleri anlatmaya devam eden Yesevî, tecellî makamı üzerinde durarak o makamda âşıkların olduğunu söyler. Allah Teâlâ hangi kalbe tecellisinin nûrunu gönderirse adeta kendini unuttur hâle gelir. Ancak o makamın hakikatini anlatabilecek rehber ve mürşid gerektiğinin altını çizer. Aynı şekilde o makamda Tevhîd ağacının bulunduğundan, o ağacın her bir dalının arasının bin yıllık mesafeye eşit olduğundan bahseder.¹⁵⁶² Diğer bir yerde bu ağacın hakikatinin İbrâhim süresinde¹⁵⁶³ olduğunu belirtir. Ancak “Dost dileyen o bostânda karâr kılmaz”¹⁵⁶⁴ demekle de bu tecellî makamında da fazla kalınmaması gerektiğine işaret etmiş olmalıdır.

Mevlânâ, sûfilerin arasında hâl sahiplerinin çok ancak makam sahiplerinin az olduğunu söyler.¹⁵⁶⁵ Böylece *Mesnevî*’de velilerin bir hiyerarşisinden söz edilir. Ona göre her devrin büyük bir evliyası olur. Onun altındaki veliler ise onun kandili mesabesindedir. O kandilin ışıklarının mertebe olarak dereceleri vardır. Allah nûrunun yedi yüz perdesi olduğu için o nûrların perdeleri de o kadardır. Her perdenin ardında bir topluluğun makamı vardır.¹⁵⁶⁶ Başka bir yerde Allah Teâlâ’ya kadar yüz binlerce perdenin olduğu ve her bir kişinin bir perdeye ulaşarak onu Hak zannettiği ifade edilir.¹⁵⁶⁷ Ancak Mevlânâ, sâlikin her ulaştığı makamda durmaması gerektiğini belirtir. Çünkü ona göre varlıkta sonsuz makamlar vardır.¹⁵⁶⁸ Allah’la kulun arasındaki perdelerin birisi de Mevlânâ’ya göre, dünya ve insanın bedenidir.¹⁵⁶⁹ Diğer bir perde de taklittir.¹⁵⁷⁰ Ancak insan, yaratılış itibarıyla ilk başta ne kadar nefsânî arzulara bağlı olduysa da sonunda olgunlaşmakla melekleri geçerek Süha yıldızına yükselir.¹⁵⁷¹

Mesnevî’de farklı âlemlerden bahsedilir. Böylece küçüğünden büyüğüne doğru şu sırada gelir: Varlık, hayal, yokluk ve tevhîd âlemleri.¹⁵⁷² İnsan, bedenlen bu mekân (varlık) âleminde ancak aslen mekânsızlık (yokluk) âleminde.¹⁵⁷³ Öyleyse kendinden geçerek yok olan kimse, Hakk’ın sıfatlarına nispetle yok ise de yoklukta bâkîdir.¹⁵⁷⁴ Aynı şekilde

¹⁵⁶² *Dîvân-ı Hikmet*, 135, s. 239.

¹⁵⁶³ Bkz. İbrâhîm 14/25-26.

¹⁵⁶⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 176/8, s. 367.

¹⁵⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, b. 1439.

¹⁵⁶⁶ *Mesnevî*, C. II, b. 812-9.

¹⁵⁶⁷ *Mesnevî*, C. IV, b. 3701-2.

¹⁵⁶⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 1960.

¹⁵⁶⁹ *Mesnevî*, C. II, b. 3309. Bkz. C. VI, b. 3528.

¹⁵⁷⁰ *Mesnevî*, C. IV, b. 2168.

¹⁵⁷¹ *Mesnevî*, C. IV, b. 1875-6.

¹⁵⁷² *Mesnevî*, C. I, b. 3094-5.

¹⁵⁷³ *Mesnevî*, C. II, b. 609. Bkz. C. I, b. 1582.

¹⁵⁷⁴ *Mesnevî*, C. IV, b. 398. Bkz. C. III, b. 3669, 3912; C. IV, b. 2614.

dünya da yönsüz ve yersiz (mekânsız) âlemden ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷⁵ Yönlü âleme (dünyaya) halk (cisim) yönsüz âleme sıfat (emr/rûh/gayb) âlemi de denir.¹⁵⁷⁶ Mevlânâ, gayb (emr) âleminin özelliklerinden bahseder ve onun başka bir göğü ve güneşinin olduğunu söyler.¹⁵⁷⁷ Bu âlemlerden bahsettikten sonra Mevlânâ, “*Keşke varlığın dili olsaydı da var olanların perdelerini kaldırsaydı*”¹⁵⁷⁸ der.

Sonuç olarak; hem *Dîvân-ı Hikmet*’te hem *Mesnevî*’de Allah Teâlâ ile kulun arasında sayı olarak yekdiğerine göre farklılık arz eden makam ve perdelerin bulunduğu bahsedilir. Yesevî, makamları Fenâ-fillah, Bekâ-billah, Tecellî ve Tevhîd şeklinde sıralarken; Mevlânâ, varlık, hayal, yokluk (mekânsızlık) ve Tevhîd âlemleri olarak zikreder. İkisi de makamların hiçbirinde fazla durulmaması konusunda hemfikirdirler. Yesevî, perdeler olarak nefsi ve canı gösterirken Mevlânâ, dünya ve taklidi zikreder. Yesevî, hakikatin insanın kendisinde olduğunu söylerken Mevlânâ, insanın aslının mekânsız âlemde olduğunu belirtir. Ayrıca Mevlânâ, kâinatta belli bir evliyalar hiyerarşisinin olduğunu ve sûfîler arasında hâl sahiplerinin çok, makam sahiplerinin az olduğunu ifade eder.

4.4.4. Dört Kapı (Şerîat, Tarîkat, Marifet ve Hakîkat)

Ahmed Yesevî ve onu takip eden Türk Mutasavvıfların eserlerinde ‘Dört Kapı’ denilen bir kavram yer almaktadır. ‘Dört Kapı’ şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkatten ibarettir. Her kapıda on makam mevcuttur.¹⁵⁷⁹ Bektaşîlik geleneğinde buna kırk makam denir. Buna göre Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sözü şerîat, fiili tarîkat, hâli marifet ve sırrı hakîkat kabul edilir.¹⁵⁸⁰ *Dîvân-ı Hikmet* diliyle bu husus şu şekilde beyan edilir: “*Şerîatı söyledi, tarîkatı izledi / Hakîkati gözledi, ya Mustafâ Muhammed.*”¹⁵⁸¹ Benzer şekilde şerîatın rivayet, tarîkatın mücevher ve hakîkatın hikmetten ibaret olduğu ifade edilir.¹⁵⁸² Bizzat ‘dört kapı’ tabiri hikmetlerde geçmez ancak bir yerde şerîat, tarîkat, marifet ve

¹⁵⁷⁵ *Mesnevî*, C. II, b. 684. Bkz. C. VI, b. 4213.

¹⁵⁷⁶ *Mesnevî*, C. IV, b. 6691.

¹⁵⁷⁷ *Mesnevî*, C. I, b. 2035.

¹⁵⁷⁸ *Mesnevî*, C. III, b. 3723.

¹⁵⁷⁹ **Kemal Eraslan** (2016) *Yesevî’nin Fakr-nâmesi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., Ankara, s. 5.

¹⁵⁸⁰ **Uludağ** (1991), s. 144.

¹⁵⁸¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 205/7, s. 412.

¹⁵⁸² *Dîvân-ı Hikmet*, 96/11, s. 226.

hakikat için *dört meydan* ifadesi kullanılır.¹⁵⁸³ Diğer bir yerde Yesevî, şeriatın *ilme'l-yakîne*, tarikatın *ayne'l-yakîne*, hakikatın ise *hakka'l-yakîne*¹⁵⁸⁴ tekabül ettiğini söyler.¹⁵⁸⁵ Başka bir hikmetinde şeriati güle, tarikati meyveye benzetir. Hakikatın ise Hakk'ın kuluna kul olmak olduğunu ifade eder.¹⁵⁸⁶ Ayrıca otuz üç bin şeriat, otuz üç bin tarikat ve otuz üç bin hakikatın varlığından bahsedilir.¹⁵⁸⁷

Dîvân-ı Hikmet'te genellikle şeriat, tarikat, marifet ve hakikat konuları birlikte zikredilir. Bununla Yesevî bu kapıların arasında doğrudan bağlantı olduğuna işaret etmiş olmalıdır. Zira insân-ı kâmil olabilmesi için bunların hepsinin bir zatta birlikte bulunması gerekir. Belki bir bütün olduğunda mekanizma çalışmaya başlar. Gelecek kıta bu tespiti destekler niteliktedir:

*Şeriatın şartlarını bilen âşık,
Tarikatın makâmını bilir dostlar.
Tarikat işlerini tamâm eyleyip,
Hakikatın deryâsına batar dostlar.*¹⁵⁸⁸

“*Şerîatsız tarîkata geçmek olmaz / Hakîkatsiz marifete yetmek olmaz*”¹⁵⁸⁹ hikmeti de bu ince noktayı daha açık bir surette beyan etmektedir.

Yesevî bu kapıların hedefleri itibarıyla kendi aralarında farklılık arz ettiğini söyler: “*Şerîatta maksat odur yola girmek / Tarîkatta maksat odur nefsdan geçmek / Hakîkatta azîz cânı fedâ eylemek / Cândan geçmeden aşk şarâbını içse olmaz.*”¹⁵⁹⁰ Aynı şekilde kalbi mâsivâdan arındırma¹⁵⁹¹ anlamına gelen tecrîd anlayışının da her bir kapı için özel anlam taşıdığını bildirir. Böylece şerîatte tecrîd, dünyayı terk etmek, tarîkatta tecrîd, beden ve canı terk etmek, hakîkatta ise tecrîd mâsivâyı terk etmekten ibarettir.¹⁵⁹²

¹⁵⁸³ *Dîvân-ı Hikmet*, 211/5, s. 422.

¹⁵⁸⁴ *Aynel'-yakîn*, bir şey hakkında görmek suretiyle elde edilen bilgiye; *ilme'l-yakîn*, bir şey hakkında habere dayanan bilgiye; *hakke'l-yakîn* de bir şeyi bizzat yaşamak suretiyle elde edilen bilgiye denir (**Cebecioğlu** (2014), s. 532).

¹⁵⁸⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 11/21, s. 85.

¹⁵⁸⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 131/2, s. 281.

¹⁵⁸⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 246/8, s. 491.

¹⁵⁸⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 77/1, s. 189. Bkz. 125/7, s. 271; 138/6, s. 294; 122/5, s. 265.

¹⁵⁸⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 128/2, s.

¹⁵⁹⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 124/3, s. 268.

¹⁵⁹¹ **Uludağ** (1991), s. 474.

¹⁵⁹² *Dîvân-ı Hikmet*, 90/5-6, s. 215.

Bazen de şerîat ve tarîkat birlikte zikredilerek bunların arasındaki münasebet anlatılır. Böylece Yesevî nezdinde şerîat derslerini tamamlamayanın tarîkata girmesine müsaade yoktur.

*Her kim eylese tarîkatın davâsını,
İlk adımı şerîata koymak gerek.
Şerîatın işlerini tamâm eyleyip,
Ondan sonra bu davâyı kılmak gerek.*¹⁵⁹³

Şu gelecek hikmetten kâl yani şerîat ve hâl yani tarîkatın birbirlerinin mütemmim cüzleri olduğunu anlamak mümkündür.

*Âşıkları kâli okuyup hâle girse,
Hâl denizine batsa, suya balık olur, dostlar.
Söz ile hâl bir gemidir, bunu bilse,
Sözsüz, hâlsiz o deryâdan geçmez, dostlar.*¹⁵⁹⁴

Diğer bir yerde şerîat kandile, tarîkat fitile benzetilir. Kandil içindeki yağın da gözyaşı olduğu ifade edilir.¹⁵⁹⁵ Öyleyse biri diğeri olmadan işe yaramaz. Yani hakikat mumu alevlenemez. “İmân postu şerîattır, aslı tarîkattır / Tarîkata giren Hak’tan pay aldı dostlar”¹⁵⁹⁶ demekle de ikisi arasındaki diğer bir münasebata değinmiştir. O da şerîatın kabuk tarîkatın öz oluşudur.

Bazen de hikmetlerde tarîkat kapısı tek başına ele alınır. Mesela Yesevî kılavuz ve rehbersiz tarîkata girmenin yanlış olduğunu söyler.¹⁵⁹⁷ Dolayısıyla tarîkat gayesinin gerçekleşebilmesi için hikmetli mürşid, itaatli mürîd ve pîr rızası gerekir.¹⁵⁹⁸ Aynı şekilde sırf merak konusu olduğundan dolayı da tarîkata girilmemelidir. Tarîkata girmekteki hedef benliği yok ederek, candan geçerek ve nefsi öldürerek kulluğun hakikatine ulaşmak

¹⁵⁹³ *Dîvân-ı Hikmet*, 76/3, s. 187. Bkz. 109/1, s. 247; 128/2, s. 276.

¹⁵⁹⁴ *Dîvân-ı Hikmet*, 169/1, s. 352.

¹⁵⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, 79/7, s. 195.

¹⁵⁹⁶ *Dîvân-ı Hikmet*, 5/15, s. 71.

¹⁵⁹⁷ *Dîvân-ı Hikmet*, 75/5, s. 189. Bkz. 109/1, s. 247; 12/5, s. 86.

¹⁵⁹⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, 109/2, s. 247.

olmalıdır.¹⁵⁹⁹ Bununla birlikte tarîkat çetin ve aynı zamanda ince bir yoldur dolayısıyla temiz ihlâs ve aşksız geçilemez.¹⁶⁰⁰ Ve dahi “*Tarîkatın yolu tamamen edeptir.*”¹⁶⁰¹

Son olarak Yesevî hakîkate ulaşan kimsenin hâinden bahseder:

*Hakîkatin anlamına yeten kişi,
Şaşkın tutuşup yanar içi dışı,
Kanlar akar gözlerinden akan yaşı,
Gözyaşımı armağan eyleyip vardım işte.*¹⁶⁰²

Hülasa; Yesevî’ye göre, şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkat bir bütünün parçalarıdır. Yekdiğeri olmadan kemale ulaşma söz konusu değildir. Dolayısıyla önce şerîat öğrenilmeli, sonra ihlâsla tarîkat dersleri alınmalı, ardınca marifet hâsıl olmalıdır. Zira ancak bu şartlar yerine getirildiği takdirde kul hakîkate vâsıl olabilir.

Mevlânâ ise *Mesnevî*’sinde bu ‘Dört Kapı’ felsefesine yer vermemiştir. Daha doğrusu bunları sistematik bir şekilde ele almamıştır. Yoksa *Mesnevî*’de şerî hükümleri, pîr terbiyesini, ilim ve irfan, hikmet ve marifet münasebatlarını ve hakiki iman bahislerini konu edinen birçok beyit mevcuttur.

¹⁵⁹⁹ *Dîvân-ı Hikmet*, 81/3, s. 200.

¹⁶⁰⁰ *Dîvân-ı Hikmet*, 36/1, s. 127. Bkz. 12/7, s. 87.

¹⁶⁰¹ *Dîvân-ı Hikmet*, 36/1, s. 127.

¹⁶⁰² *Dîvân-ı Hikmet*, 12/8, s. 87.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, farklı asırlarda ve farklı coğrafyalarda yaşayan iki önemli Türk mutasavvıfı Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın hayatı, düşüncesi ve eserleri (*Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*) arasındaki benzer ve muhtelif noktalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Neticede; her iki bilge arasında yetiştikleri aile ortamı, ders aldıkları hocalar ve tahsilleri gibi hususlarda genel manada benzerlikler olduğu gibi hususi olarak da her ikisinin insan ve insanın mahiyeti noktasın da ortak kanaatlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Bununla beraber yaşadıkları coğrafya ve eserlerinde hitap ettikleri toplumların adet ve dillerinin farklılığı eserlerine nüksetmiştir. Bu sebepten ötürü her iki bilgenin eserinde bir takım farklılıklar göze çarpmaktadır. Ancak her ikisinin eserlerinde esas aldıkları kaynak ve eserlerini telif gayeleri aynıdır. Aynı şey, onların kendilerinden sonra gelen kuşaklar üzerinde oluşturdukları manevi etki ve gördükleri ilgi için de söylenebilir.

Her iki mutasavvıf hakkında bilgi veren kaynaklardan anlaşıldığı üzere Ahmed Yesevî'nin hayatı daha çok menkıbelere dayanılarak aktarılırken Mevlânâ'nın hayatı ise onunla aynı vakitte yaşayan kişilerin rivayetlerine dayanılarak daha net bir şekilde nakledilmektedir. Böylesi bir farka sebep olan ana etmen ise, her iki bilgenin yaşadığı coğrafyalardaki farklı yazılı ve sözlü kültürdür.

Eserleri açısından genel olarak bakıldığında ise *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî* arasında şu farkların olduğu söylenebilir: *Dîvân-ı Hikmet* Türkçe, *Mesnevî* Farsça söylenmiş; *Dîvân-ı Hikmet*'te göçebe ve kırsal kesime, *Mesnevî*'de şehir halkına hitap edilmiştir; *Dîvân-ı Hikmet*'in Ahmed Yesevî'ye ait olup olmadığı tartışma konusu olmakla beraber orijinal nüshaları bulunmamaktadır, *Mesnevî*'nin ise Mevlânâ tarafından dile getirildiği kesindir ve asıl metinleri mevcuttur; *Dîvân-ı Hikmet* hacmi açısından büyük değildir, *Mesnevî* ise altı ciltten oluşan hacimli bir eserdir; *Dîvân-ı Hikmet*'e şerh yazılmamıştır, fakat *Mesnevî*'nin çok sayıda şerhi bulunmaktadır; *Dîvân-ı Hikmet*, hikâyeler içermemektedir, *Mesnevî* ise ibretli kıssalarla doludur. İki eser arasındaki benzerlikler ise şunlardır: İkisi de aynı amaçla söylenmiş, yani halkı hidayete, dürüstlüğe çağırmak, insana kemâle ermesinde rehber olmak, ilâhi bir ilhamın ürünü ve tecrübeye dayalı olmak. Ayrıca iki eserde de başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîf olmak üzere İslam'ın asıl kaynakları esas alınmış, bu kaynaklara telmihte bulunulmuştur.

İnsan konusuna gelince hem *Dîvân-ı Hikmet* hem *Mesnevî*'nin odak noktası genel anlamda insandır. Hususi anlamda ise insana ait bazı iyi ve kötü ahlâkî özellikler, insanın mahiyeti ve onun bazı hâl ve makamlarıdır. Bu ve diğer konularla ilgili iki eser ışığında yapılan tespitlerin karşılaştırılması sonucunda bazı dikkat çekici kanaatler ortaya konulmuştur. Binaenaleyh; Yesevî ile Mevlânâ'nın fikirlerinin hangi noktada birleşip hangi noktada ayrıldığını görmek mümkündür.

İnsanda bulunması arzu edilen bazı iyi özellikler konusunda da Yesevî ile Mevlânâ'nın fikirleri bazen örtüşürken bazen de ayrılmaktadır. Yapılan tespitleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

– Yesevî de Mevlânâ da Hakk'ın nezdinde gözyaşı kadar değerli hediyeinin olmadığını söylerler. Ayrıca Mevlânâ, Yesevî'de olduğu gibi insanın muradının gerçekleşmesinin ağlamaya bağlı olduğunu belirtir.

– *Dîvân-ı Hikmet*'te olsun *Mesnevî*'de olsun insanda Hakk'a olan iştiahtan doğan aşk ve ayrılık derdinin olduğu ifade edilmiştir.

– Yesevî tarîkatta ve toplumda edebi, önemli bir ilke olarak benimserken Mevlânâ, Hak Teâlâ'ya karşı, O'nun (c.c.) peygamberleri ve has kullarına karşı riayet edilmesi gereken edeplerden bahseder.

– *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'deki fedakârlık kavramı “Allah veya aşk yolunda candan geçmek, canı vermek, canını ve tenini esirgememek” anlamında kullanılmıştır.

– *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de firkat ve vuslat konusunda Hak vâsılı olmak için olmazsa olmazlar olarak karşımıza cefa, riyâzet, dert, zikir, aşk ve zühd çıkmaktadır.

– Hem *Dîvân-ı Hikmet*'te hem de *Mesnevî*'de müminde havf ve recânın dengeli bir şekilde olması gerektiğine önem verildiği görülür.

– Ahmed Yesevî ve Mevlânâ, amellerde ihlasın esas alınması ve yapılan her işin yalnızca rıza-ı Bâri için olması gerektiğinde hemfikirdirler.

– Yesevî ve Mevlânâ, gerçek ilmi yok olmak (mahv) olarak, gerçek âlimin en belirgin özelliklerini öğrendikleriyle amel etmesi ve dünyaya meyil etmemesi olarak ifade

ederler. Yesevî, ilmi cana tesiri olan ve cana tesiri olmayan veya zâhir ve hâl ilmi şeklinde taksim ederken Mevlânâ, ilmi zan, ilim ve kesin inanış veya görme şeklinde ele alır.

– İkisi de kanaatin insanı hem dünyada hem âhirette rezil ve rüsva olmaktan kurtaran bir hazine oluşunda hemfikirdirler.

– Her iki bilge de Hak Teâlâ'nın huzuruna varmadan önce insanın kendini hesaba çekmesinin gerektiği hususunu eserlerinde vurgularlar.

– Ahmed Yesevî ve Mevlânâ, ölümün kaçınılmaz bir hakikat olduğu, ölümün insanın bedenine mahsus olduğu, dolayısıyla insan rûhunun ölmeyeceği, insanın kendinden önce ölenlerden ibret alması ve ölüm sonrasındaki yolculuk için azık hazırlaması gerektiği, hastalık ve yaşlılığın ölümün elçileri olduğu, kalbinde hakiki iman bulunduran insan için ölüm anının hoş ve kolay olduğu, tasavvuftaki 'ölmeden önce ölme'nin fazileti konularına eserlerinde geniş yer verirler.

– *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*'de özgürlük, rûhun hayvanî isteklerden kurtulması olarak ifade edilir. Yani nefsanî arzuları dizginlemek amacıyla yapılan bütün amellerin nihâî hedefi bu anlamdaki özgürlüğe ulaşmaktır.

– Yesevî ve Mevlânâ, Hak yolunun tehlikeli olduğu ve insanın orada yol kat edebilmesi için bir rehber veya pîre ihtiyaç duyduğu konusunda hemfikirdirler.

– *Dîvân-ı Hikmet*'te olsun *Mesnevî*'de olsun riyâzet insanın olgunlaşma sürecinin olmazsa olmazlarından kabul edilir ve riyâzet için en uygun yaşın gençlik, en uygun saatin ise gece ve seher olduğu ifade edilir.

– İkisi de ilâhi hükme ve kadere razı olmanın hem peygamberlerin hem erenlerin hem de âşıkların yolu olduğunu bildirmişlerdir.

– Hem *Hikmet*'e hem de *Mesnevî*'ye göre, sabır insanın olgunlaşma ve 'pişme' sürecinde olmazsa olmazlardandır. Buna göre Hak'tan gelen belalara ve halktan gelen cefalara sabredebeyen, hakikat yolunda ilerleyemez ve vuslata da eremez.

– İki bilge de günah ve suç işleyen kimsenin eceli gelmeden önce tövbe etmesinin lüzumu ve öyle birisinin günahları ne kadar çok olursa olsun Allah'ın rahmetinden

umudunu kesmemesinin icabı konusunda hemfikirdirler. Ayrıca onlar, düzgün bir tövbenin şartı olarak samimiyeti ve gözyaşlarını zikrederler.

– *Dîvân-ı Hikmet*’te yola girmek veya koyulmak için tevekkül etmekten bahsedilirken, *Mesnevî*’de çeşitli didaktik hikâyeler aracılığıyla tevekkülün farklı yönleri anlatılmaya çalışılmıştır.

– Yesevî ve Mevlânâ, insanın yaratılmasındaki temel gayenin Allah Teâlâ’ya kulluk olduğunu ifade ederler. Ayrıca ikisi de eserlerinde ibâdetlerde öz ve iç mazmunun olmasını önemsemişlerdir. Benzer şekilde Hak dostlarına hizmet etmeyi de kulluktan saymışlardır. Yesevî, kulluğu ilme amel etmek şeklinde tarif ederken Mevlânâ, kulluğun kulun kendi âcizliğini göstermesi anlamına geldiğini söyler.

– Hem *Dîvân-ı Hikmet*’te hem *Mesnevî*’de ‘Münâcât’ altındaki bölümlerin bulunması dikkate şayandır. Eserlerdeki yakarış ve dua konusundaki müşterek noktalardan birisi olarak duaya istişfa’ için Allah’ın güzel isim ve sıfatlarıyla başlamalarıdır. Ayrıca her iki bilge de âşık ve evliyanın duasının geri çevrilmeyeceğini belirtmiştir.

– Yesevî ile Mevlânâ, zikrin Allah Teâlâ’nın bir emri olduğu, bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettikleri, zikrin insanı nefis şerlerinden ve kötü huylardan temizlediği, yani bir nevi cila olduğu, böylelikle zikrin gönülleri aydınlatığı, zikrin can ile yani gösterişten uzak bir şekilde yapılması ve zikre doğru mana ve düşüncenin eşlik etmesi hususlarında hemfikirdirler.

– Yesevî ile Mevlânâ, dünyanın geçici, aldanma yurdu, eğlence yeri, murdar ve vefasız olması hususunda hemfikirdirler. Dolayısıyla ikisi de dünya ve onun ehlinden uzak durmayı tavsiye ederler.

– *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî*’de zühhd, aşk bağlamında ele alınır. Böylece her iki eserde de aşk kaynaklı zühhd, korku kaynaklı zühdden daha üstün olduğu hususuna dikkat çekilmiştir.

– Fakra gelince hem Yesevî hem Mevlânâ, “Fakrım övüncümdür” hadîsini zikrederek fakrdan övünçle bahsederler. Fakrla eş anlamlı olarak ‘dervişlik’ kelimesini kullanırlar.

Dîvân-ı Hikmet ve *Mesnevî*'deki ahlâk-ı zemîme örneklerine gelince de Yesevî ile Mevlânâ bazen birbirinden yakın bazen birbirinden farklı görüşler sergilerler:

– Yesevî, benliği ilâhlık iddia etmek şeklinde tarif ederken, Mevlânâ, Hak'tan gelen nimetleri kulun kendinden görmesi olarak tanımlar.

– Yesevî, cehâleti, habersiz ve kötü arkadaşlara meyletmek şeklinde tarif ederken, Mevlânâ, körü körüne yapılan taklidin câhillik olduğunu söyler.

– Hem Yesevî hem de Mevlânâ, gaflet kelimesini Cenâb-ı Hak'tan uzak olmak anlamında kullanmışlardır. Zira ikisi de Hak Teâlâ için geçirilmeyen her bir anın boşuna gittiğini söylerler.

– *Dîvân-ı Hikmet*'te kibrin kaynağı olarak nefis gösterilirken, *Mesnevî*'de buna ek olarak şehvet, kıskançlık ve insanlar tarafından övülme zikredilir.

– Yesevî, bir diğer kötü huy olan riyânın karıştığı her türlü amelin boşa gittiğini, riyâdan kurtulmanın tek yolun da amelleri gizli tutmak ve yapılan amellerden Allah'ın haberdar olması ile iktifa etmek olduğunu ifade ederken Mevlânâ'nın daha çok riyakârlardan korunmanın yöntemlerinden bahsettiği görülür. Ona göre önemli olanı, insanın sureti değil özü ve manasıdır.

– Yalancılık veya sahtekârlığın, *Dîvân-ı Hikmet*'te riyâ anlamına yakın ve samimiyyetin karşısı olarak ele alındığı görülür. *Mesnevî*'ye gelince yalanın öncesi parlak sonunun rezillik olduğundan ve yalanın er geç açığa çıkacağından bahsedilmiştir.

– Zulüm konusuna gelince hem *Dîvân-ı Hikmet* hem *Mesnevî*'de asıl zâlim ve her türlü zulmün kaynağı olarak karşımıza insanın nefsi çıkmaktadır.

İnsanın mahiyeti konusunda ise *Dîvân-ı Hikmet* ve *Mesnevî* arasında birçok müşterek noktanın olduğu görülmektedir. Örneğin hem Yesevî hem Mevlânâ'nın düşünce sisteminin ana teması insan, ana gayesi ise kendi hakikatini tanıtarak şehvetlerden tahallus ettirmek suretiyle insanı özgürleştirmek, olgunluğa erdirmektir. Aynı şekilde ikisi de insanı insan yapanın can ve içindeki mana olduğu ve canın da bir hazine ve cevher olduğunda hemfikirdirler. Bunun gibi insanın temel özelliğinin sevgi ve şefkat olduğu dolayısıyla onun için kimseyi incitmemenin esas olduğu konusunda birleşirler. Yesevî, insanı nâkıs, âşık ve kâmil olmak üzere üç gruba ayırırken Mevlânâ, hayvan, hayvan-melek ve melek

özellikli olarak üçe ayırır. Yesevî, insan terbiyesinde şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkat esaslı bir yolu tarif ederken, Mevlânâ, insanın asıl gıdasının nûr olduğunu dolayısıyla hayvan gıdasından kesilmesi ve mizâcını temiz tutması gerektiğini söyler. Yesevî, dünyayı seveni, manası olmayan ve mana sırrına kulak vermeyeni, istikamette olmayanı ve aşk derdi bulunmayan insan saymazken, Mevlânâ canını tanımayan insan denmez der. Keza Yesevî, insanın yaratılış serüveni üzerinde dururken Mevlânâ, insanın büyük âlem olduğunu ve insanın beş dış ve beş gizli duyudan müteşekkil olup bu duyuların ona hakikati görmesi için verildiğini beyan eder.

Dîvân-ı Hikmet'te insan akli, âhireti düşünen ve âhireti düşünmeyen olmak üzere ikiye ayrıldığı hâlde, *Mesnevî*'de ise akıl, tahsil ve çabayla elde edilen (cüzî, yarı ve ham) ve Hak bağışı olan (küllî, tam, olgun ve şerefli) akıl olmak üzere iki kısma tasnif edilmiştir. Yesevî ve Mevlânâ, aklın Hak Teâlâ'yı hakkıyla tanıma, iman ve aşk konularında âciz kaldığında hemfikirdirler.

Hem *Dîvân-ı Hikmet*'te hem *Mesnevî*'de kalb kavramının yanı sıra 'dil' (gönül) kelimesinin kullanması dikkate şayandır. Ayrıca Yesevî, kalb hâlerinden ancak Hak Teâlâ'nın haberdar olduğunu, Hak zikri yerinin dil değil kalb olduğunu, bütün âlemin mümin kulun kalbinde olduğunu ve kişinin dilde "Müslümanım" demesinin yeterli olmadığını, kalbin tasdikinin gerektiğini söylerken, Mevlânâ, Allah Teâlâ'ya yakınlığın ancak temiz kalble olduğuna, kalbin ayna mahiyetinde olduğuna, kalbin Hakk'ın nazargâhı olduğuna ve Cenâb-ı Hakk'ın söze değil öze (kalbe) baktığına dikkat çeker.

Nefs konusuna gelince Yesevî, onu zâlim, kâfir ve doyumsuz olarak nitelerken Mevlânâ'nın nefsi inatçı, hilekâr, kibirli, inkârcı ve vefasız olarak vasıflandırdığı görülür. Yani onlara göre, insan varlığındaki bütün mezmûm huyların ana kaynağı nefstir. Ayrıca ikisi de nefsin riyâzet ve horlanmakla kırılmasının ve terbiye edilmesinin lüzumlu olduğu noktasında birleşirler. Terbiye yolları olarak Yesevî, az yemek, az uyku ve ibâdeti önerirken Mevlânâ, Kur'ân ve sünnete uyma, sabır, şükür, fakr ve nefse her şeyde muhalif olmayı gösterir. Üstelik ikisi de nefisle baş edebilmek için pîr-i kâmilin gerektiği konusunda hemfikirdirler. Ek olarak Yesevî, nefsin kendine uyan kimseyi rezil edeceğinden ve seçkin kulların dahi ona karşı âciz kaldığından bahsederken Mevlânâ, nefsin kıblesinin dünya olduğunu ve nefis cehennem tabiatlı olduğundan dolayı onu söndürmenin ancak Allah Teâlâ'nın yardımıyla mümkün olduğunu söyler.

İnsan rûhu, hem *Divân-ı Hikmet* hem *Mesnevî*'de hep Hak Teâlâ'yı ve Arş'ı gözetin ve yokluk veya mekânsızlık âlemine ait olan bir varlıktan ibarettir. Ayrıca Yesevî, rûh için ölümün söz konusu olmadığını belirtirken Mevlânâ, rûhun, hastalık ve dertlerden uzak olduğunu söyler. İkisi de rûhun kendi seyrine Elest bezminde başlayıp özgür tabiatlı oluşunda hemfikirdirler. Keza Yesevî, aşkı olmayanın rûhunun da olmadığını ifade ederken Mevlânâ, rûhsuz beden bir çamurdan ibaret olduğunu ifade eder.

Hem Yesevî hem Mevlânâ, insanın nâkıs olmasının temel sebebinin dünya sevgisi olduğu hususunda aynı görüştedirler. Yesevî, nâkıs insanı hayvan ve şeytana benzetirken Mevlânâ onu köre benzetir. Yesevî, hamlığın alameti olarak nefse uymayı, şeriat ve Hak velilerinden uzak olmayı gösterirken Mevlânâ, hasedi, peygamberleri inkâr etmeyi ve insanın kendini olgun zannetmesini zikreder. Ham insanın katı kalbini yumuşatan ve olgunlaştıran şey de Yesevî'ye göre, yolculuk, dervişlerin sohbeti ve erenlerin teveccühüdür, Mevlânâ'ya göre ise gözyaşı, aşk ve ayrılıktır.

Yesevî, aşkı canı Hakk'a kurban etmek, yanma ve yakılma şeklinde tarif ederken, Mevlânâ, aşkın sadece sevgiliyi seyretmekten ibaret olduğunu söyler. Yesevî, aşkı Allah Teâlâ'nın kendi rahmetinden yarattığını ifade ederken Mevlânâ, aşkın Hakk'ın vasıflarından bir vasıf olduğunu belirtir. Yesevî, aşkı gerçek ve sahte olmak üzere iki türe tasnif ederken Mevlânâ, aşkı hakîkî ve mecâzî şeklinde ele alır. Yesevî, âşıkları nefsi ölü, gönlü diri, rengi soluk, dışı güler, içi ağlar, canı hayran, mihenk taşı, melek ve Hızır şeklinde vasıflandırırken Mevlânâ, âşıkları görünüşte edepsiz, hakikatte ise onlardan daha ediplisi olmadığı ve âşıkların dininin 'Allah' olduğu ifadeleriyle tavsif eder. Yesevî, aşkın Hakk'ı tanımakla, nefsi öldürmekle, riyâzetle, gözyaşı akıtmakla, kimsesizlere sahip çıkmakla ve dünya ehlinde uzak durmakla elde edildiğini bildirirken Mevlânâ, aşkın yok olmakla ve helal lokmayla kazanıldığını söyler. Yesevî, aşk sırrının herkese söylenmeyeceğini ifade ederken Mevlânâ, aşk gizlidir dolayısıyla sözler onu anlatamaz der. Yesevî, âşıklara Hak'tan başkasının haram olduğunu açıklarken Mevlânâ, aşkın Hak'tan gayri her şeyi yok edici bir ateşten ibaret olduğunu belirtir. Yesevî, Allah aşkının olmadığı kalbde dünya aşkının vuku bulacağını ve aşksız kimsenin hayvan misli olup can ve iman-ı kâminden arı olduğunu söylerken Mevlânâ, surete değil manaya âşık olunması ve dünya aşkının ilâhi aşkla kesilmesi gerektiği hususlarına değinir. Yesevî, Hak cemâlini görmenin ancak aşkla mümkün olduğunu ileri sürerken Mevlânâ, âlemin aşkla meydana geldiğini ve aşkla devam etmekte olduğunu ifade eder. Ayrıca ikisi de aşk yolunun

zorluklarla dolu olduğunda dolayısıyla sabır istediğinde, iki dünyanın âşık için yabancı olduğunda, muratsızlığın âşıkların ortak özelliği oluşunda ve Hak'tan tek istenilecek şeyin aşk olduğunda hemfikirdirler.

Hem Yesevî hem Mevlânâ, kendi eserlerini kaleme almakla insanın kemale doğru yolculuğunda ona rehberlik etmeyi amaçlamışlardır. Yesevî, olgunluğun zikir, kulluk, zühd, cömertlik ve takvadan ibaret olduğunu söylerken Mevlânâ, olgunluğun nefse muhalif davranmak anlamına geldiğini açıklar. Yesevî, kemal alametinin insanın dünya gamını çekmemesi olduğunu belirtirken Mevlânâ, insana ölümün hoş gelmeye başlaması olduğunu söyler. Yesevî, kâmil insanlardaki ortak özelliğin Hak'la halk arasında köprü olmak ve gamlı gönülleri şad etmek olduğunu söylerken Mevlânâ, buna yakın manada halkla beraber olmak ve kendindeki ışığ ı etrafına yaymak olduğunu belirtir. Yesevî, her şeyin kâmil insanın kalbinde bulunduğunu ifade ederken Mevlânâ, kemalin dış görünüşle olmadığını beyan eder. Yesevî'ye göre kemal, Allah'a itaat etmekle, riyâzet yapmakla ve kâmil kimselere hizmet etmekle elde edilir. Mevlânâ'ya göre ise Allah'ın lütfuyla, susmayı ve dinlemeyi öğrenmekle, yakîne ulaşmakla, kâmil kimselerle birliktelikle ve helal lokmayla kazanılır. Hem Yesevî hem de Mevlânâ, Hz. Muhammed Mustafa'yı (s.a.s.) her hususta numune-i imtisâl ittihaz ederler.

Dîvân-ı Hikmet'te insana olgunluk bahşeden nazarın (bakışın) iki şey için kullanıldığı görülür. Onlar mürşidin mürîdine olan nazarı ve Allah'ın kullarına yaptığı nazardır. İkisi de insandaki kötülükleri iyiliklere çevirir yani olgunlaştırır. Örneğin câhilse âlim eder, nâkıssa kâmil eder, cimriyse cömert eder ve dünyaperestse zâhid eder. *Mesnevî*'de ise insandaki Hakk'ın nazargâhının gönül olduğu ve Allah'ın âleme gönül sahipleriyle baktığı söylenir. Buna göre Hak nazarına nail olmak isteyen, gönül sahibini bulmalıdır.

Hem *Dîvân-ı Hikmet*'te hem *Mesnevî*'de Allah'la kulun arasında sayı olarak yekdiğerine göre farklılık arz eden ve olgunlaşma yolundaki insanın katetmesi gereken makam ve perdelerin bulunduğu hususuna değ inir. Yesevî, makamları Fenâ-fillah, Bekâ-billah, Tecellî ve Tevhîd şeklinde sıralarken Mevlânâ, varlık, hayal, yokluk (mekânsızlık) ve Tevhîd âlemleri olarak ifade eder. İkisi de makamların hiçbirinde uzun süre durulmaması konusunda hemfikirdirler. Yesevî, perdeler olarak nefsi ve canı gösterirken Mevlânâ, dünya ve taklidi dile getirir. Yesevî, hakikatin insanın kendisinde olduğunu söylerken Mevlânâ, insanın aslının mekânsız âlemde olduğunu belirtir.

Yesevî'ye göre şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkat bir bütünün parçalarıdır ve yekdiğeri olmadan kemal gerçekleşemez. Dolayısıyla buna göre önce şerîat öğrenilmeli, sonra ihlasla tarîkat dersleri alınmalı, ardınca marifet hâsıl olunmalıdır. Zira ancak bu şartlar hakkıyla yerine getirilirse hakîkate ulaşılabilir. Mevlânâ ise *Mesnevî*'sinde bu 'Dört kapı' felsefesine yer vermemiştir. Daha doğrusu bunları sistematik bir şekle sokmamıştır. Satırlar aralarında bunlara işaret etmekle iktifa etmiştir. Zira *Mesnevî*'de şerî hükümleri, pîr terbiyesini, ilim ve irfan, hikmet ve marifet münasebetlerini ve hakiki iman bahislerini konu edinen birçok beyit vardır.

Bu değerlendirmelerimizin hûlasası ise şudur: *Dîvan-ı Hikmet* ve *Mesnevî* arasında birçok benzerlik vardır. Ahmed Yesevî ve Mevlânâ, her ne kadar eserlerini farklı dil ve üslupla ortaya koymuşlarsa da her iki eser de aynı değerleri yansıtmakta ve aynı özü taşımaktadır.

6. YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Açıkgöz, Salih** (2020) *Felsefî Bir Problem Olarak Ahmed Yesevî’de İnsan*, (Yüksek Lisans), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmed Yesevi** (1993) *Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Ahmet T. Karamustafa** (2017) ‘Yesevîlik, Melametîlik, Kalendarîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu’, *Hoca Ahmed Yesevî Seçme Makaleler*, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 125-150.
- Arabacı, Fatih** (2009) ‘Mevlânâ’nın İnsana Bakışı’, (Yüksek Lisans), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asal, Uğur Yasin** (2018) ‘Ahmed Yesevî İzdüşümünde Hz. Mevlânâ ve Tasavvuf Anlayışı’, *Hoca Ahmed Yesevî’den Şeyh Şaban-ı Velî ve Sonrasına Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 4-5 Mayıs 2018, Kastamonu, s. 95-105.
- Aytaş, Gıyasettin** (2017) ‘Ahmet Yesevi’nin Divan-ı Hikmeti’nde İnsan’, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, Ankara, 28-30 Nisan 2016, s. 877-891.
- Can, Şefik** (2017) *Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, 11. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Cebecioğlu, Ethem** (ed.) (2009) *Mevlana Söyleşileri*, İstanbul.
- Cebecioğlu, Ethem** (2014) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, OTTO Yay.
- Çağrııcı, Mustafa** (2008) ‘Riyâ’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 35, s. 137-138.
- Çelebi, İlyas** (2010) ‘Şeytan’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 39, s. 101-103.
- Çiçek, M.Halil** (2019) *Uslûbu’l-‘Azamati fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beyrut, Daru’l-Muktabas.
- Ebü’l-Hasen En-Nedvî** (2018) *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, çev. Y. Karaca, 2. Baskı, İstanbul, Bilimevi Basın Yay.
- Eraslan, Kemal** (1989) ‘Ahmed Yesevî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 2, s. 159-161.

- Eraslan, Kemal** (2016) *Yesevî'nin Fakr-nâmesi*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.
- Eraslan, Kemal / Tosun, Necdet** (2016) *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.
- Gürer, Betül** (2017) 'Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'i Ekseninde Tasavvufi Düşüncede İlahi Aşk', *Bilig*, Sayı 80, s. 17-41.
- Hasan, Nadirhan** (2018) 'Hoca Ahmed Yesevî'nin Hocaları', *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 71-89.
- Hoca Ahmed Yesevi** (2018) *Divan-ı Hikmet*, çev. H. Bice, Ankara, TDV Yay.
- İmâm el-Gazzâlî** (tsz.) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, ter. A. Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yay.
- İmâm Şafi'î** (tsz.) *El-Cevherü'n-Nefîs fî Şi'ri'l-İmâmi Muhammed bin İdrîs*, Kahire, Maktabetü İbn-i Sînâ.
- Kara, İsmail** (2001) 'İslâm'da Ruhbanlık Yoktur Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not', *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2001/2), s. 5-21.
- Karagöz, İsmail** (2009) *Dinî kavramlar sözlüğü*, İstanbul, DİB Yay.
- Karaismailoğlu, Adnan** (2004) *Vatan Etmek*, Ankara, Akçağ Yay.
- Karaismailoğlu, Adnan** (2005) *Mevlânâ ve Kültürümüz*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Karaismailoğlu, Adnan** (2011) *Mevlânâ'nın Gözüyle İnsan ve Toplum*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay.
- Karamustafa, Ahmet** (2017) 'Yesevîlik, Melametîlik, Kalendarîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu', *Hoca Ahmed Yesevî Seçme Makaleler*, ed. N. Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 125-150.
- Kenjetay, Dosay** (2018a) 'Hoca Ahmed Yesevî: Hayatı ve Tarihî Önemi', *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, ed. N. Hasan, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 41-68.

- Kenjetay, Dosay** (2018b) ‘Yesevilik Kültürünün  nemi’, *Türkistan’dan Anadolu’ya  rfan Mektebinin Hocaları Uluslararası Panel Bildirileri*, Ankara, s. 131-150.
- Kılıç, Cevdat** (2018) ‘Türk Yurdundan Anadolu’ya, Anadolu’dan Dünyaya Mevlana’nın Sunduğu Ahlaki Değerler’, *Türkistan’dan Anadolu’ya  rfan Mektebinin Hocaları Uluslararası Panel Bildirileri*, Ankara, s. 91-116.
- Konuk, Ahmet Avni** (2004-2009) *Mesnevî-i  er f  erhi I-XIII*, İstanbul, Kitabevi Yay.
- Konur, Himmet** (2018) ‘Medeniyet İnşasında Tasavvuf Rolü’, *Akademiar Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, (ISSN: 2458-7885) Haziran; Sayı: 4, s. 13-35.
- Köprülü, Fuat** (1976) *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, sad. O. Köprülü, Ankara, D B.
- Köprülü, Fuat**, (1973) ‘Ahmed Yesevi’ *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, C. 1, s. 210-215.
- Kutluer, İlhan** (2000) ‘İnsan’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 22, s. 320-323.
- Küçük, Osman Nuri** (2017) *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevi’de İnsân-ı Kâmil*, 2. Baskı, İstanbul, İnsan Yay.
- Maulana Jalaladdin Rumi** (2009) *Masnaui Magnaui*,  ev.  . Maylıbayeva, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed** (2007) *Mesnevî-i Ma’nev * (Farsça), haz. A. Karaismailoğlu / D.  rs, Ankara, Akçağ Yay.
- Mevlânâ** (2012) *Dîvân-ı Kebîr*, ed. Mustafa  ıpan, Ankara, PTT Genel Müdürlüğü.
- Mevlânâ** (2017) *Mesnevî*, ter. A. Karaismailoğlu, 15. Baskı, Ankara, Akçağ Yay.
- Mevlânâ Bibliyografyası* (2013) haz. A. Karaismailoğlu, S. Okumuş, F. Coşguner, 2. Baskı, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Muhammed Cemaleddin el-Kâsimî** (1981) *Mev’izat ’l-M ’min n*, Beyrut, D r n-Nefâis.
- Muhammed Cemaleddin el-Kâsimî** (2003) *el-Va’zu’l-Metl b min K ti’l-Kul b*, 2. Baskı, Beyrut, Dâru’l-Beş iru’l-İslâmiyye.

- Nisanbayev, Abdimalik** (2010) ‘Ahmet Yesevi ve Mevlana’da İnsan’, *İkinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Aralık 2002, Manisa, s. 169-172.
- Öztürk, Yaşar Nuri** (2011) *Mevlâna Celâleddîn Rûmî ve İnsan*, İstanbul, Yeni Boyut.
- Savi, İnal Saime** (2009) ‘Senâî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 36, s. 502-503.
- Serhindî, Ahmed** (2018) *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbânî*, haz. A. Nûşâhî, İstanbul, Erkam Yay.
- Sûfî Muhammed Dânişmend** (2020) *Mir’âtü’l-kulûb*, haz. N. Tosun, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.
- Şimşek, Ahmet** (2010) ‘Kazakistan’da Mevlânâ İzleri’, *Dünyada Mevlânâ İzleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* (13-15 Aralık 2007), Konya, Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi (SÜMAM) Yay., s. 241-246.
- Temizkan, Mehmet** (2010) ‘Türk Dünyasında Mevlânâ ve Mevlânâ’nın Türk Dünyasında Tanıtılması Meselesi’, *Dünyada Mevlânâ İzleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* (13-15 Aralık 2007), Konya, Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi (SÜMAM) Yay., s. 91-102.
- Topaloğlu, Bekir** (2001) ‘Kahhâr’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 24, s. 169-170.
- Topaloğlu, Bekir** (2007) ‘Rahmân’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 34, s. 415-417.
- Topaloğlu, Bekir** (2012) ‘Tövbe’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 41, s. 285-288.
- Tosun, Necdet** (2013) ‘Yûsuf el-Hemedânî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 44, s. 12-13.
- Tosun, Necdet** (ed.) *Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay.
- Tülücü, Süleyman** (1997) ‘Hâtim et-Tâî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 16, s. 472-473.
- Uludağ, Süleyman** (1988) ‘Ağlama’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 1, s. 473-474.

Uludağ, Süleyman (1991) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Marifet Yay.

Yeniterzi, Emine (2017) *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlana*, Ankara.

Yesevî, İsmetullah (2018) ‘Kul Hoca Ahmed Yesevî’, *Kul Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi MHB Yay., s. 91-101.

Yılmaz, Ömer (2017) *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay.

Zarcone, Thirry (2010) ‘Doğu Türkistan ve Sincan’da Rumi’nin *Mesnevi*’si’, *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, Motto Project, C. 2, s. 993-1003.

‘Hayati Bice ile Ahmed Yesevî ve Yesevîlik üzerine’,
<https://www.dunyabizim.com/soylesi/hayati-bice-ile-ahmed-yesev-ve-yesevlik-uzerine-h25802.html> s.e.t. 10.03.2020.